ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЬ!

05
П69

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ

1

1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА,
ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 1

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ — БЕРЕЗЕНЬ

1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

335 . 5 (05) = 91. 79

Укрголовліт № 2144/кв. 1927. Зам. № 110. Тираж 2000.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 5

Філософія — Соціологія

В. Юринець.— „Німецька ідеологія“ Маркса й Енґельса в звязку з деякими питаннями діялектичного й історичного матеріялізму 9
Семковський.— Що вніс Ленін в матеріялізм 48

Економіка та право

Дашковський. — Світове господарство та закон вартости 63
Мишкіс. — Баланс народнього господарства та проблеми політичної економії 90

Історія

Яворський. — Емський акт 1876 року 115
Свідзінський. — Земська міліція 1806 — 1808 років 144
Ліберберг. — Франк-масонство напередодні Великої Французької Революції 177
Яворський. — Кирило-методіївці 212

Бібліографія

Штрум. — Семковський. „Диалектический материализм и принцип относительности“ 242
Кельман. — Розанов. „Основные вопросы права и государства“ 246
А. Ф. — Кунов. „Первобытный коммунизм“ 248
Асмус. — Маренко. „Плехановская хрестоматия“ 249
Розенцвейг. — Чужоземна література про І Інтернаціонал та Бакуніна . . . 251

Хроніка

Н. С.—Катедра української історії при Українському Інстит. Марксизму в 1926—27 р. 258
Умови прийому до Українського Інституту Марксизму на 1927—28 академічний рік 262

Від редакції 266

ПЕРЕДМОВА

Буйний і невпинний зріст нашої економіки, що переходить уже довоєнні норми і стоїть перед завданням соціялістичного будівництва на нових, ширших підставах, перемога головних господарських труднощів — це все дозволяє звернути суспільну увагу в більшій мірі, ніж це можливо було досі, на нову ділянку нашого життя, ділянку культури.

Ускладнення класових взаємовідносин, як вираз кризи зросту, факт часткового народження буржуазії, немала питома вага дрібної буржуазії — явище природне в країні, де переважає сільське населення — утрудняють не в малій мірі намічення чіткої лінії в справах культури, але й підсилюють потребу створення такої чіткої лінії. Для вирішення справ культури потрібна глибокосяжна марксистська аналіза, кріпка науково-марксистська традиція. Марксизм та ленінізм, що досі був зброєю передусім у щоденній, безпосередньо-практичній боротьбі, зброєю знищення наших наявних ворогів, мусить стати засобом створення широких культурних перспектив, обрахованих на довгі десятиріччя, дороговказом для далеких шляхів ідеологічного розвитку. І так само, як у нашому соціялістичному будівництві, ми з усією гостротою ставимо проблему основного капіталу, що має дати технічні підвалини для нового виду економіки, так і тут, в ідеологічній ділянці, перед нами стоїть питання творення й нагромадження культурного основного капіталу, запасу, який дозволяє нам вирішити питання, що ставить нам і ставитиме наше життя.

Серйозний марксистський дослід, творення наукових цінностей, опанування марксизмом усіх ділянок науки, літератури, мистецтва — так можна зформулювати гасло дня. Ми повинні вийти за популяризаторську, пропагандистську фазу, повинні взятися за працю монументальну, що дала-б нове слово у всіх царинах науки. Тут ми повинні продовжувати великі традиції Маркса, Енґельса та Леніна, а в них необхідність практичної боротьби на заслонювала очей на необхідність і значіння теорії, необхідність наукової добросовісности, оволодіння всіма здобутками науки на найвищому їхньому рівні й освітлення їх світлом марксизму.

Всі сучасні науки переживають зараз велику кризу, всі вони спираються об проблему діялектики; діялектика, як метода досліду,

з'являється часто їхньою несвідомою зброєю, але, на жаль, несвідомою. Треба ці несвідомі зачатки розвинути далі, свідомо перебудовувати методологічні основи наук, створювати нові поля зору, відкривати нові сторони дійсности, що в продовженні посилять продукційні сили нашого суспільства.

Ці всі питання стоять іще гостріше в нас на Україні. На Україні не було досить широких марксистських традицій серед українського суспільства, і всі специфічно українські рухи приймали дрібнобуржуазний характер. Драгоманівщина, „Дзвін", с.-д. доби Центральної Ради й Петлюрівщини — ось етапи українського „соціялізму" й одночасно докази нашого твердження. Тільки за останню добу нашої історії, починаючи з лютневої революції 1917 року, яскраво помічається рішуча перемога революційного марксизму, тоб-то більшовизму, над соціял-угодовськими націоналістичними течіями.

Зараз марксистські сили на Україні мусять тим більше зміцнитися, бо справи дійсно ускладняються. Під марксистським прапором, під гаслами пролетарської культури, виступають течії, які або зовсім, або дуже мало мають спільного з революційним марксизмом-ленінізмом. Треба прочистити культурну атмосферу, провести рішучий розділ між двома світами, треба створити дійсно високу марксистську культуру, яка-б не допустила до того, щоб яке-будь культурне явище залишилось у півтіні нерішучости, неясности, щоб кожне відхилення витягати зараз-же на світло дня, відкривати його в його зародках, дошукуватись його суспільного змісту й ґрунту.

Український Інститут Марксизму, як центр марксистської думки на Україні, мусить знайти в цій справі першорядне місце. В своєму розвиткові пройшов він декілька етапів. Будучи спочатку катедрою марксизму, де єдналися наукові й учбові інтереси, він у подальшому розвиткові своєму поставив широку учбову справу, справу творення широкого й сильного кадру викладачів марксистів суспільно-історичних наук для наших вищих шкіл. Наукова справа поки відійшла на другий план. Тепер у його житті помічається новий перелом. Проблему створення кадру викладачів в основних рисах вирішено, і Інститут буде в спромозі давати щорічно нові лави викладачів. В звязку з цим науково-дослідча проблема висунулася на перший план. Інститут Марксизму мусить стати центром і чисто наукового дослідження. Потреба його й зрілість Інституту в цьому відношенні виявилась особливо на літній нараді викладачів суспільствознавства, що відбулася в Інституті 1926 року. І з початку поточного академічного року питання научно-дослідчої роботи посунулись далеко вперед у розумінні їх реалізації. При всіх майже катедрах було створено організаційні рямці цієї роботи, і майже всюди вона розпочалась.

Це нове завдання Інституту мусить знайти свій вираз у створенні серйозного марксистського наукового журналу. І першим цим

числом ми робимо спробу в цьому напрямкові. Він повинен вказати ті лінії, по яких мусить піти марксистська дослідча робота. А є їх дві: як кожний марксистський теоретичний журнал, він мусить висувати, по змозі й вирішувати питання, що ставить їх собі сучасна марксистська думка. Тут він мусить бути живчиком і виявленням теоретичної марксистської думки Союзу і всього Комуністичного Інтернаціоналу. Але є й своєрідні, специфічні питання, що їх висуває сучасне й минуле України, де потрібний гострий скальпель марксистської аналізи. Це торкається вперше дослідження історії України, яке було і є ареною гострих ідеологічних конфліктів, місцем, де часто в гострій формі виражаються і багнуть до оволодіння суспільною думкою ворожі тенденції. Схема української історії, освітлення великих соціяльних рухів — це питання не тільки академічне. Тут потрібна, з одного боку, солідна наукова робота, опанування джерел, тверда методологія, тут потрібне почуття звязку між минулим і сучасним, тут становище до сучасних явищ вирішає становище до минулого, і навпаки. Не менше значіння має висвітлення складних процесів розвитку громадської ідеології. В цій царині працю майже не розпочато, і до неї треба взятись по-марксистськи. Велику питому вагу мусять мати справи нашої літератури й мистецтва.

Наш перший номер намагається по змозі вдоволити цим усім вимогам. Є в ньому статті загальнотеоретичні, що могли-б найти місце в кожному марксистському теоретичному журналі, є статті на чисто українські теми — чи то з галузі економіки, чи особливо з історії. Можливо, що відношення цих частин у цьому номері не цілком правильні, досвід і відгук нашого комуністичного загалу вкаже нам правильні шляхи.

Крім статтів, ми маємо хроніку роботи Інституту й бібліографію. Очевидно, бібліографічний і критичний відділи доведеться поширити і звернути більше уваги на український книжковий ринок. Бібліографія має вказати й на ті цінні наукові матеріяли, що знаходяться зараз у книгозбірні Інституту, з метою їхнього використання. Тут слід підкреслити, що вже перший номер не є місцевим харківським явищем, а виявом творчої праці всієї України. В номері поруч статтів харківських робітників друкуються статті й рецензії молодих робітників Києва.

І, власне, колективний характер роботи усіх культурних центрів України може стати запорукою того, що наш журнал стане символом нового стану, нової сторінки в розвиткові марксистської думки на Україні.

Володимир Юринець

„Німецька ідеологія“ Маркса й Енґельса в звязку з деякими питаннями діялектичного й історичного матеріялізму

Серйозні історичні досліди над генезою марксизму, особливо-ж над духовним розвитком самого Маркса й Енґельса, а передусім на початку їхньої діяльности, коли вони поволі, але невпинно й рішуче доходили до „марксизму“, мають надзвичайний інтерес. Вони не тільки поглиблюють наше знання Маркса й Енґельса, дають нові біографічні подробиці, що теж має велике значіння, і таким робом задовольняють зацікавлення історика-марксознавця; ні, вони розвязують деякі питання суто-теоретичного характеру, які залишились не зовсім ясні й кидають світло на силу спірних проблем.

Особливо це стосується проблем історичного матеріялізму.

Ні Енґельс, ні Маркс не дали ніде повного систематичного викладу історичного матеріялізму. Крім передмови й вступу до „Критики політичної економії“ Маркса, відомих розділів „Анти-Дюрінґа“ Енґельса, немає в них творів, де вичерпним способом було-б з'ясовано всі головні питання історичного матеріялізму.

І це зрозуміло. Маркс і Енґельс були не тільки великі теоретики, що геніяльно підглянули й проаналізували до останніх підстав механізм і тенденції капіталізму, вони були й великі політики-практики. Ця подвійна роля й брак, особливо за перших часів їхньої діяльности, людей, що могли-б узяти частину тягару праці на себе, завзяті напади і з боку буржуазних ідеологів, і з боку різних утопічних або дрібнобуржуазних шкіл соціялізму, на які треба було відповідати й від оборони переходити до наступу,— це все не давало змоги поглиблювати в систематичному викладі основи філософії історії.

Вони знали, що найкращим доказом правдивости їхніх поглядів на історію буде аналіза різних історичних подій чи то минувшини, чи суч сности з боку їхньої методи, що такий чистий „виклад“ історичного матеріялізму міг-би дати привід до фальшивих інтерпретацій і тієї безмістовної вченої схоластики, яку Маркс і Енґельс подибували

вже в деяких лівих геґеліянців, утопічних і „щирих“ соціялістів, а також у прудоністів, схоластики, що, власне, через зовнішню оману систематичности затемнювала суть справи й ставала джерелом вічних непорозумінь.

Як геніяльні учні Геґеля, вони засвоїли собі його основну діялектичну думку, що правдиве тільки конкретне, насичене фактами й б'ючими живчиками діялектичних суперечностей.

Одним словом, вони знали, що історичний матеріялізм, як методологія історичного досвіду, а не соціологія, не є сукупність якоїсь замкненої системи знання, за який хибно вважають його деякі сучасні марксисти, і мусить виправдати себе в конкретній роботі по історії.

І доказом правдивости матеріялістичної концепції історії є: „18 брюмера“, „Класова боротьба у Франції“, „Громадянська війна у Франції“, „Революція й контр-революція в Німеччині“, а зрештою ввесь „Капітал“.

Однак, крім вищезазначених документів, є ще один документ, який дає нам дуже багато матеріялу для теорії історичного й діялектичного матеріялізму. Це, власне, згадана в заголовці „Німецька ідеологія“, а, властиво, одна її частина: „п. з. Фоєрбах, Ідеалістична й матеріялістична точка погляду“, що її написали Маркс і Енґельс 1845 року, і опублікував уперше тов. Рязанов у першому томі „Архіву Інститута Маркса й Енґельса“.

Ми не говоритимемо тут про величезну заслугу тов. Рязанова перед марксознавством, власне, через публікацію цієї праці, що колись її сами автори були призначили на гризучу критику мишей, ні на долю цієї праці, що подтверджує тільки байдужість, а то й ворожнечу ревізіонізму до загальних філософічних і методологічних проблем марксизму. Це останнє явище — систематичне замовчування ідеології з боку Бернштайна є тільки зайвий зовнішній доказ розкладу ревізіонізму. Цю справу представив і з'ясував коротко, але чітко сам видавець, тов. Рязанов у передмові до своєї публікації.

Ми хочемо в нашій коротенькій розвідці звязати зміст „Ідеології“ з деякими питаннями історичного матеріялізму, що тепер у нас є предметом дискусії й різноманітного тлумачення або є не зовсім ясні. Тим більше, що про „Ідеологію“ ні в українській, ані в російській літературі не писалося докладніше.

„Німецьку ідеологію“ можна-б назвати марксівським рівноважником геґелівської „Феноменології духу“. Як колись „Феноменологія“ була першим бойовим маніфестом нового принципово-діялектичного способу думання й документом зірвання з усією попередньою філософією, документом, де критика родила нову теорію й новий світогляд, так і в „Ідеології“ бойова критика й драматичний малюнок усього післягеґелівського розкладу думки, особливо там, де вона на перший погляд видавалася дуже поступовою й революційною,— є канва, на

якій виткані нові дивні узори марксівської філософії. Це сплетення історії й теорії, взаємопроникання конкретного, актуального й абстрактного, що характеризує феноменологію, ми находимо і в „Ідеології".

Спільний їм обом є теж незрівняний молодечий патос обох творів, нечувана інтелектуальна завзятість, блискуче й уразливе, як сталь, загострення цих гадок і ця повна оптимізму (не в банальному сенсі цього слова) бадьорість, що визначає самодовір'я відкривців нових епох думки й діла.

Про „Ідеолотію" висловлюється Енґельс пізніше таким чином: Коли він мав відіслати до друку свою роботу про Фоєрбаха, він „відшукав і прочитав старий рукопис 1845—46 років. Відділ про Фоєрбаха там не закінчений. Готова частина являє собою виклад матеріялістичного розуміння історії, який показує, до якого ступеня неповні були наші тодішні історико-економічні знання". І з цієї цитати ми бачимо, що Енґельс не зовсім додатньо відозвався про цю молодечу роботу. Завданням статті буде по змозі виявити причину його невдоволення?

Який був загальний історично-ідеологічний фон, що ліг в основу згаданої праці?

Великі події французької революції заворушили думаючі уми ідеологів буржуазії й по той бік Рейну. Відкликнувся на них гаряче Кант („Хай революція цього великого народу закінчиться вдало або невдало, хай їй товаришать такі нещастя й лихоліття, що добромисні люди ніколи не відважуться повторити подібний досвід; важно, однак, те, що ця революція найшла в усіх глядачів, що не були в ній замішані, таке співчуття, що межує з ентузіязмом, хоч проявлення цього співчуття було звязане з небезпекою. Kant: „der Streit der Fakultäten", 1798 pp. 143—144), Фіхте і молодий богослов Геґель враз із Шеллінгом посадили на її честь дерево свободи під мурами Тюбінгена. Але квола й слаба тоді німецька буржуазія не могла піти дальше ентузіязму; не будучи ще тоді в класовому переплеті Німеччини реальною силою, вона хотіла провести спочатку революцію в царині ідей, щоб відтак здійснити її в твердому реальному світі. Правда, Наполеон, в своїх побідоносних війнах приніс в деякі частини Німеччини на вістрю багнетів буржуазні свободи, особливо там, де більш уже був підготований для цього ґрунт, де буржуазія була вже деякою економічною потенцією, як, наприклад, у Вестфалії й Ренській провінції. Правда, існувала тоді в Німеччині невелика група буржуазних ідеологів і політиків „пораженців" (до них належав і Геґель), які бажали військової поразки Німеччині, надіючись, що така поразка доведе до революції. Але ніяка зовнішня сила не могла розбурхати німецького болота. В Німеччині настав період реакції і його ідеологічного виразу — романтизму; настала стилізація католицтва й феодалізму, творились теорії самообоготворення замість творення історії

у хворобливо-геніяльного Шлегеля, теорії прекрасних душ з аристократичною совістю, які так пристрасно бичував Геґель в „Феноменології", прекрасні мрії на тлі реакції, німецького Duodezfürstentum. Але буржуазія почала поволі порушуватись; навіть в рямцях німецького напівфеодального устрою йде зріст виробничих сил. Появляються ідеологи цієї буржуазії. Вони творять Геґелівську лівицю, в особі Бауера, Штрауса, Фоєрбаха починають підривати фундаменти старого святая-святих—релігії. Повна ніяковість тодішнього політичного ладу викликає в них питання: що таке історія, відки береться поневолення людини?

Питання поставлено наскрізь метафізично, абстрактно, недіялектично, дарма, що їх ставлять учні Геґеля. І вирішення цих питань таке саме абстрактне й ідеалістичне. Людина — великий творець фетишів; свої душевні переживання (жах, естетичні переживання, надії то-що) переносить вона в якийсь инший, потусторонній світ, творить з них якісь нові реальності й ставить себе в залежність від них. Вона є невільником своїх власних творів, творить собі вампірів, які висисають її сердечну кров.

Який вихід з цього положення загального невільництва? Ось який: треба знати, що всі історичні творення — релігія, право, мораль, держава, є творами людини, що дійсним їхнім змістом є людина у всіляких своїх переживаннях. Треба ці всі історичні твори перенести в їхню властиву батьківщину, в нутро людини, побити авторитет всього зверхлюдського, і людськість буде вільна. Наївність! Історія була для них, як для великих німецьких ідеалістів, цариною думки! Треба тільки на місце неправильних думок поставити правильні, і людство буде спасене. Ідеологізм найчистішої води!

Через те, що критика релігії стояла в центрі їхньої уваги, вони всі явища фетишизації застосовували до рубрики релігії. І тут починається критична праця Маркса та Енґельса. „При цьому вони (ліво-геґеліянці—В. Ю.) виходили з дійсної релігії, з дійсної теології. В дальшому ході досвіду вони різно определяли, що таке релігійна уява. Поступ полягав у тому, щоб включити в сферу релігійних або теологічних уявлень, буцім-то пануючі метафізичні, політичні, правові й инші уявлення, а також в тому, щоб з'ясувати політичну, правову, моральну свідомість, як релігійну або теологічну, а політичну, правову, моральну людину, в останній інстанції просто „людину" (den Menschen), релігійною людиною. Поволі стали називати всяке пануюче відношення релігійним відношенням, змінюючи його на культ, культ права, культ держави. Всюди йшла справа тільки про догми й віру в догми. Світ канонізовано в усе більшому масштабі, поки кінець-кінцем шановний святий Макс (Штірнер—В. Ю.) не об'явив його святим en bloc, щоб таким чином покінчити з ним назавжди" (Архів, стор. 213).

Ліво-геґеліянці полегчили собі справу надзвичайно. Всі історично-суспільні явища, що ми тепер назвали-б ідеологіями, — вони звели до релігії. А через те, що з релігією боротись найлегше, через те, що вона найяскравіше виявляє ті ілюзорні форми думання, через те, що вона, очевидячки, як туман, розпливеться під промінням науки, як системи правдивих гадок, то треба хибним гадкам протиставити инші правдиві гадки, і справа буде вирішена. Новими фразами вони хотіли побороти царство фраз. Одиноким додатнім вислідом цього руху були деякі досліди над історією виникнення християнства, які також не могли не бути однобокими через те, що в їх основі лягла неправильна метода досліду. Маркс та Енґельс поставили справу инакше. Не вдаючись в логічне значіння всього цього руху, вони почали аналізувати звязок ідеалістичної німецької філософії і її ілюзорної критики з німецькою дійсністю. Таким чином вони зразу стали на ґрунт історичного матеріялізму. Через те, що в критиці цієї філософії найбільш наліво посунувся Фоєрбах, через те, що в його була найсильніша воля вирватися із зачарованого кола німецького ідеологічного безпуття, через те, що тільки його можна було трактувати de bonne foi, вони поставили в центрі критики матеріяліста Фоєрбаха, щоб таким чином найяскравіше відтінити свій діялектичний матеріялізм.

Виступаючи в похід проти Фоєрбаха, Маркс та Енґельс виступали як бувші фоєрбахіянці. І ми побачимо, що в „Німецькій ідеології“ в них залишилися деякі сліди фоєрбахіянства, хоч не по принциповим питанням, а, може бути, й тому, що рукопис їхній не був ще остаточно проредагований.

Перше, що кидається у вічі при читанні „Ідеології“ і від чого автори починають свої досліди, — це їхній безоглядний історизм. І в Геґеля історизм був вихідною точкою його філософії, але ідеалістичний її зміст не дозволив довести його до кінця, і „історичний“ Геґель дійшов до заперечення історії поза рямцями пруської конституційної монархії. Инакше в наших авторів. Їхня матеріялістична основна лінія в єднанні з діялектикою дозволила їм поставити справу принципового історизму з усією серйозністю. „Ми знаємо тільки одну одиноку науку — науку історії“ природознавство вони називають історією природи.

Те, що в геніяльній інтуїції передбачав Кант, але від чого відвернувся навіть Геґель, що не визнав за природою історичного характеру, — це сміло, як керуючий принцип, висловили Маркс та Енґельс.

Ми тільки сьогодні можемо як слід оцінити всю далекосяглість тези Маркса та Енґельса. Історизм, як принцип природознавчого досліду, ще дотепер не добився повного права громадянства; цьому стоїть на перешкоді метафізичність емпіризму, що його ввели англійські філософи і який потім розповсюдився по всій Европі, в противагу

до численних діялектичних паростків думання, явище, на яке в багатьох місцях своїх творів скаржилися Маркс та Енґельс.

Історизм у природознавстві є й тепер більше вислідом фактичної очевидности, аніж рішучої методологічної думки. Можна сказати без тіни парадоксальности, що на нього більше натикаються дослідники, ніж свідомо його находять. І цікавий, діялектичний розвиток цього природознавчого історизму. Він почався там, де поява його була найменш правдоподібною: в галузі астрономії й небесної механіки (Кант). Може бути для того, що ці галузі знання раніш других досягли повної систематизації й суцільности (Ньютон). Власне закінчена система яскравіше відслонює хиби системи взагалі. Відтак ця історична думка перенеслася в царину біології (Дарвін). І властиво, коли буржуазна наука говорила про історизм, вона в першу чергу мала на увазі біологічні явища.

Але в останні часи й тут помічається деякий перелом. Історична думка переходить знову в галузь неорганічної природи. Твориться якусь діялектичну синтезу, що з одного боку знимає попередні моменти, а з другого боку завершає їх в якійсь вищій єдності. Що-раз більше виявляються аналогії між цими двома царинами (неорганічною й органічною), одна вчить нас глибше розуміти другу. Здійснюються мрії деяких французьких матеріялістів і передусім Шелінга.

Я хочу звернути більшу увагу в звязку з вищепроголошеною тезою Маркса-Енґельса на три ряди явищ:

„Ми не будемо тут говорити докладно про значіння теорії відносности для діялектичного матеріялізму. Дискусія, яка велась досі в марксистській літературі, переважно стосувалась другорядних моментів і входила мало в суть справи[1]). А передусім прихильники Айнштайна обминали якось мовчазно найголовніше питання: методологічну спробу Айнштайна зведення фізичних явищ до проблем геометричних і мало задумувалися над дійсно ідеалістичними консеквенціями, які можуть виплисти із таких спроб. Теорія відносности, однако, в своїй загальній суті, поскільки вона буде доказана цілковито досвідом, має величезне значіння для діялектичного матеріялізму, власне з боку моменту історизму. Коли дійсно просторні й часові визначення явищ є наслідком розположення мас (треба знати, що електричне поле має прикмети маси), тоді й сама структура світу, цеб-то загальні світові рямці будуть явищем переміннім, історичним. Теорія відносности в її класичній, Айнштанівській трактовці має, без сумніву, деякі метафізичні, абсолютистичні риси. Його твердження, що всі фізичні явища є інваріянтні супроти кожної системи Гавсових координат є неначе відгуком мрій Лагранжа про загальний світовий інтеграл. Вся трудність і майже безвихідність

[1]) Полеміка, що велася навкруги принципу відносности була така плоска й поверховна, що дуже часто нагадувала епоху вольфіянства в Німеччині.

справи лежить в тому, що ні сам творець, ні його поклонники (буржуазні математики й фізики) не володіють діялектичною методою й не можуть відкрити діялектичних моментів в явищах і фактах, що вони їх досліджують. Вже сама основна думка Айнштайна, що при даних умовах крива лінія може виповняти функції прямої, стверджує діялектичну тезу про єдність противенств і значно поширює те, що говорилось досі (й на що звернув увагу передусім Енґельс в „Анти-Дюрінґові“) про цю єдність в галузі різничкового (диференціяльного) рахунку. Тут ми широким фронтом переходимо з царини математики в царину фізики й поширюємо ґрунт нашої аргументації. А через те, що всі структурні форми світу є наслідком матеріяльних явищ, явищ розположення матерії, значить, явищ історичних, то й сам процес пізнавання, самі категорії є історичні. Геґель колись говорив, що в процесі пізнавання міняється й предмет пізнавання. Це твердження Геґеля здійснюється сьогодні.

І тут власне, перекидається міст між історизмом природи й історизмом пізнавання природи, між діялектикою дійсности й діялектикою думання. Один ряд обумовлює й поглиблює другий. Теза про історизм природи обіймає не тільки питання про історичний характер природних явищ, але й історичний характер пізнавання. Він має для нас, марксистів, величезне значіння. В „Капіталі“ журиться Маркс, що немає ще історії технології й вважає це великим негативом. Але немає ще й марксивської історії наук, історії природознавства, історії природознавчих понять.

Те, що зроблено в цій галузі, в буржуазній науці є мизерне, навіть якщо підходити до нього з буржуазною, а не марксивською методологічною міркою. Книжка Маха, наприклад, про історію принципів механіки є дуже нестравною еклектичною мішаниною біологізму й ідеалізму. А в принципі вона все-ж стоїть вище рівня инших історій наук.

Історія творення природознавчих понять дала-б нам невичерпані скарби для теорії діялектики. Ось хоч-би названий вище принцип відносности. Він має глибокі історичні коріння. Вийшов він із спроб перенесення законів механіки на електродинамічні явища. Всі ці спроби вели до великих діялектичних противенств. Класична динаміка давала дуже серйозні прогалини. І принцип відносности, якщо продумати його діялектично, дає нам вищий тип діялектичної єдности, де явища механіки й електродинаміки розглядаються з вищої точки зору. І ця вся робота, якої в усій її повноті не освідомлюють собі і її творці, дає нам цілу низку нових наукових понять, які змінюють до щенту зміст давніх понять, як це було й з фізикою Галілея, що поняттям Арістотеля (простір, рух, матерія) дала зовсім новий зміст.

Теза Маркса-Енґельса про історизм природи находить своє ствердження і в явищах радіоактивности, де говориться вже про

вік атомів, а дальше в явищах теплових, проблемах, що їх трактує сучасна термодинаміка з приводу ентропії. Ми не будемо тут торкатися завзятої й жвавої дискусії про повертаємість або неповертаємість явищ, про світову смерть, яка ніби-то слідкує із закону ентропії, і яка оспорюється тепер Нернстом і иншими. Важно, що вже Енґельс забрав голос в цій справі в своїй „Діялектиці природи". Як-би там не було, все-таки ці всі факти вказують на якийсь напрямок у природі, значить, момент історичного характеру.

Цей історизм в природі виявився зараз і методологічно у все більш рішучім застосуванні статистичної методи в фізиці.

Як це й відповідало планові праці, автори історизмом природи більше не займаються й переходять до трактування проблем історії.

Яка їхня вихідна точка?

„Передумови, з яких ми будемо виходити,— це не самовільні твердження, не догми, а реальні передумови, від яких можна абстрагуватись тільки в уяві. До них належать реальні індивіди, їхня діяльність і матеріяльні умови їхнього життя, чи то такі, які вони находять, чи то такі, які витворено їхньою власною діяльністю... Першою передумовою всякої людської історії являється, очевидно, існування живих індивідів, людей" (Архів, стор. 214).

Коли ми приглянемося ближче до цих стрічок, ми побачимо, що автори, які виступили й по суті визволилися вже від впливу Фоєрбаха, все-таки до деякої міри не позбулися деяких рис фоєрбахіянства. Вони виходять із реальних індивідів та їхньої діяльности, а не із суспільного процесу виробництва. Правда, декількома стрічками дальше вони підкреслюють, що ріжниця між людьми й иншою твариною полягає, власне, в моменті виробництва, а все-таки й там не говориться про його суспільний характер. Инакше пі ходить до цього питання Маркс трохи пізніше, року 1847, в своїй критиці Прудона й, нарешті, року 1859 у „Вступі до критики політичної економії". Там ясно говориться, що вихідною точкою аналізи мусить бути суспільний процес виробництва, і що індивід є абстракція, витвір робінзонад, характерних для 18 століття. Тут зараз треба вже додати, що індивід Маркса-Енґельса — це не абстрактний індивід Фоєрбаха, а індивід продукуючий,— в цьому лежить лінія водорозділу між фоєрбахінством і марксизмом. Але все таки суспільний характер виробництва не виступає тут іще так яскраво, як пізніше[1]).

Це явище можна вияснити загальною історіософічною атмосферою того часу. Над умами всіх тяготіла філософія Геґеля, яка з одного

[1]) Я думаю, що, власне, ці місця з „Ідеології" навіяли в тов. Перліна, у його з багатьох оглядів дуже цікавій книжці: „Исторический материализм. Опыт методологического построения" ГИУ 1925", його думку, що історичний матеріялізм не повинен починати від аналізи суспільства (стор. 56 — 57, 112 — 113 і др.).

боку витворила поняття конкретного, говорила, що абстрактне неправдиве, з другого-ж боку, придаючи ідеям характер метафізичної дійсности, витворювала склонність бачити в абстракціях суть явищ, відвертатись від індивідуалізуючих моментів. Фоєрбах відкрив поза тим туманом абстракцій людину, що їх витворює. Йому слідкували Маркс та Енґельс. Однак, тут зараз треба зазначити, що становище Маркса та Енґельса не має нічого спільного з індивідуалізмом, який тоді розпаношився особливо в філософії „Єдиного“ Штірнера. Індивід носить історію на своїх плечах. „Сам святий Макс Штірнер носить на своїх плечах всесвітню історію і їсть і п'є її щоденно, як в свій час їв тіло й кров нашого господа Ісуса Христа, і всесвітня історія щоденно творить його єдиного, що являється своїм власним продуктом, позаяк він мусить їсти, пити й одягатися; цитати в „Єдиному“ й т. д., а також полеміка святого Макса проти Гесса й инших далеких людей доказує, що й духовно він створюється всесвітньою історією“ (Архів, стор. 225). Тут вже маємо натяки на відому фразу в „Критиці“, що індивідуалізуватися, відокремлюватися може людина тільки в суспільстві.

Таким чином, першим фактом, що треба констатувати в дослідах над суттю історії, є тілесна організація індивідів та їхній звязок із останньою природою. Індивіди мусять існувати, а щоб існувати, вони мусять вести процес виробництва. Біологічна сторона людини є основою, на якій виростає історична її сторона. Людину не можна відорвати від природного, географічного та иншого середовища. „Ми тут, зрозуміло, не можемо займатися ні фізичними прикметами самих людей, ні їхньою природною обстановкою, що їх оточує, геологічними, оро-гідрографічними, кліматичними й иншими відношеннями. Ці відношення обумовлюють не тільки первісну, природну організацію людей — особливо расові ріжниці, але й весь їхній дальший розвиток або нерозвиток до нашого часу“ (курсив мій — В. Ю.).

Ця цитата має велике значіння для рішення деяких спірних питань історичного матеріялізму, що підносяться й тепер. Виходячи із зовсім правильного заложення, що штучне, витворене суспільством, середовище має рішаюче значіння для історичного процесу, ми часто нехтуємо впливом природного середовища; звертаючи головну увагу на людину, як на історичний продукт, ми забуваємо про людину, як предмет біології. Реакція ця зрозуміла, як відрух проти органічних буржуазних теорій суспільства в роді Спенсера або проти розпаношення біологізму в деяких наших „марксистів“, що, виходячи із деяких біологічних фактів, намагалися надати марксизмові більш „наукове“ обґрунтування, наприклад — Енчмен. Але ця реакція заходить часто дуже далеко. Вже Плеханов в своїх „Основних питаннях марксизму“ підкреслив і з'ясував велике значіння географічного

середовища, як підстави розвитку виробничих сил. Дуже гарно цю діялектичну боротьбу природних і історичних моментів подає Лафарг в своїому „Економічному детермінізмі Карла Маркса“ (Москва, „Московский рабочий“, 1923, стор. 65 — 66): „Людина в процесі господарювання не тільки замінює природне середовище, в якому вона живе, але й створює іще штучне або суспільне середовище, яке захищає її організм від шкідливих впливів природного середовища або принайменше його значно ослаблює. Але це штучне середовище впливає в свою чергу на людину — таку, яка була дана йому природним середовищем (курсив мій — В. Ю.) Людина, як і рослина, що плекається, і як свійська тварина, підлягає, значить, впливові двоякого роду середовища. Різні вигляди штучного або суспільного середовища, що створені людьми, відрізняються поміж собою висотою і складністю своєї структури; але тим не менше, при умовах однакового рівня і складности свого розвитку, типи (види) суспільного середовища — дуже подібні до себе, незалежно від того, які людські раси їх створили і в яких географічних умовах вони розвиваються. Таким чином, хоч люди продовжують підлягати диференцирующому (різничкующому) впливові різноманітного природного середовища, — вони одночасно підлягають нівелюючому впливові одноманітного штучного середовища, що веде до зменшення расових різниць і до розвитку однакових потреб, однакових інтересів, однакових страстей та однакового умового хисту“.

Це значіння біологічного, навіть расового, моменту висуває Маркс - Енґельс і в другому місці „Ідеології“: „Особиста енергія індивідів в окремих народів — німці й американці — енергія вже завдяки схрещенню рас — тому німці кретиноподібні — у Франції, Англії і т. д. чужі народи поселилися на розвиненому вже ґрунті, в Америці на зовсім новому ґрунті, в Німеччині її первісне населення залишилося спокійно на місці“ (Архів, стор. 249). Подібні гадки ми находимо також у „Вступі до критики політичної економії“.

Всі ці місця ясно доказують, як серйозно Маркс та Енґельс рахувались із географічним і біологічним моментом. Ми, марксисти, повинні більш, ніж це було досі, віддаватись антропогеографічним студіям. Наша правильна метода захистить нас від, — може навіть наївної, — однобічности Рацеля, від дивовижностей географічного матеріялізму Мечнікова, але маса вказаних ними фактів може нам дати при нашій методі великі услуги в наших дослідах. Тим більше, що справа середовища знову визиває зацікавлення соціологів, особливо американських (Пор. The Amerikan Journal of Sociology, November 1925, L. L. Bernard: A Classification of Environments, 318 — 332).

І тому-то треба вітати факт, що справа біологічної людини в її відношенні до соціологічної тепер, власне, знову висувається нашим теоретичним журналом по питаннях марксизму: „Під прапором марксизму“.

Людське суспільство виростає з природи й має природу, як предмет своєї діяльности. Все своє знання воно теж почерпує із природи.

На перший погляд видавалось-би, що на такій-же точці зору стоїть Фоєрбах. Він-же матеріяліст, він посунув навіть матеріялізм до звісної фрази: „Людина є те, що вона їсть, якої, розуміється, не треба приймати вульґарно“. Чим відрізняється від Фоєрбаха практичний матеріяліст, то є комуніст (слова Маркса)?

Фоєрбахівське розуміння чуттєвого світу обмежується чистим вражінням („ощущением“) (Архів, стор. 217). Помилка Фоєрбаха полягає в тому, що він думає, буцім-то матеріяліст мусить бути необхідно повзучим емпіриком. Напівхудожня. імпресіоністична натура Фоєрбаха, яка завдяки життьовому лихоліттю збагатилася ще повними акордами стихійного ліризму, не виходила з рямців безпосередніх вражінь, на них будувала вона свій світогляд. Такому емпіризмові Маркс і Енґельс протиставлюють своє діялектичне розуміння досвіду, де елементи вражіння й розсудку переплітаються і взаємопроникаються в тісному сплеті взаємовпливів і взаємовідношень, де вражіння викликають до життя поняття, і, навпаки, поняття освітлюють шлях майбутніх вражінь.

Велика любов форм, пластичности, прямолінійність чисто асоціятивних звязків, підтримуваних динамікою емоцій — все це зближувало Фоєрбаха до становища чистого опису. Через те, що він не міг вийти із границь глядача, він не міг звязати свойого емпіризму з моментом діяльности і тому всі його міркування набирали характеру чисто художніх інтуїцій.

Ці рядки Маркса, де говориться про недостатність чистого вражіння, є неначе критикою махізму, написаною на 50 літ раніш, ніж появився Мах. Тут, власне, є місця, де рішуче, без ніяких півтінів відкидається a limine всяка гадка про емпірокритичні елементи.

І філософія чистих вражінь, принципового емпіризму (в метафізичному значінні цього слова) веде до того, що Фоєрбах основні пружини й двигуни в міжлюдських відношеннях бачить в любові й дружбі, на яких він побудував нову релігію, а його учні — „правдивий“ соціялізм.

Але цей факт веде ще дальше.

„... При розгляді чуттєвого світу він невмолимо натикається на речі, що нарушають для його свідомости й для його чуття гармонію всіх частей чуттєвого світу, що він її ожидає, і в першу чергу (гармонію — В. Ю.) людини з природою. Щоб це усунути, він примушений шукати порятунку в якомусь подвійному світогляді, проводячи ріжницю між звичайним поглядом, що бачить тільки те, що „лежить під носом“, і вищим, філософічним поглядом, який відкриває „правдиву суть речей“ (Архів. стор. 217).

В цій фразі Маркс б'є в саму суть повзучого емпіризму. „Чистий" емпіризм, як одна із форм метафізичного, неділектичного думання, є одночасно й думанням рефлексивним, то є, воно порушується поміж крайностями, яких воно ніколи не може з'єднати у вищій єдності. Як кожне метафізичне думання проводить строгу границю між матерією й формою, причиною й наслідком, суттю і явищем і таким чином викликає духів, якими відтак оволодіти не може, так і однобокий емпіризм визиває в овид думання свою протилежність, чисту абстракцію. Це було й у Фоєрбаха. Такими абстракціями були у нього „людина", „любов", „правда" й т. д. Маркс говорить, що Фоєрбах не міг підійти до світу чуття без „очей", то є без „окулярів" філософа, то є не приносячи з собою старого метафізичного хламу. Все-ж Фоєрбах був матеріяліст (за виїмком історії [1]), і це його основне переконання не віддаляло його надто далеко від правильного шляху.

Инакше мається справа з чистим емпіризмом у нематеріялістів. Їхній чистий емпіризм є тільки вивіскою, за якою ховається чистий раціоналізм і інтелектуалізм. Візьмім емпіріокритиків. Авенаріюс говорить про філософію, як про „думання про світ по принципу найменшої міри сили" (gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses). Цей принцип, пристосований до думання, є зовсім незрозумілий, пустий, є чистою метафізичною абстракцією, бо міри сили думання Авенаріюс не дав. Таким найекономнішим думанням є, по Авенаріюсу, наївний реалізм. Наївний реалізм був колись системою думання в дикунів (на цей факт покликується й сам Авенаріюс). Але треба тільки хоча-б поверховно приглянутися до цієї форми думання (хоча-б по матеріялу, який дає Lévy-Brühl в своїй книжці „Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures"), щоб переконатися, що там про яку-будь економію й мови бути не може. Таким чином у Авенаріюса найчистіша абстракція є Leitmotiv'ом для найпримітивнішої, варварської конкретности. Це-ж відноситься й до „системи С", яку Авенаріюс не береться точніше локалізувати, але яка є вихідною точкою дуже багатьох математичних зрівнань і инших інтелектуальних операцій.

Або візмімо хоча-б Маха. Він весь за „елементи", за „чисті враження", проти усякої „метафізики". Для потвердження свойого становища він використовує весь біологічний апарат. Але в нього також відбувається *μεταβασις εις ἄλλο γένος*, специфічний акт трансубстанціяції. Щоб оминути всі складні „метафізичні" питання про „причину", „силу", він зводить всю фізику до системи диференціяльних рівнань, без вникання в те, що вони виражають. Це є по суті зведення фізики до якоїсь форми математичного магізму. В своїй книжці про закат Европи говорить Шпенглер, що наука є завжди магічною. Раніше виражалася вона в магії слів, тепер-же — в магії

[1]) „Наскільки Фоєрбах являється матеріялістом, він не має діла з історією, наскільки-ж він займеться історією, він зовсім не матеріяліст" (Архів, стор. 219).

математичних формул. Очевидно, що твердження Шпенглера є тільки блискучим парадоксом. Але до становища Маха можна його примінити з усією справедливістю.

Ми не будемо тут додавати, що Маркс і Енґельс в справі „чистого враження“ по відношению до Фоєрбаха трохи загострили питання, бо такого яркого вираження він у Фоєрбаха не найшов. Але їх цікавили ці логічні консеквенції, які могли вийти із такого становища. І вони для нас мають не аби-яку актуальність.

Фоєрбах приймає дійсність, яку дають нам враження, за щось останнє, неодмінне. І коли вона не відповідає його ідеалам, він „примушений шукати рятунку в „вищій інтуїції“, „в ідеальному вирівнанню в роді“ й инших метафізичних нісенітницях. Втеча від дійсности є у нього методою лікування колючок дійсности. Між тим Фоєрбах забуває, що дійсність, яку дають нам враження, є сама витвором виробництва й промисловости. Природи, про яку він говорить і мріє, не існує зовсім, хіба тільки на декількох австралійських коралових островах. Значить, не в другому, філософічному світі, а в перемінах виробничих сил треба шукати діялектичного вирішення противенств дійсности. Навіть такі реальні факти, як вишневе дерево й инші плодові дерева, появилися й стали доступними нашому оглядянню в нашій частині світа завдяки торговлі.

Цим фактом і рішається справа єдности людини й природи, яка завжди стояла в центрі філософічних проблем. Ідеалісти вирішали її таким чином, що усували природу зовсім, вона була або представленням, або инакше — буттям („ино-бытием“) духу. Фоєрбах довіряє природі, він, навпаки, хотів-би підчинити природі людину. Але метафізичне відношення до цієї проблеми не позволяє і йому бачити її в правдивому світлі. „Так, наприклад, важне питання про відношення людини до природи ... відпадає само собою, якщо зрозуміти, що славнозвісна „єдність людини з природою“ існувала завжди в промисловості й представлялася в кожну епоху в залежності від більшого або меншого розвитку промисловости в иншій формі“ (Архів, стор. 218).

Місце надзвичайно важне. Єдність людини з природою є не щось, нам дане на віки, а щось, що безнастанно твориться й приймає різні форми. Вона є проблемою історії техніки й залежної від неї науки. Тим часом у нас ця справа часто рішається одним розмахом, інтелектуалістично. Єдність нам дана, а не задана. І дуже часто вона несвідомо, навіть для авторів, переходить в тотожність людини з природою, суб'єкту з об'єктом. Заслуга Деборіна в його багатьох статтях, а особливо в статті про діялектику у Канта, полягає в тому, що він звернув увагу на цей історичний характер єдности.

Але тут можна легко попасти в другу крайність, в своєрідний прагматизм і берґсоніянство. Можна сказати, що природу ми приймаємо й знаємо настільки, наскільки ми діємо. Берґсон в своїй книжці

„Матерія й пам'ять“ розвиває гадку, що природа є тільки рефлексом наших штучних інструментів. Тому ми розуміємо природу тільки настільки, наскільки ми можемо розуміти її, як механізм. Інші вигляди дійсности можуть бути нам дані тільки шляхом инших форм пізнання. Звідси і його ідеалізм і теорія інтуїції.

Такий техніцизм не є марксівським світоглядом. Природа є для його філософічним prius. Вона є загальною передумовою його світогляду. Про це говорить Маркс, боючись, щоб його не зрозуміли фальшиво, в „Ідеології“, зараз-же після критики Фоєрбаха: „Очевидно, при цьому остається пріоритет зовнішньої природи, і ясно, що це не має ніякого відношення до первісних людей, породжених шляхом generatio aequivoca“ (Архів, стор. 218).

Філософічно ми мусимо виходити з неї, хоч у всій її конкретності ми пізнаємо її в процесі нашої практики.

Я говорю про це з огляду на існування у нас соціоморфізму Богданова, який, опираючись на тезу про практику у Маркса, дійшов до заперечення природи, з другої сторони тому, що такі риси берґсоніянства й прагматизму, що відмітила вже й критика, (див. „Летописи марксизма“, I, 1926, стор. 100—101), можна найти в дуже серйозній, впрочім, згаданій вже вище праці Перліна. На стор. 29 він говорить: „О своем возникновении материалистическая диалектика заявляет тем, что она решительно порывает как с суб'ектом, так и с об'ектом, как исходной философской точкой зрения. Она не отрицает существования предметного материального мира, независимого от нашего сознания; не отрицает существования суб'екта познания, как не отрицает и единства суб'екта и об'екта в человеке. Понятия материального мира суб'екта и об'екта являются даже необходимыми предпосылками материалистической диалектики. Но она говорит, что нельзя делать их исходной точкой зрения. Материалистическая диалектика возвышается до понимания исходной точки зрения, как предметной практической (человеческой деятельности). Это значит, что она разсматривает предметный воспринимаемый нашими чувствами мир лишь постольку, поскольку он вовлекается в сферу массовой человеческой практики“. І далі: „В научном мышлении мы сопоставляем об'ективные факты и обрабатываем их в нашем мышлении, стараясь проследить действующие в них законы. Но это возможно только тогда, когда действительность уже втянута в нашу практику“ (Стор. 31).

Тут тов. Перлін дійсно зблизився до точки погляду Лукача, для якого діялектика є тільки діялектикою історично-суспільної діяльности, а діялектики в природі зовсім не має. Можна-б, правда, зробити завваження, що історичний матеріялізм трактує людину, як людину, що виробляє та творить знаряддя, тому людська практика є для нього вихідною точкою. Але-ж тов. Перлін говорить про

матеріялістичну діялектику взагалі і то в розділі, де говориться про загальні принципи діялектики. Слова Маркса про первісну людину не залишають у цьому питанні ні тіни неясности. Джерела помилки тов. Перліна очевидні: він хотів дати строго видержану методологічну систему історичного матеріялізму й виділити всі чужі їй, на його думку, елементи. Цю систему він узагальнив у систему діялектичного матеріялізму взагалі, що зробило його виводи однобокими. Це, однако, не підриває великої вартости книжки в инших її частинах.

Людина, як тілова організація, задовольняє і мусить безнастанно задовольняти свої потреби. Задоволення потреб і добуте в процесі задоволення знаряддя викликає нові потреби, і ці нові потреби є першим історичним ділом. Тут вирішає Маркс питання, яке в нас часто являється предметом дискусії, питання про стимули розвитку техніки. Ними являються потреби в широкому значінні цього слова. Але-ж потреби бувають подвійні: потреби зоологічної людини, які є предметом людської передісторії, і потреби історичної людини, що обумовлюються станом техніки й виробничих сил взагалі. Маркс дає в примітці таку схемку: Історія. Ґеґель. Геологічні, гідрографічні та инші умови людського життя. Потреба. Праця (курсив мій — В. Ю.). І тут ми бачимо, як історична людина виростає із лона біологічного. Ясно, що тут дано тільки загальну схему. Маркс і Енґельс не цікавляться тут питанням, як потреби переломлюються в різних історичних формаціях, і як вони заслонюються різними формами виробничих відношень. Це питання конкретизують вони відчасти в другій, історичній частині „Ідеології“, особливо в короткому нарисі розвитку сучасного капіталізму. Потреби-ж первісного суспільства, яке находилося на границі між суспільством і зоологічним стадом, обусловлюються ростом населення. (Архів, стор. 220, 211).

„Індивіди, що виробляють означеним способом, вступають у точні, означені суспільні й політичні відношення (Архів, 215)“. Ми бачимо, що року 1845 термінологія Маркса-Енґельса не була ще усталена так, як це мало місце пізніше. Терміну „виробничі відношення“ іще немає. Його заступає термін „суспільні відношення або форми зносин“. Цікаво, що Маркс, в указаній вище фразі, дуже тісно об'єднує суспільні й політичні відношення. На перший погляд могло-б видаватися, що політичні форми він тоді іще включав у поняття бази. Це було-б доказом, що теорія історичного матеріялізму в такій формі, як вона представляється нам року 1845, заключає в собі дуже важні відхили від її пізнішої трактовки.

Але так не є. Політичні форми Маркс не включає в базу, як це видно із инших місць, де він розвиває свою ідею громадянського суспільства, наприклад: „І так ця концепція історії полягає в тому,

щоб, виходячи із матеріяльного виробництва безпосереднього життя, розвити дійсний процес виробництва й розглянути звязану з цим способом виробництва і породжену ним форму зносин, то є громадянске суспільство (курсив мій — В. Ю.), на його різних ступенях, як основу усієї історії, представивши його в діянні, як державу, і вияснивши із нього всі різноманітні теоретичні продукти і форми свідомости, релігію, філософію, мораль і т. д. (Архів, стор. 227).

Але не підлягає сумнівові, що державу або суспільно-політичний устрій Маркс звязує дуже тісно з базою, що є і теоретично правильно й має значіння для його теорії революції й теорії диктатури. На підставі цього факту зробили деякі представники так званої неомарксистської школи серед синдикалістів, особливо Жорж Сорель (див. „Исторический материализм. Сборник статей", СПБ, 1908, стор. 203 — 233), висновок, що економічна структура суспільства може вияснити нам державно-правовий устрій, але в ніякому разі такі явища, як релігію, мораль, філософію. Инакше кажучи, із рейок історичного монізму, вони переходять на рейки еклектичної теорії факторів. Для всіх очевидно, що така „марксистська" конструкція нічим не оправдана, як нічого спільного з марксизмом не має синдикалістська синтеза Прудона, Маркса, Берґсона й католіцизму.

„Відси слідує, що певний спосіб виробництва, або промисловий ступінь, завжди звязаний із певними способами співпраці, або певним суспільним ступенем (рукою Маркса: і цей спосіб спільної-діяльности є сам свойого роду „виробничою силою"), що маса доступних людям виробничих сил обумовлює суспільне становище і що слідовно, „історію людства" треба вивчати й опрацьовувати завжди в звязку з історією промисловости й обміну" (Архів, 220). В цій цитаті Маркс дає загальні контури діялектичного взаємовідношення виробничих сил і виробничих відношень. Ні виробничих сил, ні виробничих відношень не треба розуміти статично, а в їхній діяльності, в рухові. Машина, вирвана із тканини суспільства, є тільки куском заліза. З другої сторони машина, що є носієм виробничих сил, є і моментом виробничих відношень. Тов. Бухарін в „Економіці перехідного періоду" закидає Маслові, що він бере за одну скобку засоби виробництва й живу працю, то є складає статичну величину й процес. Бухарін робить якраз навпаки. Він бере й засоби виробництва й робочу силу in natura, а не в їхній діяльності, значить, розглядає їх статично. І він поступає неправильно, бо Маркс, власне, в цитованому місці говорить, що співділання елементів виробничих сил творить знову виробничу силу. Недостаток виводів тов. Бухаріна полягає в далекосяглім стремлінні до механізації. Ціль цієї механізації обґрунтовує сам Бухарін таким чином: якщо ми не будемо таких явищ механізувати, то і виробничі сили, і виробничі відношення

можуть бути з'ясовані, як якась соціяльно-психічна категорія, як це діється в австро-марксистів.

Відси слідувало-б, що всяке признавання якости, всякий крок, що іде дальше механістичного світогляду, йшов-би всупереч із принципами марксизму. Тимчасом так не є. Всі сумніви в цій справі розвіяли фрагменти Енґельса про „Діялектику природи“. В новішій літературі звернув увагу на це діялектичне взаємовідношення виробничих сил і виробничих відношень тов. Перлін у згаданій праці. Тільки із цілокупности виробничих сил він виділяє тільки один момент: засоби виробництва. Аналізу треба-б поширити на виробничі сили взагалі. Він-же звернув увагу на цитату із „Вступу до критики політичної економії“, де Маркс говорить: „діялектика понять — виробничі сили (засоби виробництва) й виробничі відношення, діялектика, границі якої підлягають определенню, і яка не усуває реальної ріжниці (курсив мій — В. Ю)“, яка підтверджує з'ясовані нами вище виводи. Вона й побиває погляд тих, які-б під економічною структурою суспільства хотіли розуміти виключно виробничі відношення.

Це місце має значіння і для критики історичного матеріялізму, поведеної Туган-Барановським у його „Теоретичних основах марксизму“. Туган-Барановський заявляє там, що між Марксом і Енґельсом існували ріжниці й то принципові що до розуміння основної пружини історичного процесу. В той час, як Маркс проводить строго моністичну лінію і в способі виробництва бачить основу історії, Енґельс (особливо в „Анти-Дюрінґові“) стоїть на дуалістичній точці зору й поруч із виробництвом ставить і обмін. Туган-Барановський забуває, що обмін є тільки функцією виробництва і йому підчинений. На це вказує Маркс у „Вступі до критики політичної економії“. Цю легенду, придуману Барановським, розбиває „Ідеологія“. Вона написана Марксом і Енґельсом, а, пречінь, і тут говориться про обмін. Перед нами дилема: або Маркс і Енґельс були дуалістами, а тоді падає теза Туган-Барановського про розходження між ними, або моніст і Енґельс, який підчинене значіння обміну по відношенню до виробництва розумів так само, як і Маркс. Для нас немає сумніву, яка відповідь буде вірна. І тут „Ідеологія“ стає нам у пригоді.

Але люди продукують не тільки матеріяльні умови збереження свого життя, вони продукують і саме життя і піклуються про продовження роду. Відси й велике значіння сім'ї, і її форм, особливо в первісну епоху, коли людина ближче стояла до природи, і витворчі сили не досягли ще значного рівня. Ми бачимо, що вже в „Німецькій Ідеології“, значить, у часи, коли досліди над первісними суспільствами находились тільки в зародинній формі, коли Морган не виступив іще із своїми класичними спостереженнями, Маркс і Енґельс придають проблемам первісної сім'ї велике значіння. Деякі місця в

„Ідеології“ нагадують пізніші виводи Енґельса в його праці про походження сім'ї, приватної власности й держави.

Одночасно не можна, однако, не помітити тут деяких ріжниць, на які звернув увагу Кунов у своїй книжці „die Marx'sche Geschichts-Gesellschafts-und Staatstheorie“. Маркс і Енґельс бачать у 1845 році в сім'ї зародини суспільства. Через те, що їм тоді невідома була ще еволюція сімейних форм, вони не підкреслюють і не звертають уваги на цей факт, що колись сім'ї, в пізнішому значінні цього слова, не було, що первісні неунормовані полові зносини, які не приймали в рахунок навіть класу по віку (Altersklassen), не виявлялися в якихсь сімейних формах. Сім'я не є зародиною суспільства, а сама розвивається під впливом перемін суспільних форм і їхніх причин — розвитку витворчих сил. Брати сім'ю, як вихідну точку й первовзір суспільства, вчив іще Геґель, який і в „Феноменології“, і в „Філософії права“ багато місця посвячує цьому питанню.

Трудно, на підставі даних в „Ідеології“, сказати точно, як собі Маркс та Енґельс уявляли цю первісну сім'ю, в якій вони бачать ембріона суспільства. Коли пильно проаналізувати місця на стор. 220—222 Архіву, то можна подумати, що це була якась форма патріярхальної сім'ї, бо там йде мова про рабське положення жінки й дітей, або агнатська сім'я римського типу, де жінка займає становище дочки (filiae loco), над якою pater familias мав право життя й смерти. У всякому разі це були форми сім'ї дальших етапів розвитку.

Все-таки слід зараз-же зазначити, що сім'я не є для них щось дане назавжди, вона розвивається, а, з другого боку, на їхню думку, тільки недовго сім'я займає таке центральне історіо-творче становище, вона швидко, паралельно з розвитком виробничих сил і ростом населення, сходить на другий план і уступає місце явищам иншого порядку. Тут неначе антициповані в згущеній формі пізніші гадки Енґельса, що продукція життя, яка з початку обумовлювала суспільні форми, з бігом часу підчиняється формам продукції матеріяльних умов життя. На стор. 220 вони говорять: „Третє відношення, що втручається тут із самого початку в хід історичного розвитку, полягає в тому, що люди, які щоденно продукують своє власне життя, починають продукувати инших людей, починають розмножатися; це відношення між чоловіком і жінкою, родичами й дітьми, це сім'я; ця сім'я, що є спочатку єдиним суспільним відношенням, потім, коли більшаючі потреби родять нові суспільні відношення, а населення, що розмножилось, родить нові потреби, має (за виїмком Германії) підлеглий характер; її треба тоді розглядати й розвивати відповідно до існуючих емпіричних даних, а не відповідно до поняття сім'ї, як це звичайно роблять в Німеччині“. І дальше наші автори говорять, що перелічені ними сторони соціяльної діяльности: первісне добування матеріяльних умов життя, продукцію їхню на підставі розвиненої

вже техніки й сім'ю, не треба розглядати, як три окремі соціяльні ступеня, а як три моменти, які можна, правда, відокремити абстрактно, але які ніколи в чистому виді, виключаючи инші форми, не існують. Ніколи людина не стояла під впливом тільки природного оточення, ніколи під впливом виключно штучного оточення, ніколи відношення в сім'ї не заповняли усіх соціяльних відношень. Значить, твердження Кунова треба брати cum grano salis, бо в такій абсолютній формі воно буде невірне. Категорії сімейного суспільства не можна переносити на суспільні категорії взагалі, бо тут ми маємо діло з новою якістю. Маркс говорить ясно, що розділ праці в лоні сім'ї не є ще дійсним розділом праці, а тільки його зародиною. Тут виступає людина ще більше, як зоологічне, а не як суспільне єство.

Які соціяльні категорії дає нам сім'я по Марксу й Енґельсу? Передусім зародиновий поділ праці. Він є підставою приватної власности. Треба знати, що в 1845 роках Маркс і Енґельс у суспільному поділі праці бачили джерело приватної власности й думали, що приватна власність паде тільки одночасно із зникненням поділу праці й витворенням гармонійної й цільної людини. (Архів, стор. 243). „Впрочім розділ праці й приватна власність представляють собою тотожні поняття — в одному випадкові говориться у відношенні до діяльности те саме, що в другому випадкові говориться у відношенні до продукту цієї діяльности“. (Архів, стор. 222). Другим джерелом приватної власности є рабство жінки й дітей, якими голова сім'ї має право розпоряджатися. Ми тепер знаємо, що приватна власність створювалася вперше на знаряддя праці, які вироблялись індивідуально членами племен (лук, стріли, човни й т. д.), значить, стояла в звязку з виробничими відношеннями і існувала й тоді, коли пануючою формою сімейних відношень був матріярхат, то є епоха, коли про рабство жінки не могло бути мови. Коли, однако, пригадаємо собі, що автори, „Ідеології“, придаючи часами сім'ї велике суспільне значіння, з другого-ж боку, підкреслювали, що вона є тільки „моментом“ суспільної генетики, і що на міжсімейні відношення можуть впливати зворотно виробничі відношення то й тоді року 1845 Маркс і Енґельс окажуться правими. Коли на руїнах первісного комунізму почала витворюватися приватна власність і патріярхальний устрій, тоді факт творення приватної власности окрасив не тільки становище членів сім'ї, а і всю ідеологію. Лафарг звернув увагу на це дивне явище, що поняття душі, питоме для всіх первісних народів і спеціяльно народів, що жили навкруги Середземного моря, потім постійно загибає й воскресає тільки в так званій гезіодівській епосі. Це, на перший погляд, невиясниме явище може вияснити тільки марксистська матеріялістична метода. Первісний комунізм мав, як свою, надбудову первісний племінний демократизм, який визнавав за всіма членами племени рівну цінність. Ідеологічно виразилося це у визнанні за всім

членами племени душі. Коли з розвитком приватної власности розвилася й патріярхальна сім'я, то тоді тільки за начальником сім'ї визнавалась душа, всі инші члени були її позбавлені. Поруч із цим зникли і всі проблеми, звязані з питанням про перебування душі після смерти, проблеми неба й аду. Душа патріярха жила або в сімейному вогнищі, або в масках (lares), що висіли в окремій кімнаті сімейного мешкання. Члени сім'ї прирівнювались до инших предметів власности й стали бездушевні. Тільки тоді, коли поволі розвиток виробничих сил став підривати економічну базу патріярхальної сім'ї, коли стали розвиватися буржуазні виробничі відношення (грецька Мала Азія, південна Італія, Сіцілія, потім Коринт, Атени) і стара патріярхальна сім'я, з її підчиненням великої кількости сімейств одному, уступила місце буржуазній сім'ї, коли особиста ініціятива почала рішати про судьбу індивіду, ідея душі почала знов розквітати й найшла свій вираз у різних таємних культах (орфізм, елевзинські містерії), так що релігійний містицизм був і є завжди продуктом міста (грецькі містерії, культ Астарти, Ізіди, католицький містицизм Франциска Асізі, протестантський піетизм XVIII століття німецької буржуазії, сучасний містицизм буржуазії).

Ось ці гадки, які наші автори висказали про базу суспільства, висказали вперше, може бути, відчасти в фрагментарній формі, в незакінченім виді, але з повною свідомістю, що вони вперше конститують історію, як науку, що може зайняти своє місце поруч із природознавчими науками, в яких цей процес відбувся багато раніш. На закінчення цієї частини моєї короткої статті я хочу привести глибоку, коротку, але дуже мітку й блискучу характеристику суспільств, що живуть іще неначе на лоні природи, користуються силами, які вона дає безпосередньо, і такими, у яких рівень техніки досягнув вже високого розвитку й штучне середовище є рішаючим моментом в їхньому історичному процесі. Вони нагадують малюнки суспільств, які буржуазний соціолог Теніс (Tönnies) з'ясовує термінами „Gemeinschaft" (спільнота) й „Gesellschaft" (суспільство) у своїй відомій книжці „Gemeinschaft und Gesellschaft". Вся ріжниця тільки в тому, що концепція Теніса наскрізь ідеалістична (на нього, видно, мав великий вплив ідеаліст Геґель), дуалістична, позаяк між спільнотою й суспільством він не находить ніякого ні історичного, ні логічного звязку, і реакційна, бо Теніс типовий laudator temporis acti й прагне повороту до первісних, „простих, чесних, незіпсованих" відношень. Гадки Теніса можна найти і в славнозвісному творі Данилевського „Росія і Европа", і в працях Шпенглера. У Маркса й Енґельса ці два типи суспільств звязує матеріялістичний ланцюг виробничих сил і їхнього діялектичного розвитку. Ось згадана характеристика: „Таким чином тут виступає ріжниця між знаряддям виробництва, даним природою, і знаряддям, створеним цивілізацією. Пашню (води й т. д.) можна розглядати, як

дане природою знаряддя виробництва, індивіди підчиняються природі, в иншому продуктові праці. Тому, в першому випадкові, і власність (земельна власність), представляється, як безпосереднє, дане природою панування, в другому, як панування праці, точніше — нагромадженої праці, капіталу. Перший випадок має за заложення („предполагает“) те, що індивіди об'єднані яким-будь звязком — сімейним, племінним, навіть земельним і т. п. і т. д., другий випадок має за заложення те, що вони незалежні від себе і звязані тільки виміном. В першому випадкові вимін є, головним чином, вимін між людьми й природою, вимін, в якому праця одних вимінюється на продукти других, в другому випадкові, це, передусім, вимін людей між собою. В першому випадкові достаточно середнього здорового розсудку (сенсу); тілова й духовна діяльність іще не відділені від себе, в другому випадкові вже мусить відбутися практично розділ між духовним і тіловим трудом. В першому випадкові панування власности над безвласниками може опиратися на особистих відношеннях, на своєрідну суспільну організацію, в другому випадкові воно мусить прийняти річеву форму в чомусь третьому, в грошах“. (Архів, стор. 233). Кожний побачить, скільки тут геніяльних проблисків, які відтак находять свою подрібну аналізу в „Капіталі“. І критика здорового сенсу, який судить про все на підставі поверховного оглядання зовнішньої оболонки явищ, критика вульґарної політичної економії і зародинна дефініція (определення) капіталу, і перші натяки на товаровий фетишизм. Метода „Критики політичної економії“, метода „Капіталу“ дана вже тут. І ясно: бо-ж, прецінь, тут дані основи історичного матеріялізму. Могли змінятися подробиці, орнаментика або прикраси фасаду гігантської будівлі, залежно від розвитку й стану спеціяльних дослідів, але фундаменти й скелет будівлі залишилися незміненими.

В цій вступній частині дали автори й дефініцію громадянського суспільства, в яке включають і сім'ю. „Форма зносин, обумовлена силами виробництва, що мали місце на всіх минулих історичних ступенях, яка обумовлює в свою чергу і їх, є громадянське суспільство, що, як це вже ясно із всього попереднього, має за свою передумову і основу просту сім'ю й складну сім'ю, так званий племінний побут; докладніше определення його заключається в сказаному попереду. Тут уже видно, що це громадянське суспільство є дійсною ареною усієї історії, уже тут ми завважуємо, як лишене сенсу є давнє, нехтуюче реальні відношення розуміння історії, що обмежувалося туманними політичними діяннями царів“. (Архів, стор. 224).

Перейдімо тепер до питань ідеології.

Але раніше треба нам проаналізувати два питання, які є неначе вступом до проблеми ідеології, і які викликали і в нашій літературі оживлені спори. Я маю на увазі проблему свідомости й проблему відношення мови до думання.

„Лише тепер, коли ми вже розглянули чотири моменти, чотири сторони первісних історичних відношень, ми находимо, що людина має також „свідомість". Але й вона не дана спочатку як „чиста" свідомість. На „духові" з самого початку тяжить прокляття „навантаження" його матерією, яка виступає тут в формі рухливих шарів повітря у формі звуків, коротко говорячи, у вигляді мови. Мова так само давня, як свідомість, мова — це практична, що існує для инших людей, а, значить, також, і для мене самого, реальна свідомість, і мова, подібно свідомости, виникає з потреби зносин з иншими людьми. Моє ставлення до мойого середовища є моя свідомість. Там, де існує яке-будь ставлення, воно існує для мене; тварина не ставиться до нічого, для тварини її ставлення до инших не існують, як ставлення. Отже, свідомість є з самого початку історичний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди". (Архів, стор. 220).

У нас дуже часто в останні часи, в минулому році, на сторінках „Под знаменем марксизма" піднімалося питання, що старше: думка чи мова („Под знаменем марксизма", № 1—2 за 1925 рік, стаття тов. І. Вайнштайна „Мышление и речь"). Звичайно говориться, що мова ґрунтується на творенні абстрактних понять, для яких потрібний вже деякий, відносно розвинений, ступінь думання. Маркс вирішає справу инакше — діялектично. Процес творення думання й творення мови — це паралельні процеси, що взаємно собі допомагають, і яких відокремити не можна: Коли ми говоримо про думання, то треба відрізнити асоціятивний від аперцептивного типу думання. Асоціятивний тип думання, який не звязує явищ логічним ланцюгом причиновости, існував дуже довго в первісних суспільствах. Його рештки заховалися й донині. Він чисто образовий і не вимагає зовсім мови. Він існує, нарешті, у всієї тварини. Але думанням, в нашому значінні цього слова, його назвати не можна. До його відноситься Юмівська теза: post hoc, ergo propter hoc, що перед трибуналом нашого думання не видержує ніякої критики (посередній доказ теоретичної безпідставности наших „марксистів"-юмістів і доказ того, що деякі нерозвинені, недорозвинені типи думання вони приймають за думання par excellence). Логічне, аперцептивне думання розвилося паралельно з розвитком мови з процесу праці. Процес праці визивав до життя, з одного боку (по звісній праці Бюхера „Праця й ритм"), трудові оклики, зачатки мови, нормував і усуспільнював їх, з другого боку, він вдовбував практично в думання людей ідею закону причиновости, бо-ж сама праця була звеном, що єднало, злучувало в ціле причину й наслідок. А з введенням у норму закону причиновости ми можемо говорити про думання у властивому значінні цього слова. Розвиток мови, що протікав рівнобіжно з розвитком форм праці й витворював доцільні з практичного боку типи фраз, речень, сполучень, дисциплі-

нував людську асоціяцію, бив прогалини в її самовільний ланцюг. приспособлював її до потреб практики. Так будова мови, що систематизували трудові прийоми, керувала процесом думання і, навпаки, дисциплінований процес думання, як наслідок, ставав причиною логізації нашої мови. Цей процес незакінчений ще й до наших днів, і проходить дальше процес творення. Тому-то крайністю і фетишизмом мови являється думка Богданова, що думання — тільки тиха мова, а мова — голосне думання. Бо мова визначається великим консерватизмом, духом рутини й не піднімається до рівня логіки думки. Згадаймо хоча-б про численні метафори й т. п. Богданов тільки формально виходить із Маркса і всі його гадки інтерпретує в дусі свойого соціоморфізму. Для нього думка — це виключно мова, мова — сума суспільних реакцій — наш світ, наша дійсність, ergo, наша дійсність — думка, значить, чистий ідеалізм, одягнений у костюм ніби-то практицистського матеріялізму.

З цими виводами Богданова зазначена гадка Маркса не має нічого спільного. І єдність думки і мови треба розуміти, як діялектичну єдність, що не покривають себе без решти, а, навпаки, в кожну хвилину творять нову решту, як розмахове коло дальшого розвитку. Цю гадку Маркса треба-б було використати для марксистської теорії стилів, літературної форми й т. п. Дуже часто автоматизми мови, цілих фраз, що є виразом старих ідеологій, переходять у сферу нових ідеологій і відформлююче впливають на логічний хід гадок. Геґель у своїй „Науці логіки“ [1]), що повинна бути настільною книжкою кожного марксиста, вказує на приклади, коли діялектична думка вдирається в формотворчу сферу мови й створює словоскладання на свій лад і по свойому образу. Важне, однако, і те, що рутина мови затемнює, замазує, обезформлює дуже часто діялектичний хід гадок.

Важно підкреслити тут і висказ Маркса, що реально моя свідомість існує для мене саме, як реальна, тому, що вона шляхом мови стає реальною для инших. Кожна свідомість опосередована, щоб вжити тут термінології Геґеля, в свідомості і в відношеннях инших людей. Я думаю, що тут можна дошукуватись ключа розвязки проблеми так званого несвідомого творення ідеологій. В останні часи старалися ввести в марксистську науку фройдівське поняття несвідомого, досвідомого, підсвідомого для вияснення справи творчости ідеологій. (Порівняй мою статтю „Фрейдизм и марксизм“ у „Под

[1]) Пор. з цими виводами дуже цікаву статтю Вл. Соріна „О философских тетрадках Ленина“ в „Правді“ за 2 серпня року 1926. Я думаю, що колективна обробка в матеріялістичному дусі „Науки логіки“ Геґеля, праці, за яку взявся Ленін, але якої, на превеликий жаль, не закінчив, повинна стати в програмі наукових установ Союзу або всесоюзної комісії із представників таких установ. Як колективна творчість керуючих кадрів партії продовжує індивідуальну творчість Леніна, так і збірні усилля повинні продовжити індивідуальну працю Леніна над Геґелем.

знаменем марксизма" за 1924 рік). Особливо яскраво виражена ця тенденція в книжці Вар'яша по історії новітньої філософії. Мені вона видається неправильною. Я думаю, що марксівська наука може обійтися без поняття несвідомого. Маркс ніде в „Німецькій ідеології" не говорить про несвідому, а реальну або ілюзорну свідому діяльність. (Архів, стор. 215). Правда, кожний творець ідеології не освідомлює собі у всій повноті обсягу й значіння того, що він творить. Для цього потрібна реакція на його творення із сторони його оточення й инших клас. Але це — процес опосередовання, звичайний у сфері всіх явищ, процес поглиблення початої думки, але ніяким чином не процес підняття думки із сфери несвідомого понад поріг несвідомости в сферу свідомого. Звичайно, покликуються на це, що ідеологи революційної французької буржуазії, виголошуючи гасла рівности, братерства, свободи для усього людського роду, робили це, не освідомлюючи собі зовсім, що вони говорять про буржуазну рівність і т. д. Це вже несправедливе тому, що вони мали великий первовзір в англійській буржуазній революції і в англійських післяреволюційних суспільних відношеннях, на які вони часто залюбки покликуються. По-друге, ці ідеологи дуже часто (напр., Гельвецій, Гольбах) говорять у своїх творах про класові взаємовідношення. По-третє, деякі автори дуже яскраво освідомляли собі, що революція поведе за собою тільки нові форми рабства. Я покличусь тільки на звісну книжку „Théorie des lois civiles" Ленґе (Linguet), якого згадує й Маркс, книжку написану року 1764, тоді, коли розквіт буржуазної революційної ідеології досягнув свойого апогею. Тут в яскравій формі змальовується поневолене становище пролетаріяту в майбутньому.

Нам вже не раз доводилось згадувати, що Маркс і Енґельс, виступаючи проти Фоєрбаха, одночасно продовжували здорові зерна його науки. На місце його абстрактної людини, наприклад, вони поставили історичну родину, що займає в кожну епоху означене виробниче відношення, то є безнастанно змінюється. І думка Маркса й Енґельса, що свідомість людини стає реальним фактом тільки через відношення до инших людей, є дальшим розвитком тези Фоєрбаха, висказаної ним в „Основах філософії майбутнього", що ми не можемо говорити про „я", а про „я — ти", тому що чуттєві єства (sinnliche Wesen) діють для себе, і кожне „я" є для иншого і в ньому освідомлює себе. Пізнання світу й людини — говорить Фоєрбах — не є чисто інтелектуальний процес, а процес інтелектуально-чуттєвої симпатії, яка, обгортаючи весь світ і себе, поглиблює своє єство. Не потрібно додавати, що розпливасті речення Фоєрбаха вони переклали на язик діялектичного й історичного матеріялізму.

Прикмету свідомости бачать Маркс і Енґельс у відношенні до середовища. Наші автори не пояснюють докладніше своєї думки, так

що вона для коментатора представляє надзвичайно великі труднощі. Але-ж не підлягає на підставі контексту ніякому сумнівові таке: першою умовою свідомости є виділення людини від її середовища, протиставлення себе йому; без нього не було-б ніякого відношення. Тільки таке протиставлення може лягти в основу єдности протиположностей, діялектичної єдности суб'єкту й об'єкту, яка є передумовою sine qua non усякого процесу свідомости, думання. Свідомість у суспільної людини стає реальною потенцією тільки тоді, коли вона власне стає суспільною, протиставляється природі (хоч вона сама є частиною природи), подібно, як у процесі праці частина природи у вигляді знаряддя протиставляється останній природі й набирає через те специфічного характеру, нової якости. Свідомість розвивається рівнобіжно з процесом такого виділення, геґелівського зняття природи, як моменту свідомости. Первісна зоологічна людина жила буквально на лоні природи, як частина природи: етнологічні дані доказують, що дикун ототожнює себе із всім, що його окружає, він уявляє себе, як птицю, вовка то-що.

Лінгвістика дає тисячі прикладів граматик (які є матеріяльним скелетом наростання організму свідомости), де немає й натяку на форму суб'єкту, де людина про свою діяльність говорить безособово, по типу безособових дієслів, що аж дотепер заховались у деяких мовах (es regnet, fulgurat, il pluie й т. ин.).

(Емпіріокритики хотіли й тепер усунути поняття суб'єкту й об'єкту через зведення усього психічного життя до „висказів“ (Aussage), що є чистим преднайденим (das Vorgefundene) й мають безособистий характер. Тут ще раз видно, що їхнім ідеалом є поворот до стану дикуна (а, властиво, ще дальше, нижче: Пецольд говорить, що рослини й тварини дійшли до стану рівноваги, не осягнула її тільки людина й повинна намагатися як-найскоріше її осягнути).

Цей процес відокремлення йде одночасно з ростом процесу праці при помочі знаряддя. Енґельс писав, на жаль, незакінчену роботу про ролю праці в процесі очоловічення малпи. Він вказував на значіння визволення передніх ніг для праці, на будову мозку, а тим самим і на розвиток свідомости.

По-друге, свідомість, як відношення, вказує й на структуру свідомости. Вже Гоббс говорив, що в нас не було-б свідомости, коли на нас діяло-б завжди те саме враження. Свідомість є актом порівнання психічних елементів. Досвіди Фехнера-Вебера доказали, що зовнішні подразки тільки тоді стають свідомими, коли вони осягають означену величину. Тут момент відношення виступає дуже яскраво. Імовірно він має причини біологічні, захования людського роду. Тільки такі зовнішні подразки викликають явища свідомости які є настільки сильні, що можуть вирішити про захования або незахования організму. Це відношення ускладняється ще більше, коли

людина стає історичною людиною, і коли штучне середовище стає що-раз більше джерелом подразків.

Дуже заманчивим було-б вияснення висказів Маркса й Енґельса в дусі гіпотези, даної Берґсоном у звісній його праці „Matière et mémoire". Деякі „неомарксисти" (польський синдикаліст Бжозовський і Сорель) дійсно стараються „поглибити" Маркса Берґсоном. Хід думок Берґсона приблизно такий: свідомість є звязана з практичними процесами руху. Кожне тіло в світі є виставлене на впливи оточення, яке діє на тіло різними видами енергії. При тім тіло може виявити супроти оточення двояку форму відношення: воно або може пропускати ці зовнішні енергії через себе цілковито, або може частину їх задержувати в собі й реагувати зворотно на оточення. Першу форму відношення проявляють так звані мертві предмети. Вони є тільки точками свобідного пропуску „світової енергії". Тому вони й несвідомі. Инакше мається справа з організмами, спеціяльно такими, які мають мозок. Мозок є нічим иншим, як тільки центром передачі рухів від сенсорних до моторних нервів. Ця передача може відбуватися або автоматично, тоді не може бути мови про яку-небудь свідомість, або зовнішній подразок, що йде через сенсорні нерви, може викликати в мозку зачатки багатьох можливих рухів, серед яких мозок вибирає один, в даний момент можливий. І, власне, цей процес вибору є те, що ми називаємо свідомістю. Свідомість є сумою практичних можливостей, реакцій організму на оточення, які викликаються зовнішніми подразками. Мозок є неначе твердим дзеркалом, що не пропускає всіх променів, що вдаряють на нього, частину їх відбиває, освітлюючи цими променями оточення. Мозок є виразом нашої свободи.

Але цієї гіпотези Берґсона марксисти ніяк прийняти не можуть. Передусім тому, що вона звязана з наскрізь ідеалістичною теорією пам'яти, яка нагадує платонівську теорію анамнези. Крайній фізіологізм веде в Берґсона, як у другого відомого сучасного психолога Ціґена, до ідеалізму. По-друге, Берґсон відкидає всякі враження („ощущения"). Те, що ми називаєм звуком, краскою, не „твориться" в нас через співділання суб'єкту й об'єкту, а находиться поза нами. Приймати враження, як суб'єктивний стан, вважає Берґсон непотрібним здвоєнням дійсности (тут він сходиться з Авенаріюсом). Мозок тільки вибирає з дійсности частини, які мають значіння для практичної діяльности. Вчення Берґсона має багато спільного з наукою про елементи Маха, які не є ні фізичні, ні психічні.

Берґсон зриває всякий звязок відомости з оточенням. Він буцім-то виходить із практичної діяльности людини, а фактично приписує їй чисто пасивну ролю, ролю регістрації оточення. Він відкидає свідомість, як вираз відношення, бо елемент свідомости — враження — є, властиво, дане нам поза нами. Теорія Берґсона звучить навіть ультраматеріялістично. Він-же воює проти „удвоєння" й приписує

мозкові тільки чисто рухову ролю. Так. Але, з другої сторони, психічне життя він починає тільки від пам'яти, яка появляється в нього неначе deus ex machina, без звязку з усяким досвідом.

Зрештою, твердження Берґсона, що тіла мертвої природи „пропускають“ без решти зовнішню енергію, зовсім неправдиве. Вже явища поглитання світла заперечують це. А якщо „мертві тіла“ не є тільки чистими провідниками енергії, то вони повинні бути свідомими, що знову Берґсон жваво заперечує. Таким чином Берґсон попадає в Сціллу й Харібду суперечностей, з якої виплутатися не може.

Маркс і Енґельс не визнають свідомости за твариною, тому що вона й не знає відношення („для тварини її відношення до инших не існує, як відношення“). Вже відси ясно видно, що під свідомістю не можна розуміти звичайного асоціятивного потоку психічних елементів (бо цього у тварини заперечити не можна), а вищу логічну структуру, яка твориться в процесі історії; у людини психічний процес, який є питомий для тварини, осягає нову якість. І тому неправильні є всякі вульґарно-еволюціоністичні психології, які хотіли-б створити непреривний ряд психічного розвитку від монери до людини включно. Людина є частиною природи, але, з другого боку, завдяки розвиткові по напрямку винаходу знаряддя, — чимсь новим, виразником діялектичного скоку, до якого не можна примінити засад звичайного еволюціонізму. Метода вияснювання психічних явищ у людини на підставі „аналогічних“ явищ у тварини є неправильне упрощення, як неправильною марксівськи була-б спроба вияснення явищ промислового капітализму із торгового (див. Маркс, „Вступ до критики політичної економії“). Тому й сучасна рефлексологія може мати тільки підсобне значіння для марксистської психології — і всі спроби будування такої психології є відхилом від марксистської методи й переходом на широкі, але безвихідні шляхи позитивізму. У нас звичайно проголошують сучасну рефлексологію, як щось, безумовно, нове, як новий етап на шляху розвитку психології. Це ілюзія. Принципово по ідеї новою її назвати не можна. Не можна заперечити, що вона дала, власне, в останні роки надзвичайні досягнення в галузі експерименту, але по суті діла вона є продовженням великих спроб великих фізіологів середини минулого віку. (Pflüger, Goltz, Munk та ин.), що йшли під прапором питомого для того часу натуралізму.

Перейдімо тепер до найскладнішого питання, яке й тепер є в нас предметом дискусії й жвавих спорів, до питання про суть ідеології. Як ми знаємо, з приводу цього питання наша марксистська думка розбилася на два непримиримих табори: одні опирались у першу чергу на листи Енґельса до Мерінґа, бачать в ідеології тільки явища викривленої свідомости („извращенное сознание“), що систематично фальсифікує й замасковує дійсні пружини історичного про-

цесу, бачить все навпаки, догори ногами, в історії думки хоче дошукатися дійсности історії, другі вважають ідеологію системою гадок, які можуть бути, але не мусять бути неправильними. Ця ріжниця найбільш загострилася в питанні: чи пролетаріят має й буде мати ідеологію. Перший табор це питання рішуче заперечує, другий його підтверджує (ясно, що мова тут іде не про всі ідеології, наприклад, релігію). Спір іде ще й по другій лінії: чи пролетаріят має свою окрему філософію (як одну з високих форм ідеології), чи її заміняє наука.

„Німецька ідеологія" в надрукованій її частині може дати до деякої міри відповідь на це спірне питання. Тільки тут треба аналізувати цитати дуже осторожно, повільно, крок за кроком, звертаючи увагу й на цю історично-ідеологічну атмосферу, в якій й проти якої наші автори писали свій твір.

Передусім підтвердження одної думки, яка вже часто появлялась на сторінках друку: коли Маркс і Енґельс говорять про ідеологію, вони часто мають на увазі ідеалізм. Відси і їхнє вороже ставлення до ідеології. Свою марксівську думку вони витворювали в боротьбі з післягеґеліянськими ідеалізмом і матеріялізмом, який у найважнішій для них галузі, галузі історії, переходив в ідеалізм. Цей післягеґеліянський ідеалізм напустив найбільш туману й фразеології в царині історії. Тому часто змішування ідеології та ідеалізму в їхніх творах. Ця думка правдива й підтверджується багатьома місцями нашого твору. Ось, наприклад (Архів, 221 — 222): „Зрештою, само собою зрозуміло, що „привидіння" (тут іде мова про Штірнера — В. Ю.), „звязок", „вище єство", „поняття", „сумнів" — є просто ідеалістичний (курсив мій — В. Ю.), духовний вираз, представлення, очевидно, роз'єднаного індивіда, представлення дуже емпіричних уз і оков, в яких протікає спосіб виробництва, життя й звязана з ним форма зносин (закреслено: цей ідеалістичний (курсив мій — В. Ю.) вираз існуючих економічних уз носить не тільки чисто теоретичний характер — він має місце і в практичній свідомості, або, другими словами: свідомість, що визволяється й попала в протиріччя із способом виробництва, створює не тільки релігії й філософії, але й держави").

Поняття „ідеологічний" заміняється тут словом ідеалістичний. Але цікаво було-б зостановитися відносно цитованої фрази, — чому часть фрази закреслена. Коли ми переглянемо ввесь фрагмент про Фоєрбаха, ми побачимо, що таких закреслених місць є там чимало. В оригіналі їх було ще більше, як це видно з передмови Рязанова („Что касается рукописи о Фейербахе, мы стараемся дать максимально точное воспроизведение ее идейного содержания. Где это было возможно, переведены также вычеркнутые Марксом и Энгельсом места. Все они заключены в прямые скобки". Архів, 199). Перша

гадка, яка мимоволі накидається при обміркованні цього питання, така, що може закреслені місця Маркс і Енґельс вважали неправильними. Але в дійсності так не є. Закреслювали вони або місця, що торкались особистостей (Фоєрбах, 214), (Штірнер, 225), (Бруно Бауер, 219), або місця, де коротко виложена думка, яка потім розвивається подрібніше. Жодного закресленого місця не можна назвати неправильним. Видно, що Маркс і Енґельс хотіли розвити й нашу цитату подрібніше. І вони розвивають її дійсно в багатьох містах фрагменту.

Чи ідеології мусять бути системою ілюзій, чи свідомість мусить бачити ввесь історичний процес догори ногами? Ні. Досить привести таке місце з Архіву (215): „Представлення, що творять собі ці індивіди, є представлення або що до відношення їх до природи, або що до їхнього взаємовідношення до себе, або що до їх власних прикмет. Ясно, що в усіх цих випадках ці представлення являються реальним або ілюзорним свідомим виразом (курсив мій — В. Ю.) їхніх відношень і діяльности їхнього виробництва, їхніх зносин, їхньої суспільної й політичної практики“. Маркс і Енґельс повторяють із всім натиском, що представлення людей: 1) є свідомим процесом (тут немає місця для несвідомої ідеології, творчости а la Фрайдісті); 2) можуть бути реальним або ілюзорним виразом. Зараз-же тут треба додати, що творення ілюзій може бути свідомим, доцільним актом якоїсь класи. Звичайно покликуються на „18 брюмера“ Маркса, як на доказ несвідомої ілюзорности ідеологій. Велика французька революція одяглась у римські костюми, її великі діячі відогравали ролю римських трибунів то-що, при колисці сучасної буржуазії стояли тіні великого Риму, буцім-то революція була великим маскарадом, де переодягнені люди не знали, що, властиво, в дійсності вони роблять.

Так видавалось-би при поверховному погляді. Але так не є в дійсності, і інтерпретатори Маркса вкладають у текст більше, ніж він сам мав на увазі.

Чому цей великий історичний маскарад був, власне, в римському стилі? Що таке був Рим, і в якому напрямкові він міг бути прообразом для французьких революціонерів?

Рим був творцем права товарового суспільства. Вся історія Риму — це перенесення основ цього права на все ширші території, інтернаціоналізація й що-раз більше пристосування його до потреб товарового обороту.

Коли в Европі почала розвиватися буржуазія, вона почала повертати очі на римське право, як на право, що найбільш відповідало її економічним тенденціям. Любов до Риму не була якимсь платонічним явищем, а формою реакції проти феодального права, яке обмежувало своєрідний розмах нових творчих сил. Етапи цього руху

загальновідомі: болонська школа юристів (XII—XIII ст. — Акурсіо й ин.) в Італії, де вперше почала розвиватися новітня буржуазія, так звана рецепція римського права в XV і з початку XVI ст. в Німеччині, Франції, Англія, буцім-то трималась осторонь від цього загальноевропейського руху. Але нові досліди висказують, що вона не залишалась без його впливу, а звісний історик римського права, професор Ігерінг у своїй класичній, монументальній праці „Geist des römischen Rechts“ (Дух римського права) проводить паралель між римським правом і англійським правом і відкриває принципову тотожність їхніх структур. Це й очевидно: одні економічні явища (товаровий характер господарства) мусили відбитися в однакових правових явищах.

Ось це явище лягло в основі стилізації Риму в новітні часи. І коли ми підходимо до цієї стилізації в епоху великої французької революції, ми переконуємося, що це явище не випадкове, не продукт несвідомої творчости, не якісь криві дзеркала історичних ілюзій, а вираз класового інстинкту. Класа зверталася до аналогічних явищ минулого. Чому тоді всі ці костюми, про які говорить Маркс, не мали хінської окраски, хоча безпосередньо перед революцією говорилось і писалось багато про Хіну? Тому, власне, що французька буржуазія розуміла добре своє класове становище й знала, який історичний одяг буде для неї найбільш відповідний.

І, коли серед німецької буржуазії почалися історичні ферменти, вони виразилися в німецькому класицизмі, в ідеалізації Греції, класичної країни неперервної, яскравої класової боротьби, де елементи ворожнечі клас можна в ідеологіях просто хватати руками.

Ясно, що класи, навіть революційні, які не змагають до знищення класів взагалі, заслонюють класову суть у своїх змаганнь, щоб добути широку суспільну базу для здійснення своїх ідеалів; ясно, що ідеологи класи, які відорвані від безпосереднього процесу виробництва своєї класи, розвивають дальше історичні образи цієї класи вже шляхом внутрішньої іманентної логіки, так що класове ядро даної ідеології затемнюється з бігом часу й для очей даної класи.

Є в „Німецькій ідеології“ одно місце, яке на перший погляд викликає сумніви, склоняє до гадки, що Маркс і Енґельс дивились на ідеологію, як на систему виключно викривленої свідомости, систему ілюзій класи. На стор. 216 (Архів) говориться: „Свідомість ніколи не може бути чимсь инакшим, як тільки освідомленим буттям, а буття людей — це реальний процес їхнього життя. Якщо у всій ідеології люди та їхні відношення в и д а ю т ь с я (курсив мій — В. Ю.) поставленими на голову, як в якійсь камері-обскурі, то це також витікає з історичного процесу їхнього життя, подібно тому, як відворотне відбиття предметів на сітчатці витікає з безпосередньо-фізичного процесу їхнього життя“.

Що тут говорять Маркс і Енґельс? А те, що в ідеології людські відношення видаються, буцім-то вони поставлені на голову. Фактично вони не поставлені на голову. Дана класа вміє в своїй ідеології й на підставі її розставляти людські взаємовідношення так, як вони розвиваються в дійсності А щоб не допустити в цій справі ніякого сумніву, вони беруть приклад із оберненого образу на сітчатці. Ми оцінюємо положення предметів правильно, хоч їхні образи на світчатці обернені. Де-ж тут місце для історичного ілюзіонізму?

Не треба, однак, впадати і в другу крайність і применшувати значіння ідеологічних ілюзій. Як яскраво не освітлювали-б собі класи (крім пролетаріяту) класовий звязок своїх ідеологій, все-ж таки жодна з них (до пролетаріяту) не знала дійсних пружин історичного процесу, що таяться в розвитку виробничих сил. Маркс і Енґельс в багатьох місцях дають нариси цих ілюзій і, що важно для дальших дослідів над проблемами історичного матеріялізму,—приписує в цій царині велику ролю юристам.

В результаті оказується правильною точка погляду на ідеології тов. Бухаріна, як на систему гадок, які можуть бути правильними або неправильними. Коли-б історія була, дійсно, таким театром маріонеток, де люде створювали-б собі й діяли по імпульсам ілюзій, дійсного значіння яких вони не розуміють, ілюзій, що в їхній свідомості не ведуть до їхнього класового становища, то тоді неможлива-б була жодна історична аналіза. Відношення бази до надбудови, як форми проявлення бази, перемінилось-би у відношення функціональне, яке не має ніякого внутрішнього звязку і яке тільки можна констатувати. Ми не вивчали-б історії, а описували тільки історичні явища, перейшли-б на рейки історичного махізму. Або ми мусили-б на манер фройдистів, які у всіх суспільних явищах бачуть полову символіку, створити якусь науку про символіку історичних форм (ідеологію)— завдання чисто фантастичне. Кавтський в своїй полеміці з Бельфорт-Баксом доказав як навіть „дуже неясні“ „символи“ звязуються класами в їхній свідомості з їхнім класовим становищем. Гусити — авангард селянської демократії—гуртувалися під прапором чаші. Як звісно католицька церква допускала причастя хлібом і вином тільки для духовенства; лаїкам подавали тільки хліб, значить, вони не могли пити з чаші. Гусити виступили проти цього привілею. На підставі цього деякі історики, а також англійський соціяліст — ідеаліст Бельфорт-Бакс говорили, що чаша була ціллю їхньої боротьби, значить, рухачем їхніх виступів був „ідеальний фактор“. Кавтський відкидає його гадку — він говорить: „Чаша була для гуситів тим же, чим у наші часи є різні флаги для різних народів і партій: їхнім прапором, навкруги якого вони збиралися і який вони захищали до останніх сил, але зовсім не метою їхньої боротьби“(„Исторический материализм“, СПБ, 1908, стор. 34).

Друга річ буде, коли ми поставимо питання так, що весь цей рух мав релігійну окраску, значить, розвивався під прапором явища, яке по суті є нісенітниця („Nonsens", говорить Маркс в „Нім. ідеології"). Це зовсім друга справа; нам важно виказати тільки, що дієві особи руху не працювали в потемках, що вони відносили ці символи до означених класових становищ.

Инакше ми мусили-б прийти до теорії якоїсь передустановленої історичної гармонії, де люди, вітаючи в ілюзіях, все-таки об'єктивно роблять своє класове діло.

Маркс і Енґельс вказують на те, що на світанку суспільного розвитку ідеології звязані тісно з матеріяльною практикою людей: „Продукція ідей, представлень, свідомости, передусім вплетена безпосередньо в матеріяльну діяльність та матеріяльні зносини людей,— в мову реального життя. Представлення, думання, духовні зносини людей є ще простим продовженням їхньої матеріяльної практики" [Архів, 215 (курсив мій — В. Ю.)]. Автори точно не вказують, який суспільний устрій вони мають на увазі. Але з усього тексту „Ідеології" видно, що ці явища відносяться до такого періоду суспільства, де ще інтелектуальний труд не виділився цілковито від фізичного. В усякому разі — це перші щаблі суспільного розвитку. Люди ще добре розуміли значіння й суспільний звязок їхніх ідеологій. Твердження Маркса й Енґельса може бути підперте сьогодні колосальним етнологічним матеріялом. Досліди таких етнологів, як Фрезер, роблять все більше правдоподібним допущення, що первісним світоглядом була магія. Вона була або магією через дотик (contagious magic), коли думали, що власть над якимось предметом можна мати тоді, коли маєш його частину або инший предмет, що його дотикався, або магією через наслідування (imitative magic), яка поступала по правилу: подібне визиває подібне, наприклад, кроплення визиває дощ. Всі ці магічні церемонії були звязані безпосередньо з фізичною працею суспільств (орд), наприклад визивання дощу, погоди, різні магічні операції в часі полювання. Багато дослідників називає магію первісним природознавством. Вона опиралася на засаді звязку всіх фізичних сил і можливости впливу одного центру сили (чоловіка) на другий. Вплив цей представлявся чисто матеріялістично. Бігла аналіза магії доказує, що хоч вона була свідомістю викривленою, ілюзорною, неправильною, але з другого боку вона була тісно звязана з процесом виробництва, а властиво була процесом виробництва в мініятюрі, в скороченні (наслідування різних видів праці при магічних операціях), що кожна з клас суспільства розуміла її життьове, практичне значіння. З точки погляду нашого природознавства, вона — нонсенс, але з точки погляду людей тодішніх, вона була справою суспільно-зрозумілою, а не чистою ілюзією, відірваною від суспільних відносин (Це зовсім не значить, що вона була тоді правдивою, як це

думав Богданов). Коли потім настало класове ділення суспільства, магія що-раз більше відокремлювалась від процесу виробництва, її зміст ставав що-раз більше суспільно-незрозумілим.

Іще один приклад. Відомо, що одночасно з першим розквітом буржуазії, після відкриття Америки, в передових буржуазних країнах (Нідерланди, часть Франції, Швайцарія) почав ширитись кальвіністський релігійний рух. Явище ідеологічне в значінні викривлення свідомости й об'єктивне, як явище релігійне й почасти суб'єктивне, оскільки агенти кальвінізму уявляли собі його, як явище чисто релігійне. Але виключно, як таке, вони собі його не уявляли. Що є основою кальвінізму? Як це прегарно виказав М. Вебер в своїй „Religionssoziologie“, є нею думка про передназначення („предопределение“) людини, гадка про якусь фаталістичну причиновість всіх явищ і схильність до стоїчного ригоризму в життьових справах. Ці дві гадки були тоді для буржуазії, як класи, зрозумілі і як суспільний факт, навіть без звязку з релігією. Гадка про сувору причиновість була виразом реакції буржуазії проти економічної сваволі феодалів, виразом наукових метод у виробництві, переконання, що на основі стихійної гри сил новий вид виробництва мусить побити старий, і суворий ригоризм був виразом потреби ощадности, як одної з умов нагромадження (порівняй, як Маркс у „Капіталі“ описує ощадність промисловців Манчестера до другої половини XVIII століття). Кальвінізм був для тодішнього буржуа прозорий і як чисто соціяльна сила. І коли побивали кальвінізм, побивали його не тільки як ложну науку. Це було також і о с т і л ь к и, оскільки ми маємо тут діло з викривленою свідомістю й ідеологією, як системою ілюзій, але кальвіністів побивали феодали і як буржуа, як ідеологів ворожої класи. Буржуа, що свій економічний розквіт звязував зі своїм стоїцизмом, був історичним ідеалістом (таким він був завжди), але, захищаючи його, він не вітав у царстві чистих фікцій, він знав, що він робить, він не вертівся в якомусь зачарованому маскараді. Ось це я й думав довести.

В своїй часто вже цитованій книжці „Исторический материализм“ говорить т. Перлін (стор. 95): „Не нам, людям XX века, может представляться, что буржуазия XVIII века боролась за всеобщее равенство и за всеобщую свободу, а не за свою буржуазную свободу и свои буржуазные отношения: это могло представляться и должно было представляться именно буржуазии XVIII века. Но если мы теперь стоим на суб'ективной точке зрения, то мы исходим не из реальных условий XVIII века, а из представлений об этих условиях у буржуазии того времени. Ложные представления эпохи буржуазной революции, которые были формой проявления экономического содержания ее, эти ложные представления мы делаем своими представлениями и сквозь эту призму смотрим на действительную историю“. Правильно. Гасло рівности було об'єктивно виразом буржуазної

рівности. В загальній формі висловлене, воно мало ілюзорний характер. Але чи цим вичерпується все? Але чи для цієї загальної форми не було підстави? Чи його узагальнення не мало коріння в об'єктивному ході історії? Маркс і Енґельс, власне в „Німецькій ідеології", обмірковують джерела цієї загальної форми й дають їй трохи друге обґрунтування, ніж т. Перлін. Послухаймо: „Це розуміння історії, питоме історикам, головним чином, починаючи від вісімнадцятого століття, натикається неминуче на ту обставину, що з бігом часу починають панувати усе більш абстрактні думки; то є думки, що приймають усе більше й більше форму всезагальности. Всяка нова класа—особливо та, яка займає місце командної перед тим класи,—примушена для досягнення своєї мети представити свої інтереси в формі загального інтересу всіх членів суспільства, то є, виражаючи це мовою ідеалізму, примушена придати своїм думкам форму загальности, представити їх як єдино розумні, загальнозначні. Революційна класа—уже тому, що вона стоїть проти якоїсь класи—виступає не як класа, а як представник усього суспільства; вона виступає, як уся маса суспільства в протилежність до одної командної класи. Це можливо для неї, бо спочатку її інтереси дійсно ще сильно звязані з загальними інтересами инших, некомандних клас, що не могли під натиском умов минулого розвинутися в формі окремих інтересів, окремої класи. Для того її перемога показується вигідною й для багатьох індивідів инших клас, що ще не досягли панування, але лише остільки, оскільки вона помагає цим індивідам піднятися в ряди командної класи. Коли французька буржуазія скинула панування аристократів, вона дала через те для багатьох пролетарів можливість піднятися понад рівнем пролетаріяту, але лише таким чином, що вони стали буржуа" (Архів, 231—2). „Федот, да не тот". Гасла рівности, загальної свободи мали крім суб'єктивно-ілюзорного й об'єктивно-дійсний зміст; їм суспільно щось відповідало. І коли ми, вивчаючи історію, повинні роздмухувати туман ілюзій даної епохи й дивитися, що люди робили без огляду на те, що вони думали про цю свою роботу, ми повинні й пильну увагу звертати на те, що не було ілюзорним у цих ілюзіях.

Тов. Перлін взагалі не висловлює в своїй дуже талановитій, що розбуджує думку, книжці одноцільного погляду на ідеології. То він признає, що ідеології можуть бути або правдиві, або неправдиві (106), то заявляє, що вони завжди ложні (там-же). Він обстоює ту думку, що Маркс і Енґельс говорили про ідеології виключно, як про представлення людей про їхню історію. В дійсності так не є. Доволі хоча-б покликатись на таку фразу авторів у „Німецькій ідеології" (215): „Представлення, створені цими індивідами, є представлення або що

до їхнього відношення до природи (курсив мій — В. Ю.), або що до їхнього взаємовідношення до себе, або що до їхніх власних прикмет“ (курсив мій — В. Ю.). Із цієї цитати видно, що ідеологією являється й наука. А її Перлін в ніякому разі не назве ілюзорною в повному об'ємі. Не тільки з огляду на їхню об'єктивну вартість, але й з огляду на її соціяльну характеристику. В XVI та XVII століттях лінія розділу між наукою феодалізму й наукою буржуазії була дуже чітка і яскрава й тут не було ніяких непорозумінь та двозначностей.

Коли ідеології можуть стати (але не стають необхідно) чистими ілюзіями, замаскуванням історичного процесу? Тоді, коли наступає поділ праці на фізичну й духовну працю. Тоді ідеологи уявляють собі, що вони працюють в царині чистої думки, і їхні продукти не мають нічого спільного з історією. „Поділ праці стає дійсно поділом праці лише тоді, коли наступає поділ матеріяльної й духовної праці. З цього моменту свідомість може (курсив авторів) дійсно уявити собі, що вона щось инше, як свідомість існуючої практики. З цього моменту, коли свідомість дійсно починає представляти що-небудь, не представляючи чого-небудь дійсного, з того моменту вона є в стані визволитися від світу й перейти до створення „чистої теорії“ теології, філософії, морали й т. ин.“ (221). Маркс говорить тут обережно: свідомість може, але не мусить, стати ілюзорною. Бо-ж тоді ілюзорною була-б наука історичного матеріялізму, яке-ж пречінь постає в часі дуже розвиненого поділу праці і як творчий продукт представників другої класи, представників „інтелектуальних професій“ (Пор. Архів, стор. 226).

Велику ролю в творенні ідеологій приписують Марк і Енґельс юристам, бо вони, з одного боку, є представниками інтелектуальної праці, з другого боку — працюють в практичній царині; у них легко витворюються переконання про всемогутність думки. Наклін до систематизації своїх думок, до звязування їх з думками попередніх поколінь в один логічний ланцюг (що було необхідно юристам, наприклад, в епоху великого значіння проблеми давности) вели в них до творення численних містифікацій, які викривлювали до непізнання суть історичного процесу. Звязування у юристів-дипломатів політичних понять з поняттями природознавства (рівновага сил, рівновага держав, the balance of powers XVII і XVIII ст.) придавало першим якийсь абсолютний загально-природний характер (питоме для XVII і XVIII століття ототожнювання законів природи з законами суспільства), діяльність людей ставала виразом якихось ще більш загальних законів, звязок між ідеями й історичними процесами затрачувався, історія стала дивовижним pandaemonium mundi. Завдяки тому, що дипломати й юристи були першими новітніми істориками, історія перемінилася у них в історію ідей, розгортання абсолютного й т. п.

Ця абсолютизація ідей поневолила навіть таку конкретно-історичну натуру, як неаполітанського самітника Джіованні Батіста Віко, у якого геніяльні передбачення історичного матеріялізму (критика картезіянства, виведення грецької філософії із грецького політичного *αγορά*) чергувались з найбільш абстрактним раціоналізмом. Цей раціоналізм ішов у парі з крайнім сентименталізмом, патетикою (Паскаль, Арно, Расін, раціоналізм contrat social Руссо і його сентиментальна profession de foi) й створював такий неймовірний сплетіння ідеологічних комбінацій, що історія, дійсно, могла представитись, як казковий dance des masques. Гадки Маркса й Енґельса про ідеолого-творче значіння юристів (при чому тут ідеологія трактується, як повне вивихнення свідомости) належать до найглибших місць „Німецької ідеології" й повинні стати предметом дуже серйозних дослідів з боку марксистів. Дуже багато матеріялу може дати тут „Феноменология духа" Ґеґеля, яка з незрівняним майстерством (і несвідомо-матеріялістично) передає конкретний аромат і атмосферу генези багатьох ідеологій XVII й передусім XVIII століття.

Я не можу найти слів, щоб виразити свій подив для дивінаторських аналіз цього великого вчителя. Його геніяльне виявлення сути ідеологічних переодягнень може зрівнятися тільки з конкретними аналізами Леніна.

Коли ідеології мають найсильніші тенденції до переходу в „чисті ілюзії"? „Таким чином, всі ілюзії історії мають своє коріння, в згоді з нашими поглядами, в протиріччях між виробничими силами й формами зносин" (виробничими відношеннями — В. Ю.) (Архів, стор. 214) Тоді, коли ці протиріччя доходять до означеного рівня, класа тратить усяку історичну орієнтацію. На потвердження цієї тези доволі пригадати собі два факти: коли наближувався гуркіт французької революції, ця „tapage", про яку з радістю й надією говорив Вольтер, коли ідеологи французької буржуазії ткали узори своєї матеріялістичної ідеології, цей матеріялізм, скептицизм був предметом балачок і у високоаристократичних салонах. Те, що було для одної класи революційною зброєю, для класи, що гинула, було воно умовою, іграшкою. Про великі проблеми природознавства говорилось тоді в салонах, як раніше говорили, поміж тайною виміною billets doux, про трагедії Расіна або грандіозні теолого-історичні концепції Боссюе. Проблема повстання світу була темою інтересних causeries великосвітських, аристократичних дам, які для „стилю" перекидали сторінки Великої Енциклопедії. Так ішла стара класа в божеській несвідомості в пропасть. Тепер-же в умовах розкладу буржуазії на Заході маємо таке-ж явище. Сучасний містицизм, сучасна філософія, що багне до Хіни, до Індії, філософія інтуїтивна, зверх-спиритуалістична, нехтуюча логіку — чи це не ознаки найкрайнішого ілюзіонізму? А сучасні спроби логістів виведення математики з чистої

логіки й виведення фізики з чистої математики — чи це не повна втрата історичних перспектив?

Друге джерело ілюзій — це слабий розвиток виробничих сил, „обмеженість матеріяльного способу діяльности“ (Архів, 215).

Чи пролетаріят має й буде мати ідеології? Коли ідеології розглядати тільки, як вивихнену свідомість, то він їх не матиме. Так говорить тов. Адоратський. Але питання стоїть так: чи Маркс та Енґельс називали ідеологією тільки свідомість нереальну? Всі наші попередні міркування старалися доказати, що це не так. І тому ми можемо говорити сміливо про пролетарську ідеологію, як ми говоримо часто про більшовицьку ідеологію. Коли Маркс і Енґельс говорять про ідеології в значінні ілюзій, вони звичайно приводять, як конкретні приклади, релігію й мораль. Властиво, вони мали на увазі виключно релігію, бо мораль виступала звичайно в релігійному одязі (навіть „автономна мораль“ Канта була філософічною перефразою ідеї спасіння кожної людини зокрема через смерть Христа). Ясно, що такої ідеології в пролетаріята не буде. Але історичний матеріялізм, ленінізм можемо сміливо називати ідеологією пролетаріяту. Справу цю рішає цитата Маркса й Енґельса (Архів, стор. 229): „Для маси людей, то є для пролетаріяту, ці т е о р е т и ч н і (курсив мій — В. Ю.) уявлення не існують і, значить, не повинні бути вирішені для неї, і коли ця маса й мала коли-небудь якісь теоретичні уявлення, як, наприклад, релігію, то вони вже давно були вирішені й усунені обставинами“. Автори підкреслюють, що вони мають тут на увазі т е о р е т и ч н і уявлення в значінні „чистої теорії“, про яку вони говорили раніше (Архів, стор. 221), як про приклади ілюзій, і для яких вони там давали соціяльне уґрунтування. Виділення релігії доказує маркантно, про яку ідеологію вони говорять, заперечуючи за пролетаріятом ідеологію. Нехтування ідеології пролетаріяту, нехтування навіть цього слова є виразом позитивістських течій в таборі марксизму, і йдуть всупереч з духом ленінізму. Досить прочитати ті маленькі замітки Леніна, які були недавно надруковані в „Правді“, в статті т. Соріна, щоб переконатися, яке велике значіння приписував наш учитель справам ідеології.

Яке відношення бази до ідеології, в яких категоріях ми повинні мислити собі це відношення — на ці питання немає ще в „Німецькій ідеології“ точної відповіди. Ідеологію Маркс і Енґельс називають просто „рефлексом, або відбитком життьового процесу“. Звідси важне підкреслювання авторами тієї обставини, що ідеології „не мають історії, не мають розвитку“ (Архів, стор. 216). Це не значить, одначе, як думає тепер Шпенглер, що кожна історична епоха замкнута, що вона якась історична монада, а лише те, що ми не можемо розглянути ідеології самостійно з точки зору їхнього іманентного розвитку. Гасло Маркса й Енґельса є й стимулом і покликом до далекойдешньої

конкретизації в питаннях історії ідеології. Ми не повинні говорити про малярство взагалі, а про малярство і його місце в означену епоху. До яких великанських непорозумінь довело-б нас, наприклад, вивчення французького класицизму „взагалі", якщо ми не вивчали його різноманітних відтінків і не звязували їх з класовою аналізою, якщо ми ставили-б на одну дошку псевдокласичну трагедію Корнеля й Вольтера?

Маркс і Енґельс відрізняють чітко ідеології від форми свідомости (Архів, стор. 216). Під формами свідомости вони розуміють, очевидно, суспільну психологію, як цей необхідний фермент, із якого кристалізується ідеологія. Питання суспільної, класової психології, на які звертав увагу Плеханов, а потім передусім тов. Бухарин, повинні також стати в центрі інтересів марксистів, особливо тепер, коли школа Ле-Бона й фройдистів старається виказати (в явно реакційних цілях) „тваринну" натуру масової психології.

Маркс і Енґельс вказують далі на одну немаловажну обставину, яка повинна застановити марксистів і на яку досі не дуже звертали увагу в розумінні теоретичного її продумання, а саме на те, що дана ідеологія може розвинутися в ідеолога не тільки на підставі суспільних відношень с в о г о суспільства, а й на підставі відношень чужих суспільств (Архів, 221). Для історії ідеологій вона має неоцінене значіння.

Є в „Німецькій ідеології" багато місць, де вирішаються коротко деякі детальні питання. Ці вирішення накреслені авторами „між иншим", часто на полях. Вони повинні бути теж розвинені дальше марксистами. Так, наприклад, питання: яка є суспільна підстава абстракції? Маркс відповідає на це так: „Всезагальність відповідає: 1) класі contra стан; 2) конкуренції, всесвітнім зносинам і т. д.; 3) великій кількості командної класи; 4) ілюзії загального інтересу; с п о ч а т к у ц я і л ю з і я п р а в д и в а (підкреслення моє — ще один доказ проти повної ілюзорности ідеології — В. Ю.); 5) самообманові ідеологів і поділові праці" (Архів, 231).

Для аналізи ідеологій не менш важне спостереження Маркса й Енґельса, що ідеологи даної класи можуть часто ворогувати зі своєю класою. Ця ворожнеча щезає тільки тоді, коли загрожені інтереси класи всієї (Архів, 231). Цим явищем користувався вже Плеханов у своїх аналізах проблеми літератури й мистецтва. Але ширше поставлена вона у нас ще не була. Велику послугу вона оказала-б при аналізі у к р а ї н с ь к о ї літератури й громадської ідеології.

Дуже важко зрозуміти місце, де Маркс і Енґельс говорять про філософію. Воно звучить: „Коли починають уявляти дійсність, тратить свою raison d'être самостійна філософія. На її місце може, в кращому випадку, стати сумування найбільш загальних результатів, абстрагованих із розглядання історичного розвитку людей. Але

ці абстракції самі по собі, відокремлені від реальної історії, не мають ніякої вартости. Вони можуть служити лише для того, щоб полегшити впорядкування історичного матеріялу й намітити послідовність його окремих шарів. Але відмінно від філософії вони зовсім не дають якого-небудь рецепту або схеми, відповідно до яких можна розкласти історичні епохи“ (Архів, стор. 216). Ці слова можна розуміти, як відкинення філософії, як окремої науки про загальний звязок речей і знання. Так їх розуміє тов. Рязанов у своєму вступі до „Німецької ідеології“ (Архів, стор. 199). Він стверджує, що Маркс і Енґельс стояли тоді на такій-же точці погляду, яка після була виражена Енґельсом в „Анти-Дюрінґові“, що саме для марксиста із усієї філософії залишається тільки наука про закони думання — формальна логіка й діялектика, цеб-то методологія. Одначе, я гадаю, що тов. Рязанов поставив відповідь занадто широко. Коли вдуматися глибше в цитоване місце, ми бачимо, що Маркс і Енґельс мають тут на увазі не філософію взагалі, а філософію історії. Вони відкидають філософію історії і то — і давню ідеалістичну філософію історії і таку, яка була-б сумуванням загальних висновків, побудованих на підставі аналізи історичного розвитку людей. Вони говорять, що така філософія історії дала-б що-найвище схему, непридатну для конкретних дослідів. Одним словом, вони відкидають тут соціологію, як науку, приблизно в такій формі, в якій уявляли собі її позитивісти. В наші часи таку соціологію вже на инших (гусерліянських) основах старався дати Макс Вебер в своїй гігантській (по ерудиції) і надзвичайно еклектичній праці: „Wirtschaft und Gesellschaft“. Тут ми маємо ще один доказ непримиримости марксизму з позитивізмом та з веберіянством, елементи якого ми находимо, наприклад, у Лукача. Тим самим і історичний матеріялізм признається виключно, як м е т о д о л о г і я історичного процесу. Зрештою, погляд тов. Рязанова на філософію взагалі зовсім правильний.

Ось це головні питання, яких Маркс і Енґельс, що виступили вперше, як історичні матеріялісти, торкнулися на перших 24 сторінках свойого твору. Дальша частина „Німецької ідеології“, яка вже надрукована тов. Рязановим, обіймає запроваджування Марксової методи до деяких історично-економічних явищ і може бути предметом аналізи спеціяліста-історика.

С. Ю. СЕМКОВСЬКИЙ

Що вніс Ленін в матеріялізм

СТАТТЯ ПЕРША

I

На протязі часу, що відділяє нас від смерти В. І. Леніна, у нас вийшло не мало иноді цінних робот, присвячених Ленінові, як філософу, як мислителеві, як матеріялістові, як діялектикові й т. д. А все-ж не дуже давно тов. Н. І. Бухарин звернув увагу на завдання, що й досі ще невиконане, а власне, на дослід того, що вніс Ленін у матеріялізм та діялектику. На цей бік питання мені довелося вказати ще раніше[1]). Мова йде про те, щоб, не обмежуючись, як це по суті робилося досі, викладанням та коментуванням філософських робот Леніна та добором відповідних ілюстрацій з його політичних робот, скерувати дослідження на те нове та своєрідне, що Ленін вніс у діялектичний матеріялізм. Ленін завжди підкреслював, що діялектика повинна звертати увагу якраз на те нове та своєрідне, що характеризує дане явище. Так само треба й довивчення самого Леніна, як філософа, пристосувати діялектичну методу, яку він пристосовував з таким незрівняним майстерством.

Історично це значить що треба спочатку визначити ті відтінки, які відрізняли матеріялізм Леніна від матеріялізму Плеханова. Якщо брати три покоління наших учителів — Маркса та Енґельса, Плеханова, Леніна, — три покоління, які являлись у той-же час історично представниками трьох інтернаціоналів, — то діялектика цих трьох ступенів розвитку виступає перед нами і в галузі філософії матеріялізму як в єдності загальної підоснови діялектичного матеріялізму, так і в різницях, які у відомих пунктах відрізняють матеріялізм Леніна від плеханівського та, навпаки, більше наближають його до того відтінку в розумінні матеріялізму, який характеризував Маркса та Енґельса. Можна навіть сказати, що як у науці

---

[1]) Див. харківський „Комуніст" від 22 — 23 квітня 1925 р. „Філософія та політика у В. І. Леніна". У цій статті та в передмові до моєї книги „Діялектичний матеріялізм та принцип відносности" було вже вказано деякі твердження, що я їх розвиваю нижче.

про державу та диктатуру пролетаріяту Ленін відродив справжню революційну теорію Маркса та Енґельса, так і в філософії в деяких відношеннях він висунув якраз те, що визначало найбільшу особливість діялектичного матеріялізму основоположників марксизму.

В цьому є історична закономірність. Доба Маркса та Енґельса була революційною, вона мала свої коріння в революції 1848 р. Це наближає її, звичайно, до нашої доби, виразником якої з'явився Ленін, несхожої на ту, що лежала посередині доби „мирного" розвитку капіталізму. В галузі філософії це особливо чітко показує недавно опублікована „Діялектика природи" Енґельса, коли порівняти її з „Матеріялізмом та емпіріокритицизмом" Леніна, з одного боку, і, з другого — його до цієї пори лише частинно опублікованими замітками про діялектику. Але про це нижче; тут-же спочатку треба зазначити, що в майбутній аналізі мова, очевидно, буде не про будь-яке „умаління" значіння Г. В. Плеханова, як матеріяліста. Це пішло-б, у першу чергу, всупереч з відношенням самого Леніна, який завжди визначав себе в філософії учнем Плеханова (хоча, як ми побачимо нижче, він ні в якому разі не був „тільки учнем" Плеханова) та надзвичайно високо цінив Плеханова, як діялектичного матеріяліста. Політично, як відомо, Ленін та Плеханов різко розходилися майже за всіх рішучих періодів, за виїмком, хіба, „старо-іскровського" періоду, що закінчився недовготривалим союзом на другому з'їзді партії, і потім антиліквідаторського періоду, в якому одначе справа не пішла далі деякого організаційного зближення. Найбільш різко політичні розходження виявилися в період грудневого повстання 1905 р. та після нього, коли Ленін з усією різкістю нападав на Плеханова за геростратівсько-славетний відзив про грудневе повстання: „Не треба було братись за зброю", за „сфальшування марксизму лібералізмом", та опісля в період всесвітньої імперіялістичної війни, коли Ленін з усією силою інтернаціоналістської непримиримости заплямував плеханівське гасло „прийняття" війни, як „невиносиму облуду" та „солодкувату брехню", як „безсоромне перекручування" діялектики, на яку робляться „єзуїтські поклики", щоб „з ученим видом та з запасом фальшивих цитат з Маркса" виправдати імперіялістичну війну [1]). Але все це не могло захитати в очах Леніна відміченої вище виключно високої оцінки Плеханова, як діялектичного матеріяліста.

„Мы отметим только, — писав Ленін в статті „Марксизм и ревизионизм" (збірник „Памяти Карла Маркса", 1908 р.), — что единственным марксистом в международной социал-демократии, давшим критику

[1]) До якої міри логіка „прийняття" війни штовхала до прямого переродження розуміння основ марксизму, показує недавно опублікована в збірникові групи „Освобождение труда" нова передмова Плеханова до „Монистического взгляда", писана в цей період.

тех невероятных пошлостей, которые наговорили здесь (в галузі філософії — С.) ревизионисты, с точки зрения последовательного диалектического материализма, был Плеханов. Это тем более необходимо решительно подчеркнуть, что в наше время делаются глубоко ошибочные попытки провести старый и реакционный философский хлам под флагом критики тактического оппортунизма Плеханова".

І вже після смерти Плеханова, в промові „Еще раз о профсоюзах, о текущем моменте и об ошибках т.т. Троцкого и Бухарина" (січень 1921 року), Ленін вважав необхідним спеціяльно звернути увагу молодих членів партії на те, „что нельзя стать сознательным, настоящим коммунистом без того, чтобы изучать — именно изучать — все, написанное Плехановым по философии, ибо это лучшее во всей международной литературе марксизма" [1]).

Ленін справедливо бачив у Плеханові визначного силою та блиском борця за діялектичний матеріялізм, борця проти філософської ревізії марксизму без огляду на те, чи ця ревізія йшла нео-кантіянськими, чи нео-юмистськими шляхами, борця проти всякого ідеалістичного перекручування, позитивного притуплення та еклектичного розмякшення революційної філософії марксизму, — і на цьому фронті боротьби Ленін завжди боровся бік у бік з Плехановим, у всьому солідаризуючись із ним.

Однак далеко не всі відтінки філософських поглядів Плеханова задовольняли Леніна. Справа була тут зовсім не в тому, що в один час Плеханов пробував боротьбу проти махізму використати в чисто фракційних інтересах [2]). І не в тому також справа, що Леніна не задовольняла зовнішня, так-би мовити, метода Плеханова, з приводу

---

[1]) У примітці до цього місця Ленін вказує на необхідність при виданні творів Плеханова виділити всі статті з філософії „ибо это должно войти в серию обязательных учебников коммунизма", та вимагати від професорів, „чтобы они знали изложение марксистской философии Плеханова и умели передать учащимся это знание".

[2]) Так, у передмові до відомого збірничка „Мы и они" (ми — меншовики, вони — більшовики), присвяченого Лондонському з'їзду й виданого напівлегально (С.-Петербург, 1907), Плеханов писав: „поскольку писатели из лагеря „большевиков" касались философских тем, постольку все они оказывались противниками материалистической философии основателей научного социализма... В философском отношении теоретики нашего „большевизма" являются, поэтому, самыми несомненными ревизионистами". Проти такого „мелкого и мизерного использования коренных теоретических разногласий" Ленін протестував у одній примітці до „Матеріялізму й емпіріокритицизму", де зазначав, що „Плеханов в своих замечаниях против махизма не столько заботился об опровержении Маха, сколько о нанесении фракционного ущерба большевизму" і що за це він уже „по делом наказан — двумя книжками меньшевиков-махистов". Про це в листі Леніна до Горкого від 13/II 1908 р. („Ленинский сборник", I): „Плеханов вредит этой (матеріялістичній — С.) философии, связывая тут борьбу с фракционной борьбой, но ведь теперешнего Плеханова ни один русский социал-демократ не должен смешивать со старым Плехановым".

якої він (Ленін) писав (у листі Горкому від 24/III 1908 р.): „Плеханов всецело прав против них (махістів — С.) по существу, только не умеет или не хочет, или ленится сказать это конкретно, обстоятельно, просто, без излишнего запугивания публики философскими тонкостями. И я во что бы то ни стало скажу это по-своему". І, власне, коли Ленін сказав це „по-своєму", випустивши свою основну філософську працю, виявилось, що в деяких пунктах, що мають істотне значіння, Ленінові довелося виправити Плеханова, спираючись при цьому якраз на Енґельса. Це були, розуміється, лише відтінки в самому матеріялізмі, які не стосуються спільного Плеханову з Леніним розуміння основної протилежности двох основних ліній в філософії — ідеалізму та матеріялізму. Відтінки ці ні в якому разі не обмежуються, як звичайно хочуть думати, помилковою „ієрогліфічною" термінологією, від якої сам Плеханов формально відмовився ще до виходу в світ книги Леніна. Власне, ці плеханівські „ієрогліфи" були, навпаки, як ми побачимо, міцно звязані з деякими рисами агностицизму, який був слабим місцем деяких плеханівських формуловок матеріялізму, слабістю, від якої зовсім був вільний Ленін. І не випадково, звичайно, піднялось проти Леніна обвинувачення в „наївному реалізмі", не тільки з боку спільних противників-махістів, але і з плеханівського табору. Нижче ми бачитимемо, що цей немов-би „наївний реалізм" Леніна визначав якраз поворот від „відтінку" Плеханова до „відтінку" Енґельса.

Другим слабим місцем деяких формуловок матеріялізму у Плеханова було невірне по суті ототожнювання діялектичного матеріялізму із спінозизмом, ототожнювання, якого ми не знаходимо ні в найменшій мірі в Енґельса, як це наочно показує „Діялектика природи". Ленін і тут теж наблизився більш до Енґельса.

Нарешті,—цей останній пункт я вважаю першим по вазі,—Ленін творчо відродив та розвинув далі той звязок з природознавчими науками, який був характерний для Енґельса і який, на жаль, щез пізніше з філософії марксизму.

Цими трьома основними пунктами я обмежу тут розглядання того, що вніс В. І. Ленін в матеріялізм. Багатий вклад Леніна в діялектику і до того вклад не тільки величезного майстра революційного пристосування діялектики, але й тонкого мислителя, що розробив її теорію[1]), вимагатиме, зрозуміло, окремого розглядання.

[1]) За часи всесвітньої війни, оскільки мені відомо, В. І. Ленін працював спеціяльно над Геґелем (професор-спеціяліст, до якого в Берні, по проханню В. І. Леніна, один товариш звернувся за рідкою англійською книгою про Геґеля, був дуже здивований, кому могла пригодитися така спеціяльна праця), і коли-б вибух революції в Росії почався на декілька місяців пізніше, ми, можливо, замість опублікованих фрагментів, мали-б ще одну велику працю Леніна — про діялектику

II

У передмові до другого видання „Материализм и эмпириокритицизм", поміченій 2 вересня 1920 р., Ленін з повним правом міг вказати на свою книгу, як на „пособие для ознакомления с философией марксизма, диалектическим материализмом, а равно с философскими выводами из новейших открытий естествознания"[1]). В останніх, підкреслених словах висловлено перш за все те своєрідне, що відрізняє філософську роботу Леніна від усіх без винятку філософських праць Плеханова. Таку характеристику з таким-же правом міг-би пристосувати для свого часу Енґельс до „Анти-Дюрінґа" та до „Діялектики природи", але її, як усякому відомо, не міг-би пристосувати до своєї роботи Плеханов (як не могло-б зробити цього, звичайно, у відношенні до своїх робот багато визнаних філософів марксизму нашого часу).

Чи йде тут справа про що-небудь зовнішнє та випадкове, чи про основне та істотне для Леніна-матеріяліста? Звичайно, про основне та істотне, про те, в чому полягає своєрідність Леніна-матеріяліста в порівнанню з Плехановим. Те, що Ленін у свою філософську роботу включив великий розділ про новітню революцію в природознавстві, було зовсім не випадкове, а виходило із певного принципово-методологічного підходу до філософії матеріялізму.

Ось через що Ленін з такою рішучістю писав проти Плеханова, свого спільника в боротьбі з махістами: „Разбирать махизм, игнорируя эту связь (з новою фізикою — С.), как делает Плеханов, значит издеваться над духом диалектического материализма, т.-е. жертвовать методом Энгельса ради той или иной буквы у Энгельса. Энгельс говорит прямо, что „с каждым составляющим эпоху открытием, даже в естественно-исторической области" („не говоря уже об истории человечества"), „материализм неизбежно должен изменять свою форму" („Л. Фоєрбах", з 19 нім. вид.). Следовательно, ревизия „формы" материализма Энгельса, ревизия его натур-философских положений не только не заключает в себе ничего „ревизионистского" в установившемся смысле слова, напротив, необходимо требуется марксизмом"[2]). „Издеваться над духом диалектического

У всякому разі опубліковані фрагменти свідчать про те, що й тут деякі відтінки відрізняли Леніна від Плеханова й конгеніяльно наближували його до Енґельса.

[1]) Стор. 10, підкреслено мною. Всі цитати із „Материализма и эмпириокритицизма" подано в другого видання 1920 р., яке вийшло ще за життя автора.

[2]) „Материализм и эмпириокритицизм", стор. 254 — 255; підкреслено мною. Тов. Д. Б. Рязанов у передмові редактора до „Діялектики природи" Енґельса (стор. XXXII) пише з приводу цього місця: „Как справедливо заметил Ленин в полемике с нашими эмпириокритиками". На зверхлюдську пам'ять Д. Б. Рязанова можна спиратись, як на залізну гору, але тут вийшла помилка; полеміка Леніна, як ми

материализма", „жертвовать методом Энгельса" — так писати проти Плеханова в розпалі спільної боротьби з махізмом Ленін, очевидячки, міг тільки тому, що вважав це питання глибоко важливим, принципо вим.

Плеханову теж була чужа та філософська схоластика, яка відриває філософію від наук[1]). Але творчо, як дослідник-матеріяліст, Плеханов спирався тільки на суспільні науки. Тут, в галузі матеріялістичного розуміння історії, він не тільки популяризував, але й поширив спадщину Маркса та Енґельса. Навпаки, природознавство, яке не перейшло ще в нову епоху революції та переживало скоріше період органічного зросту на раніш усталеному ґрунті, цікавило Плеханова лише в межах наукових інтересів кожної освіченої людини. Він взагалі продовжував традицію Маркса та Енґельса — стежити за розвитком природознавчих наук; але творчо продовжувати філософську лінію вчителів у цій галузі довелося Леніну, як представникові нової епохи.

Революційна епоха на арені історії визначається також, звичайно, революцією в науці. Енґельс вказує на три великі відкриття, які зробили революцію в природознавстві його часу: відкриття клітини, закон переміни енергії та теорія Дарвіна. А в галузі історії таким великим відкриттям була сама теорія історичного матеріялізму. Філософія Маркса та Енґельса — діялектичний матеріялізм — була методологічним узагальненням усієї цієї революції в науці.

Ленін у галузі матеріялізму відбив на більш високому рівні нову революційну епоху в природознавстві, що ми її, власне, переживаємо. Досить буде вказати хоча-б на електронну теорію, що по самій суті перевернула всі наші уявлення про будову матерії. Проробка складних проблем, що їх висунула незакінчена ще до наших днів революція у фізиці, — це й створило перш за все (поруч з революційним поглибленням діялектики) те „своєрідне" в порівнанні з Плехановим, що Ленін вніс у матеріялізм, відроджуючи науковий дух філософії Маркса та Енґельса.

Найцікавішим у недавно опублікованій т. Д. Б. Рязановим „Діялектиці природи" Енґельса є якраз саме нерозривний звязок та взаємопроникання філософії та науки. Т. Рязанов справедливо починає свою прегарну „передмову редактора" з методологічно дуже важкого протиставлення „історично-догматичного досліду", яким з'явилась, наприклад, докторська дисертація Маркса про Демокріта та Епікура, та „досліду в освітленні сучасного природознавства", що й являється, очевидно, якраз

бачимо, була скерована безпосередньо проти Плеханова (посередньо, звичайно, проти емпіріокритиків).

[1]) В цьому відношенні великий інтерес становить недавно опублікований посмертний рукопис Плеханова „Философская эволюция Маркса" (Группа „Освобождение труда", сборник № 2).

основною прикметою „Діялектики природи“. Але в усякому разі зовсім ясно, що філософський заповіт Енґельса вдаряє на два фронти, застерігає перед двома загрозами: відрив наук від філософії засуджує їх на плоский емпіризм, на безкрилий позитивізм, який і в галузі самої науки оказується обмеженим та безпомічним; але й відрив філософії від наук у свою чергу неминуче веде до схоластичного вироджения філософії. В дійсності „Діялектика природи“ скерована на те, щоб перемогти „нісеніт-ницю, яка випливає із дуалізму між природознавством та філософією“[1]). Не випадково той самий рік 1858, у якому виявився новий зворот Енґельса до Геґеля, був також початком систематичної роботи його в галузі природознавства: обидва моменти йшли разом, проникаючи себе взаємно. І діялектика, як наука про загальні звязки, як наукова методологія, розгортається у „Діялектиці природи“ основною своєю частиною якраз на методологічних проблемах, що їх висунув розвиток сучасної Енґельсові науки. Енґельс різко виступає проти цього плоского позитивістського емпіризму, який, за влучним виразом Герцена, „повз на четвереньках“; але так-же рішуче скерована „Діялектика природи“ кожною своєю сторінкою проти того схоластичного переродження діялектики, до якого неминуче веде відрив її від конкретних наук про природу та суспільство, перетворюючи її в свого роду машину на порожньому ході.

„Моя задача полягала не в тім, щоб внести діялектичні закони в природу зовні, а в тім, щоб найти їх у ній самій та з неї їх рознувити“ — ці слова Енґельса в передмові до другого видання „Анти-Дюрінґа“ могли-б, безперечно, послужити кращим мотто до всієї „Діялектики природи“. До наук про природу Енґельс підходить не з метою найти дешевенькі „ілюстрації“ (з чим охоче погодяться найзавзятіші схоласти шкільної філософії), а з метою дійсно конкретної аналізи матеріялу та висновків наук. З цього боку він критикує й Геґеля, не тільки за його ідеалістичну вихідну точку, але й за свавільні конструкції[2]). Але визначити, які конструкції свавільні, а які ні, може лише збірна контроля наук. І цілком у дусі Енґельса писав Ленін з приводу того, що, за його визначенням, являється основ-

[1]) „Діялектика природи“, стор. 29. В цьому розумінні Герцен говорив про „безза-конну боротьбу поміж філософією та спеціяльними науками“ (Див. його дуже цікаві, особливо для зіставлення з „Діялектикою природи“, вперше надруковані в „Отечественных записках“ за 1845 — 46 р.р., „Письма об изучении природы“; в збірн. творів вид. Павленкова, т. IV).

[2]) Див. „Діялектика природи“, особливо стор. 132 — 133 (стара передмова до „Анти-Дюрінґа“) та 221 („Загальний характер діялектики, як науки“). „У Геґеля в діялектиці помітно те-ж саме перекручування всіх реальних відношень, як і у всіх инших частинах його системи“. Відношення Геґелівської діялектики до своєї раціональної діялектики Енґельс характеризує, як відношення теорії флогістону до теорії Лавуазьє або утопістів до сучасного комунізму.

ною рисою діялектики: „правильность этой стороны содержания диалектики должна быть проверена историей науки“ [1]). Тільки філософія, що знову й знову проходить таку провірку, може в свою чергу розтягати свою контролю, контролю загальної наукової методології, на всяке часткове досягнення окремої науки. В цьому, власне, і полягає діялектика взаємодіяння філософії та науки [2]).

Все це показує, що коли Ленін не боявся засісти за вивчення кризи сучасної фізики, то це виходило з певного підходу до самої проблеми філософії та науки і при тому не тільки в „ідеї“, не тільки в абстрактному „розумінні“, а на ділі, в практиці дослідчої філософської роботи. Це був такий-же самий підхід, який ми зустрічаємо і в Енґельса.

III

Ленінові довелося відбити в своїй філософській роботі революцію у фізиці, яка розгорталась на непорівняно вищому рівні, ніж в епоху Енґельса. Можна подивляти геніяльну прозорливість Енґельса, який в „Діялектиці природи“ дав ряд основних формуловок, які найшли своє особливо блискуче потвердження якраз у світі новітніх досягнень фізики нашого часу. Але він не дожив до того основного перевороту наших поглядів на суть та будову матерії, який почався в середині дев'яностих років і ще не закінчився тепер. Резерфорд на відкритті Британської асоціяції у Ліверпулі 1923 р. вказав на відкриття X-лучів Рентґеном 1895 р. та на відкриття радіоактивности урану Беккерелем, яке стало відомим з початку 1896 р., як на „початок цього періоду фізичної науки, що його справедливо називають героїчним“.

„Ніколи раніше в історії фізики,— з повним правом відмітив Резерфорд,— не було такого періоду інтенсивної діяльности й не траплялось, щоб відкриття фундаментального значіння чергувались одне за одним з такою шаленою швидкістю“ [3]).

Власне, атомізм електрики, який потім ліг в основу електричної теорії матерії, передбачає вже Гельмгольц, який в лекції, присвяченій Фарадеєві, 1881 р. сказав: „Якщо ми приймаємо атоми

---

[1]) „К вопросу о диалектике“ („Под знаменем марксизма“, 1925 г., № 5—6, стр. 14; передруковано з журналу „Большевик“ № 5—6 за 1925 р.).

[2]) В одній торішній доповіді в Українському Інституті Марксизму мені довелося це взаємовідношення філософії та науки порівняти з взаємовідношенням партії та класи (в ленінському розумінні). Партія не йде у хвості, не резюмує пасивно, а веде вперед, активно керує. Але для цього сама партія, як учив Ленін, мусить бути концентрованим виразом класи.

[3]) По-російському промова Резерфорда приведена в збірникові „Резерфорд Лодж, Еддінгтон: Атоми-електрони-етер“, Наукове хемічно-технічне видавництво, Науково-техніч. вид. ВРНГ, Ленінград, 1924 р.

хемічних елементів, то ми з необхідністю мусимо (können nicht umhin) зробити й надалі висновок, що також і електрика як додатня, так і від'ємна, розділені на певні елементарні кванти (elementare Quanta), які являються наче-б атомами електрики“ [1]). Слово „электрон“ ми зустрічаємо вперше, здається, у Стонея 1891 р., як визначення для „природної одиниці електрики“. О. Д. Хвольсон звязує початок нової фізики з відкриттям променів Герца. Як-би там не було, одначе, за життя Енґельса фізики не мали ще уявлення про небувалу революцію, яка починається у фізиці.

На долю Леніна й випало стати тут прямим спадкоємцем Енґельса. Він перший з усіх філософів теоретично оволодів, з точки погляду послідовного діялектичного матеріялізму, цією революцією в фізиці, і не загальними фразами, а на основі конкретної аналізи паралізував спроби ідеалізму та позитивізму зачепитися за „кризу сучасної фізики“. На основі конкретної аналізи й ґрунтовного ознайомлення з теоріями новітньої фізики переломового періоду (кінця XIX та початку XX століття) Ленін показав, що „як-би дивне не було з точки погляду „здорового розуму“ перетворювання невісомого етеру у вісому матерію та навпаки, як не „дивна“ відсутність у електрона всякої иншої маси, крім електромагнетної, як не незвичайне обмеження механічних законів руху однією тільки галуззю явищ природи та підлеглість їх більш глибоким законам електромагнетних явищ і т. д.,— все це тільки зайве потвердження діялектичного матеріялізму“ [2]).

Ленін перший показав і довів, що „новейшие открытия естествознания — радий, електроны, превращение элементов — замечательно подтвердили диалектический материализм Маркса, вопреки учениям буржуазных философов с их „новыми“ возвращениями к старому и гнилому идеализму“ [3]).

Старий та гнилий ідеалізм,— чи то в формі наявного спіритуалізму, чи махізму та позитивізму різних відтінків,— причепився до кризи росту фізики, домагаючись резюмувати його в одному висновкові: „матерія зникла“ через те, що, мовляв, місце матерії зайняла електрика. Ці спроби „об'явити електрику співробітником ідеалізму“ Ленін піддав руїницькій філософській критиці. Наскільки ленінська критика показала себе справедливою з точки погляду самої-ж новітньої фізики, краще всього може показати свідоцтво двох таких авторитетних представників її, як Зоммерфельд та Міллікен, свідоцтво, в якому взяті на увагу і всі дальші досягнення теоретичної та експериментальної фізики аж до нашого часу. „Без сумніву,— пише Зоммерфельд у своїй, що стала вже класичною, роботі про будову

[1]) „Vorträge u. Reden“, Bd. 2, S. 272.

[2]) „Материализм и эмпириокритицизм“, стр. 265.

[3]) „Три источника и три составные части марксизма“.

атомів та спектральних ліній[1]), — від'ємна електрика є для нас у цей момент чимсь матеріяльним (Stoffliches). Це—одна універсальна основна речовина, яка займає рівноправне становище поруч з другою основною речовиною, додатньо наладованою матерією". А Міллікен[2]) пише: „Дві величини — електрика та матерія, які дев'ятнадцяте століття намагалося відокремити від себе, починають уявлятися, як два різні види однієї і тієї-ж речи" (стор. 114). „Електрика матеріяльна" (тут-же). Найбільш характерним у ленінській критиці ідеалізму та позитивізму є якраз те, що Ленін не повертається спиною до новітніх висновків фізики, а, навпаки, *стає цілком на їхній ґрунт*, якими-б „дивними" та „чудацькими" не були ці висновки з точки погляду уявлень „здорового розсудку", які в цьому разі зходяться з поглядами *механічного матеріялізму*.

Уже Енґельс, як відомо, рішуче відмежив свій *діялектичний* матеріялізм від механічного, що перейшов, як спадщина, від природознавства XVIII століття і до цієї пори володіє умами деяких природознавців-матеріялістів до такої міри, що відмовлення від *механічного*, вияснення усіх процесів у природі вони розглядають, як відмовлення від матеріялізму взагалі[3]).

Без сумніву, матеріялістичний *ґрунт* у обох видів матеріялізму спільний через те, що вони обоє в основу поглядів на природу кладуть матерію, як об'єктивну реальність, що існує поза нашою свідомістю в просторі й часі, та *рух*. Але цей рух механічний матеріялізм розуміє обов'язково, як *механічний рух*, цеб-то як просте переміщення, просту переміну місця, тоді як діялектичний матеріялізм має на увазі більш ширшу категорію „*зміни взагалі*", яка охоплює й такі *переміни стану* чи в загальному розумінні цього слова *процеси* в фізиці, скажемо, електро-динамічні, які не можуть бути підведені під поняття чисто *механічних рухів*. Ось через що Енґельс, наприклад, в „Діялектиці природи" пише: „У природознавців (цього типу, С.) рух завжди розуміється,— як механічний рух, переміщення.

Це перейшло як спадщина із дохемічного XVIII століття й дуже утрудняє ясне розуміння речей. Рух у пристосуванні до матерії це є *зміна взагалі*[4]).

---

[1]) Цитую по четвертому німецькому виданню: Atombau und Spektrallinien, Braunschweig 1924, S. 25.

[2]) „Електрон, його ізолювання, вимірення та определення деяких прикмет", російський переклад (Держ. Вид. Москва, 1924).

[3]) Так, сиоміж теперішніх марксистів дивляться, як відомо, т. т. А. К. Тімірязев, С. Цайтлін і деякі другі. Їх точка погляду панує в фізичнім відділі журналу „Под знаменем марксизма" в той час, як у філософському відділі цього журналу панує зовсім инакша точка погляду.

[4]) Стор. 27, помітка, під заголовком „Механічний рух". Думку цю повторюється в багатьох місцях.

Мені довелося вже в другому місці доводити [1]), оскільки прав був Енґельс у своїй критиці „жорстокого змагання звести все до „механічного руху“ і якою прозорливою є його критика механічного матеріялізму також у фізиці. Я навів там свідоцтво знаменитого представника сучасного природознавства Макса Планка, — головного противника Маха в суперечці поміж матеріялістичною та феноменалістичною фізикою,— його свідоцтво про те, що, хоча механічний погляд на природу оказав дуже поважні услуги фізиці, одначе, він терпить крах у фізиці етеру, так як „виявилось, що вивести електродинамічні процеси в етері з одної єдиної механічної гіпотези неможливо“,—„механічне пояснення законів, які висловлені в Максвел-герцевських диференціяльних рівняннях, потерпіло фіяско („versagte“), та при тому цілковито та остаточно (vollständig und endgültig“ [2]).

Енґельсову лінію у критиці механічного матеріялізму Ленін не тільки продовжив, але й поглибив її спеціяльно у відношенні до фізики. У відомій статті „Карл Маркс“, написаній ним в-осени 1914 р. в Швайцарії для енциклопедичного словника Граната, Ленін, викладаючи перше із трьох основних застережень проти „старого матеріялізму“ — „1) що цей матеріялізм був переважно механічний, не рахувався з найновішим розвитком хемії та біології“, —додає до цього закиду Енґельса від себе: „А в наши дни следовало бы еще добавить: электрической теории материи“ [3]). Цей додаток Леніна має принципіяльно важливе значіння через те, що він яскраво показує, що, на його думку, не тільки розвиток хемії та біології, але й самий розвиток фізики доводить до протиріччя з механічним матеріялізмом [4]). До фізики теж відносяться й цитовані вище слова Леніна про „обмеження механічних законів руху одною тільки галуззю явищ й підлягання більш глибоким законам електро-магнетних явищ“ [5]).

Ленін вважає, що принципово важливим для матеріялізму є не механічний характер руху, а лише визначення об'єктивної реальности рухів, як матеріяльних процесів, які відбуваються поза нашою свідомістю, в часі та просторині. „Механика была сним-

---

[1]) „Диал. материализм и принцип относительности“, гл. XI.

[2]) D-r Max Planck. „Die Stellung der neueren Physik zur mechanischen Naturanschauung, Leipzig, Hirzel 1910.

[3]) В. И. Ленин. „Маркс-Энгельс-марксизм“, видання Інституту Леніна при ЦК РКП(б). Держ. Вид. Ленінград, 1925. стор. 12.

[4]) Чого так уперто не хочуть бачити наші „механісти“ т. т. Тімірязев, Цайтлін та инші. Останній, напр., пише в № 6. „Под знаменем марксизма“, який тільки вийшов: „Поддерживать в физике борьбу против механического истолкования процессов, значить поддерживать идеалистическую реакцию“ (стор. 148).

[5]) „Материализм и эмпириокритицизм“. стор. 265. Підкреслено мною.

ком с медленных реальных движений, а новая физика есть снимок с гигантски быстрых реальных движений“ [1]).

Маючи на увазі відкриття форм матеріяльного руху, яких не бачили досі, Ленін говорить: „Движение тел превращается в природе в движение того, что не есть тело с постоянной массой, в движение того, что есть неведомый заряд неведомого электричества в неведомом эфире“ — але все це „диалектика материальных превращений“ [2]). „Это, конечно, сплошной вздор, будто материализм утверждал... обязательно „механическую“, а не электромагнитную, не какую-нибудь еще, неизмеримо более сложную картину мира, как движущейся материи“ [3]). „Неточности философии Риккера вытекают из необязательной защиты „механической“ (почему не электромагнитной?) теории движений эфира“ [4]).

Про етер Ленін говорить просто, як про прийняту в наш час у фізиці теорію, але йому і в голову не прийшло об'явити етер обов'язковим постулатом матеріялізму. Так само дивився на це питання Енґельс, який, наприклад, пише: „Вся приступна нам природа утворює певну систему, певний звязок тіл, при чому ми розуміємо тут під словом тіло всі матеріяльні реальності, починаючи від зірки й кінчаючи атомом і навіть часткою етеру, поскільки визнаємо реальність останнього“ [5]). Або-ж, наприклад, у трактаті про електрику Енґельс, відмічаючи ряд доказів, що говорили в його часи за етерову теорію, далі пише: „Але потребується ще чимало часу й праці, поки з допомогою нових досвідів не вдасться вилущити міцне ядро з цих протилежних собі гіпотез. Так довго або до того часу поки етерова теорія не буде втиснена якою-небудь зовсім новою теорією“ [6]).

Ленін, також як і Енґельс, не звязував долі матеріялізму з долею етеру. Він приймав його, як етап, до якого в цей час дійшла фізика: „Досі природознавство приводило всі свої дослідження фізичного світу до трьох понять — матерії, електрики, етеру, тепер-же лишаються тільки два останні, через те, що матерію вдається звести до електрики“. Але чи елімінується коли-небудь те чи инше із цих „останніх понять“, до яких вдається звести в наш час дослідження фізичного світу, це питання фізики, як спеціяльної науки, але воно „не має відношення до гносеологічного відрізнення матеріялізму та ідеалізму“. Бо „матеріялізм та ідеалізм відрізняються тим чи иншим рішенням

[1]) Там-же, стор. 269.

[2]) „Материализм и эмпириокритицизм“, стор. 285.

[3]) Там-же, стор. 284.

[4]) Там-же, стор. 281.

[5]) „Діялектика природи“, стор. 231; підкреслено нами („Основні форми руху“, в німецькім оригіналі ще різкіше: soweit dessen Existenz zugegeben — поскільки припускається його існування).

[6]) „Діялектика природи“, стор. 289; підкреслено мною.

питання про джерело нашого пізнання", але зовсім не тим чи иншим рішенням питання про фізичну будову світу. Чи ця будова зводиться до електронів, етеру й т. д., це діло фізики; філософії-ж матеріялізму стосується одне питання про те, чи існують електрони, етер і т. д., як об'єктивна реальність, чи ні. „Чтобы поставить вопрос с единственно правильной, т.-е. диалектическиматериалистической точки зрения, надо спросить: существуют ли электроны, эфир и так далее (підкреслено Леніним — С.) вне человеческого сознания, как об'ективная реальность, или нет? На этот вопрос естествоиспытатели также без колебаний должны будут ответить и отвечают постоянно да, как они без колебания признают существование природы до человека и до органической материи. И этим решается вопрос в пользу материализма; ибо понятие материи, как мы уже говорили, не означает гносеолически ничего иного (підкреслено Леніним—С.), кроме как: об'ективная реальность, существующая независимо от человеческого сознания и отображаемая им" [1]).

В цьому широкому філософському определенні матерії і, звичайно, розумінні сути матеріялізму, Ленін безпосередньо підходить до формуловок як Енґельса, так і Плеханова. Енґельс, як відомо, определяв матеріялізм, як вчення, що розглядає природу, як щось первісне в порівнанні з духом. Плеханов визнає це определення „найбільш загальним і найбільш вдоволяючим" [2]). Ленін, покликаючись на це определення, підкреслює, вслід за Енґельсом, що „всяке инакше користування поняттями (філософського) ідеалізму й матеріялізму веде лише до плутанини" [3]). Чому і Енґельс, і Плеханов, і Ленін захищали таке „широке" определення матеріялізму, не вводячи в нього таких, як здавалося-б, принадних „постулатів", як обов'язкове визнання етеру й т. и. [4]), це неважко зрозуміти. Плеханов, маючи на увазі своє відоме определення матерії, писав: „Мне могут заметить, что самое понятие материи должно существенно измениться, в виду поразительных физических открытий последних лет. Но ни одно из этих открытий не подрывает того определения материи, согласно которому материей должно быть признано то (в „себе" сущее), что посредственно или непосредственно действует или при известных условиях может действовать на наши внешние чувства" [5]).

---

[1]) „Материализм и эмпириокритицизм", стор. 262 — 265.

[2]) Г. В. Плеханов, твори, т. XI, вид. Інституту К. Маркса й Ф. Енґельса Держ. Вид. 1923 р., стр. 111.

[3]) „Маркс, Энгельс, марксизм" стр. 11.

[4]) Деякі дійшли до того, що „постулюють" обов'язкову сплошну заповненість просторони матерією, перетворюючи просторінь у „фізичне тіло" і об'являючи Демокріта за допущення разом з атомами „пустоти"—ідеалістом. (Ця вульгаризація матеріялізму, до речи сказати, складає той ґрунт, на якому збудовано рецензію т. Цайтліна у ч. 4—5. „Под знаменем марксизма" на мою книгу. Але про це в иншому місці).

[5]) „Трусливый идеализм", твори, т. XVII, стор. 122. Примітка.

У визначенні матерії Ленін, як ми вже сказали, наближався безпосередньо до Енґельса та Плеханова. Але й тут його вклад має посутнє значіння: він перший зформулував точно та дуже принципово важливе розмеження поміж філософським та фізичним поняттям матерії.

Все-ж таки в нас ще й досі иноді протиставляють Леніна Марксові, як практика теоретикові. Нема, звичайно, нічого більш помилкового, ніж таке протиставлення. Воно двічі невірне і що до Маркса, який завжди підкреслював, що „марксизм — не догма, а керовництво для діяння", і що до Леніна, сила якого була в тім, що в нього ідеолог-ватажок та вчений теоретик невідривно сплітався з керовником мас та організатором революційних перемог. І якщо марксизм історично є наука про умови та шляхи перемоги пролетаріяту, то ленінізм є також наука, тільки знову відчищена від шлаку, що пристав до неї за десятиліття після смерти Маркса та Енґельса, але одночасно й збагачена всім досвідом боротьби нового, більш високого історичного періоду.

Ця загальна характеристика взаємовідносин марксизму та ленінізму в повній мірі може бути розширена й на те, що вніс Ленін у філософію матеріялізму. В розгляненому нами пункті ми можемо говорити про філософські заповіти Енґельса—Леніна, як заповіти бойового діялектичного матеріялізму, що твердо став на ґрунт сучасного природознавства.

Ці заповіти зараз у вищій мірі актуальні і у нас, у Радянському Союзі, де перемога розриву поміж „філософами" та „природознавцями" з'являється найгострішою проблемою нашого філософсько-марксистського „фронту", і на Заході, де в середовищі старої соціял-демократії, можна сказати, офіціяльно взяла верх анти-матеріялістична філософія.

І раніше поміж теоретиками міжнародньої соціял-демократії, послідовних представників філософії Маркса та Енґельса, філософії діялектичного матеріялізму було небагато. З ватажків партії „бойовими матеріялістами" були, власне, тільки Мерінґ, Плеханов, Ленін.

Так стояла справа в старій соціял-демократії. У теперішньому-ж II Інтернаціоналі ми бачимо майже повну руїну матеріялізму Маркса та Енґельса. Німецька соціял-демократія визнала, можна сказати, офіціяльним філософом кантіянця Форлендера. І це зовсім зрозуміло: якщо соціял-демократія фактично перетворилася з партії соціяльної революції у партію демократичних реформ, а „остаточна мета" відкинена так далеко, що вона тільки маячить десь за межами всякого можливого кругозору, — тоді соціялізм доводиться зберегти тільки в формі „ідеалу", етичного постулату, чи моральної максими, що пропонується увазі „кращої частини" буржуазного суспільства.

Але для такої справи якраз і потрібні витримані кантіянці Якщо брати так званий соціялістичний „центр“, то ми бачимо зараз там у галузі філософії переважне панування емпіріокритицизму. І це теж зовсім ясно. Емпіріокритицизм є філософія, що задовольняє себе „чистим описом“, цеб-то, по суті справи, філософія безпомічня та розгублення.

І кантіянство та емпіріокритицизм домагаються нині якраз „використати“ революційну ломку, що її переживає зараз природознавство, для походу проти матеріялізму. Але в дійсності якраз матеріялізм, по словам Леніна, „на протязі всієї новітньої історії Европи... став єдиною послідовною філософією, вірною всім вченням природознавчих наук“ (підкреслено мною — С.). Енґельс та Ленін гідно уявляють цей традиційний нерозривний звязок філософії матеріялізму з ученнями природознавчих наук. І, спираючись на філософську спадщину Енґельса—Леніна, діялектичний матеріялізм зможе відкинути всі спроби ідеалістичного перекручування та позитивістського підриву науки й затвердити, як світогляд та методу пролетаріяту, філософію марксизму, хребтом якої являється матеріялізм, а революційним нервом—діялектика[1]).

[1]) В другій статті ми розглянемо питання про різне відношення Плеханова та Леніна до спинозизму та до теорії відбитку. Треба тут-же виправити грубу помилку, яка викривляє думку Леніна в одному місці опублікованого не дуже давно фрагменту Леніна „Про діялектику“. Ленін говорить про „метафізичний“ матеріялізм, що його „головне нещастя“ є „нездібність применити діялектику до Bildertheorie, до процесу й розвитку пізнання“. Це слово „Bildertheorie“ перекладено: „теорія розвитку“ (теория развития). („Под знаменем марксизма“ 1925. № 5—6, стр. 17.) Між тим, мова йде тут про „теорію відбитку“ (теория отображения), якій Ленін надавав величезне значіння (Див. зазначену Леніном у складеній ним для словника Граната бібліографії марксизму статтю Бенно Ердманна: „Die philosophischen Voraussetzungen der materialistischen Leschichtsauffassung“ в „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung, u. Volkswirtschaft im Deutschen Reich, herausg. von. G. Schmoller, drittes Heft, Leipzig 1907, яку Ленін рекомендує, як „зібрання філософських закидів проти марксизму, корисну формуловку деяких основних тверджень філософського матеріялізму Маркса й збірку закидів з точки погляду кантіянства й агностицизму взагалі“. Тут Bildertheorie і висувається, як основну категорію марксистської теорії пізнання, і в цьому розумінні слова користується терміном і Ленін).

І. ДАШКОВСЬКИЙ

Світове господарство та закон вартости [1])

I

Основним і домінантним фактом сучасного економічного життя є світовий ринок та світове господарство. Це констатується в численних описових роботах, присвячених новітній історії господарства та сучасному його становищу. Навіть ті автори, що, подібно до Зомбарта, мають нахил боронити парадоксальну ідею, ніби „народні господарства де-далі робляться закінченими мікрокосмами, і внутрішній ринок поволі переважує для всіх галузей вагу ринку зовнішнього“ [2]), все-ж змушені визнати, що за найпотрібнішу умову зростання внутрішнього ринку є „постійне й безнастанне екстенсивне поширення світо-господарських звязків“.

Розвиток міжнародніх економічних відносин становить собою своєрідний діялектичний процес. Як відомо, обмін і торговля історично виникають „на кінцівках громадських організмів“. Міжнародня, міжплеменна торговля — це вихідний пункт розвитку обміну, разом із яким розвивається й капіталістичне господарство. Надалі капіталізм поволі прочищає для себе конче йому потрібне „поле визиску“ в середині країни, розкладаючи решітки натурального ладу, скрізь прокладаючи шляхи товарового господарства та перетворюючи його на капіталістичне. За цього періоду відбувається інтенсивне „утворення внутрішнього ринку“ для капіталізму. Коли цю роботу досить пророблено в глибину і в ширину, знову надходить черга міжнароднього обміну, але вже не на примітивних основах, а на фундаменті великої продукції та машинової техніки. Капіталізм „втягає“ одну за одною всі нації та країни у світо-господарський оборот. Починається доба світового господарства.

Як трубадури цього міжнароднього обміну, завжди виступають економісти тієї країни, що владно посідає становище на світовому

[1]) Ця стаття ставить собою витяг із підготовленої до друку роботи, присвяченої теорії міжнародніх економічних відносин.

[2]) Werner Sombart. Die deutsche Volkswirtsschaft im neunzehnten Jahrhündert und im Anfang des 20 Jahrhunderts 4-te Auflage, S. 387.

ринкові. Через те, що доба розвитку буржуазної політичної економії збіглася з пануванням Англії на світовому ринкові, теорія класиків, цілком природно зробилася за бойовий прапор буржуазного „космополітизму", що по суті являв собою адекватну форму виявлення національних інтересів англійського капіталу.

В розвитку „космополітичної" теорії можна відзначити дві стадії. Перший період, звязаний з іменами А. Сміта та Рікардо, характеризується перевагою інтересів міжнародньої торговлі в сутому цього слова значінні, тоб-то в розумінні вивозу товарів. Вихваляючи вигоди міжнароднього обміну, вони негативно ставились до тенденції переносити за межі країни капітали та підприємства.

Але вже Міль робить що до цього крок наперед, зазначаючи, що „вивіз капіталу є могутня сила для поширення поля капіталові, що лишився не вкладений у виробництво". „Можна цілком справедливо сказати: що більше, до певної межі, ми висилатимемо капітал, то більше ми його матимемо й то більшу суму його ми зможемо задержати в себе на батьківщині"[1]). Така еволюція класової теорії мала щільний звязок із зміною економічних обставин. Від експорту товарів англійський капітал перейшов, по наполеонівських війнах, до експорту капіталу. Гонитва за більшими прибутками перемогла „прив'язаність до батьківщини", і Міль тільки зареєстрував цей факт. Що правда, він не зовсім ще кінчив із старою ідеологією й доводить вигоди вивозити капітал тим міркуванням, що експорт сприяє зростанню суми капіталу, яка лишається на батьківщині. Та це вже була звичайна данина забобонам, що від них пізніше покоління економістів цілком встигло звільнитися.

В теорії міжнародніх економічних відносин, так само, як і в усіх инших питаннях політичної економії, класики лишалися вірні своїй основній методі — виставляти специфічні закони буржуазного господарства, як природний порядок речей, як наперед визначену гармонію. Порушну силу розвитку світової торговлі вони вбачали виключно в матеріяльних умовах продукції, а не в громадській формі, якої прибирали вони з капіталізму. Міжнародня торговля поширює рямці поділу праці, збільшуючи її продуктивність.

Зростання продуктивности є звичайний наслідок технічного чинника — поділу праці, який, таким способом, являє собою найприродніший стан речей. Природні закони неминуче повинні прокладати собі шлях через штучні перешкоди, утворюванані неправильною політикою громадської організації — держави то-що. Тому, міжнародня торговля неминуче повинна розвиватися.

З природного порядку речей виходив, до речи сказати, видатний противник класичної школи на континенті Европи, Фр. Ліст. Але він, у протилежність до класиків, твердив, що найбільші економічні

[1]) Д. С. Милль. „Основания политической экономии". 1898 р., стор., 651.

вигоди не від розподілу праці поміж країнами, а від сполучення її в межах тієї самої країни, зокрема, від сполучення промислової та хліборобської продукції. Це є яскравий приклад того, як змінюється зміст природних законів, коли вони повинні виявляти протилежні інтереси різних груп буржуазії, в даному разі буржуазії Англії та Німеччини за першої половини XIX в. Що-правда, і Ліст не зрікався „космополітизму" що до більш або менш далекого майбутнього, коли на це дозволять обставини конкурентної боротьби. Він так само вважав за потрібне кокетувати „загальнолюдськими" мотивами. „Що цивілізування всіх націй, поширення культури по всій земній кулі є місія людства це виходить із тих незмінних законів природи, за якими непереборна сила спонукує цивілізовані нації переміщати свої продукційні сили в менш культурні країни" [1]).

„Природні закони" несвідомо для своїх інтерпретаторів говорили як-найчистішою мовою буржуазних категорій у тих випадках, приміром, коли вигоди міжнароднього обміну підкріплялись аргументами від норми прибутку або заробітної плати. Та, оскільки ці категорії в уявленні буржуазної економії мали „допотопне існування", то тим самим сили розвитку світового ринку виявлялися незалежно від будь-якої форми суспільної організації. Вони коренилися в „незмінних законах природи".

Тільки Маркс поставив питання про світовий ринок на справжній науковий ґрунт. Він показав, що утворення світового ринку ніяк не було функцією „законів природи", як таких, а функцією капіталу, і таким способом переніс дослідження на ґрунт суспільних законів, властивих певній добі. „Що таке воля торговлі в сучасних суспільних відносинах?"—питає Маркс.—„Воля капіталу. Усуньте ті незначні національні перепони, що й далі не дають волі розвиткові капіталу, і ви лише відкриєте для нього вільне поле діяльности" [2]). І далі, розкриваючи суть протекціонізму, Маркс знаходить у ньому близькість, не зважаючи на удавану протилежність, до системи волі торговлі.

„Протекційна система — це лише засіб, через який насаджується в даній країні велику промисловість, тоб-то утворюється залежність країни від світового ринку. Але вже від тієї хвилини, як країна потрапляє в залежність од всесвітнього ринку, починає вона так само більш або менш залежати й від вільної торговлі".

Таким способом, обидві, ніби цілком суперечні одна одній, системи економічної політики ведуть, за Марксом, до того самого наслідку: до поширення сфери діяльности капіталу, до поширення світових економічних звязків.

---

[1]) Fr. List. „Das Nationale system der Politischen Oekonomie". Vierte Auflage, S. 219.

[2]) К. Маркс. „Речь о свободе торговли".

Теорії світового господарства не пощастило в марксистській літературі. Сам Маркс гадав значну частину свого досліду присвятити аналізі зовнішньої торговлі, світовому ринкові та світовому господарству. Про це каже він у перших рядках своєї роботи „До критики політичної економії“: „я розглядаю систему буржуазної економії за таким порядком: капітал, земельна власність, наймана праця, держава, зовнішня торговля, світовий ринок“. Незакінченість „Капіталу“ відбилася саме на останніх трьох частинах Марксового плану. Зокрема, теорія міжнародніх економічних відносин появляється там тільки у формі побіжних зауважень, що, проте, сами по собі мають величезну наукову цінність і дають змогу в основному відбудувати систему погляду Маркса що до цього питання.

Що-ж до післямарксової економічної літератури, то, хоч питанням світового господарства віддавали й віддають дуже багато уваги, загальна теорія міжнароднього обміну лишилася в ній мало розроблена. Суперечка про значіння зовнішніх ринків для капіталізму між марксистами та народниками, що відновилася за наших днів довкола теорії Рози Люксембург, точилася переважно довкола проблеми реалізації або ускладнялася специфічними питаннями сучасного імперіялізму, що за передумову має значно розвинену монополізацію найважливіших галузей світового господарства, великий вплив „позаекономічних“ чинників та инших умов, що заважають економічним законам капіталізму виявлятися „в чистій формі“. Проте, без „чистої теорії“, світового ринку годі розібратися в реальному плетиві світогосподарських явищ, подібно до того, як без „чистої теорії“ товарового та капіталістичного господарства годі зрозуміти загальний хід господарського життя, взаємовідносини клас то-що. Теорія „реалізації“ є тільки частина цієї чистої теорії. Питання про реалізацію надвартости не можна відокремити від питання про ціни, бо лише через ціну потенціяльна надвартість перетворюється на реальний прибуток. Складання цін у міжнародньому обміні годі зрозуміти, не мавши загальної теорії міжнароднього обміну, а міжнародній обмін є частина ширшої царини міжнародніх економічних відносин (що включають міграцію капіталів, так званий „обмін послугами“, переміщення робочої сили то-що). Одно слово, тут непочатий край теоретичного досліджування, в якому марксистська наука зробила лише перші кроки.

Відсутність розробленої теорії в цій царині виявляється, насамперед, у тому, що досі не досліджено будь-скільки достатньо умови та причини, що викликали виникнення сучасного світового ринку та його розвиток. Досі трапляються в літературі, що її з деякою умовністю можна назвати марксистською, погляди, ніби розвиток світового господарства не становить собою специфічної функції капіталістичної форми господарства, а є наслідок „перерозподілу продукційних сил“, викликаного „законом низхідної продуктивности“ (див. Маслов,

„Наука о народном хозяйстве"). Властиво, це є поворот до класичної школи.

Так само неусталено до цього часу певного ставлення до наявної класифікації: „одиничне господарство", „народнє господарство", „світове господарство".

Ми почнемо тому із спроби систематизувати погляди Маркса що до цих питань, які дають майже вичерпний матеріял, особливо в першому питанні, з тим, щоб на основі добутих наслідків певніше орієнтуватися в питаннях міжнароднього обміну по суті.

II

Насамперед, до постановки питання. Аналіза умов розвитку світового ринку, власне кажучи, є справа економічної історії, що повинна брати питання в усій його конкретності. В такій постановці історія світового господарства буде разом із тим і історією капіталізму, що повстав на певному історичному ґрунті, а зовсім не є наслідок якогось „саморозвитку світового розуму". Та нас тут цікавить не історія, а т е о р і я процесу, тоб-то нам треба з'ясувати, які специфічні риси капіталістичного господарства викликали ту світову експансію, що привела до світового господарства. При цьому ми знов-таки лишаємось на ґрунті чистого капіталізму, не „споганеного" монополіями, імперіялізмом та иншими витворами грішної дійсности.

Найзагальніша „причина" міститься вже в суперечностях товарової форми продукту. Товарове виробництво основано на роздвоєнні продукту праці по лінії — споживча вартість та вартість, при чому остання форма набуває для капіталізму виключного значіння. Капіталізм уперше завів у господарське життя р а ц і о н а л і с т и ч н е начало, за визначенням Зомбарта, вміння р а х у в а т и. Але всебічний господарський рахунок можливий лише в абстрактних одиницях, що повинні привести до спільного знаменника всю різноманітність товарового світу. Ґрунт для цього, виявилось, підготований був разом із з'явленням абстрактної форми багатства — грошей, втілення загальної форми вартости. Але сама вартість в її протиставленні до вартости споживчої могла розвинутися лише там, де продукт праці остаточно перетворився на товар sans phrase, у всебічно вивлащувану річ, а це стало за річ можливу лише на шляхах поширення зовнішньої сфери обміну. „На арені світової торговлі товари універсально розгортають свою вартість. Тим-то й тут самостійне втілення їхньої вартости протистоїть їм у формі грошей, світових грошей. Тільки на світовому ринкові гроші цілком розгортають свою функцію товару, натуральна форма якого є разом із тим безпосередня громадська форма реалізації людської праці in abstracto. Спосіб їх існування робиться адекватним до їхнього поняття" [1]).

[1]) К. Маркс. „Капитал", т. I, стор. 116. Вид. 1920 г.

Якщо до цього поширення зовнішнього ринку спонукає вже простий факт роздвоєння товару на вартість споживчу і вартість, факт спільний для простого товарового і для капіталістичного господарства, то ще більшого значіння повинна набрати тенденція до поширення в суто-капіталістичному господарстві, де постає специфічна проблема продукції, надвартости, як самомета. В простому товаровому господарстві продукт праці звязаний ще безпосередньо з продуцентом, якому він належить, і з споживачем, оскільки останній набуває його, щоб задовольнити власні потреби. Корисна форма цього продукту, споживча його вартість, зберігає ще цілком своє значіння за обміну. Навпаки, в умовах капіталізму, де за основну мету купівлі та продажу є проста безнастанна продукція та збільшення вартости, як такої, форма продукту, її корисні властивості, втрачають своє значіння. Для промислового капіталіста споживча вартість його товару є лише неминуче „лихо", оскільки без цих властивостей не можна реалізувати вартість і надвартість. Капіталістичний покупець, оскільки він набуває засоби продукції, корисні властивості куповних товарів розцінює знов-таки не з погляду їхньої спроможности задовольняти потреби, а з погляду придатности їх для продукції вартости. Капіталіст звертає увагу на якості та властивості тільки в цьому розумінні. Панування абстрактної форми багатства над конкретною, панування вартости над споживчою вартостю, надвартости над вартістю — всі ці як-найхарактерніші риси капіталізму можуть, проте, мати свій повний розвиток, коли безнастанно відбувається зростання різноманітности товарів, що обертаються на капіталістичному ринкові. Своєрідна суперечність є тут у тому, що в тому самому суспільстві, яке основано на цілковитому ігноруванні потреб та споживчих властивостей товарів, найбільшої ваги набуває різноманітність товарів, що мають на меті задовольняти дедалі більшу різноманітність потреб. „Коли-б додаткова праця або надвартість виявлялися тільки в національному додатковому продукті, то збільшення цінности ради цінности, а тому й прагнення до додаткової праці, найшло-б межі в обмеженості, у вузькому обсязі споживчих цінностей, в яких було втілено цінність праці.

Отже, тільки зовнішня торговля розкриває справжню суть надвартости, як вартости, вона бо показує, що втілена в ній праця є громадська праця, що виявляється в необмеженому ряді споживчих вартостей і дійсно надає змісту абстрактному багатству" [1]).

Найбільша одноцільність потреб, найбільша одноцільність продуктів, що ці потреби задовольняє, панує, отже, там, де принцип задоволення потреб становить основу господарського життя. Навпаки, там, де продукція ігнорує потреби, останні найвиразніше заявляють

[1]) К. Маркс. „Теории прибавочной стоимости", т. III, стор. 116. Вид. 1920 г.

про свої права й потребують де-далі більшої дози „роздратування“, щоб збільшити силу відчуття.

Зростання різноманітности потреб та засобів задовольняти їх може відбуватися і в екстенсивному, і в інтенсивному порядку, що переплітаються поміж себе. Звичайно, нові потреби з'являються спочатку під впливом стикання із зовнішнім оточенням, яке дає невідомі або рідкі до того часу продукти. Розвиток капіталістичної техніки, що виникає саме на ґрунті обміну із зовнішнім світом, збільшує потім різноманітність продуктів за допомогою власних ресурсів, а конечна потреба збути їх і собі спонукує шукати зовнішніх ринків, штучно насаджувати продукти цивілізованного світу серед відсталих народів.

В кожному разі територіяльне поширення сфери товарового господарства являє собою, з одного боку, конечну умову виникнення та розвитку капіталізму, а з другого — його наслідок. Воно знаходить свої природні межі „в обмеженості землі“. Ще року 1858 Маркс вважав цей процес за начорно закінчений, хоч дальші факти показали, що це був не кінець, а початок. „Власне завдання буржуазного суспільства є в тому, щоб встановити світовий ринок хоч-би в загальних рисах і встановити продукцію, що на ньому базується. А через те, що земля — куля, то, як мені здається, з колонізацією Каліфорнії та Австралії і з відкриттям дверей Китая та Японії справа ця закінчена“ [1]).

Ввесь час більша різноманітність „багатства, що шукає насолоди“, різноманітність споживчих вартостей має за передумову різноманітність сфер продукції і, отже, різнобічне постачання капіталістичному суспільству засобів продукції. Звідси де-далі більший попит на сирові матеріяли так для старих галузей, що потребують безнастанного збільшення кількости сировини, як і для нових одмін промислової діяльности, потрібні для яких сирові матеріяли треба спеціяльно культивувати.

Поширення сфери обміну розвязує й це питання, і капіталістична продукція та капіталістичне нагромадження стають цілком незалежні від натуральної форми продукту праці даної країни й перетворюються на чисту продукцію вартости.

Завдяки зовнішній торговлі, нагромадження капіталу в країні може відбуватися в якій завгодно матеріяльній формі: країна може багатіти виключно продукцією речей розкоши, хоч сами по собі ці речі не тільки не можуть сприяти зростанню продукції, але, навпаки, здебільшого являють собою звичайну розтрату продукційних сил. Цим визначається факт існування багатьох країн, що є представники так званих монокультур. „Цим визначаються всі суспільні відносини відсталих націй, приміром, рабських країн у Північно-Американських

[1]) К. Маркс и Ф. Енгельс. „Письма“. Рос. переклад Адоратського. Стор. 74.

Сполучених Штатах (дивись Cairnes) або Польщі то-що, які звязані з світовим ринком, що базується на капіталістичній продукції... Хоч який був-би великий додатковий продукт, що його такі країни видобувають у простій формі, як бавовну або хліб із додаткової праці своїх рабів, вони можуть і надалі лишатися із цією простою недиференційованою працею, тоді як зовнішня торговля дає їм можливість перетворити цей звичайний продукт в яку завгодно форму споживчої вартости" [1]).

Такі „монокультури" своїм існуванням завдячують капіталізмові не тільки в тому розумінні, що він утворює для них ринок збуту, але й иншими сторонами. „Постійне перетворення робітників на „зайвих" викликає в країнах великої промисловости змушену еміграцію й веде до колонізації нових країн, що перетворюються на плантації сирового матеріялу для метрополії, як от Австралія, приміром, перетворилася на місце продукції вовни. Утворюється новий відповідний до розміщення головних центрів машинової продукції міжнародній поділ праці, що перетворює певні частини земної кулі на краї переважно хліборобської продукції, а инші — на краї переважно промислової продукції. Ця революція щільно звязана з переворотом в хліборобстві... Сам економічний розвиток Сполучених Штатів є продукт европейської, зокрема англійської, велпкої промисловости. Сполучені Штати в їх сучасній формі (1868 р.) все ще треба розглядати, як колонію Европи" [2]).

Що-правда, це була своєрідна колонія, від якої незабаром европейській метрополії довелося боронитися заведенням ряду охоронних мит на американські продукти, зняти, за висловом Парвуса, „бунт" проти власних колоній. Однак, капіталістичний розвиток Сполучених Штатів є безпосередній наслідок европейського капіталізму.

Щоб повернути свої продукти продуктами иншої матеріяльної форми, капіталізм цілком не потребує, щоб ці останні були обов'язково випродуковані по-капіталістичному. Він їх знаходить і бере в якій завгодно сфері, за яких завгодно суспільно-економічних формацій. Величезні маси сирових та инших матеріялів для капіталістичної продукції досі дає некапіталістичне оточення, „треті особи", за термінологією Струве. Ці продукти перетворюються на капітал вже після свого вивлащення в руках капіталіста. Оскільки капіталістична промисловість потребує постійного відновлювання цих запасів, вона тим самим потрапляє в залежність од цього некапіталістичного оточення. „В цьому розумінні капіталістичний спосіб продукції зумовлено способами продукції, що перебувають на иншій, ніж він, стадії розвитку. Але його тенденція в тому, що він, по змозі, кожну продукцію перетворює на продукцію товарову; як головний засіб для

[1]) „Теории прибавочной ценности", стор. 201.

[2]) „Капитал", т. I, стор. 449 — 450.

цього виступає втягнення цих способів продукції в процес його обігу; розвинута-ж товарова продукція сама вже являє собою капіталістичну товарову продукцію. Проходження промислового капіталізму скрізь прискорює це перетворення, а разом із ним і перетворення всіх безпосередніх продуцентів на найманих робітників“ [1]).

Чудові ілюстрації до того процесу, за допомогою якого відбуваються прилучення відсталих форм до благ капіталістичної цивілізації, дала, як відомо, Роза Люксембург. Однак, Марксові висновки просто протилежні до висновків Р. Люксембург. Ліквідація некапіталістичного оточення повинна, на думку Люксембург, поставити капіталістичне суспільство в неможливість існувати. Навпаки, за Марксом, оскільки мова йде про живлення капіталістичного продукційного процесу продуктами некапіталістичного оточення, останнє розкладається під впливом капіталу, що забезпечує регулярніше відпродукцію сировини, ніж це приступно докапіталістичним формам господарства.

III

Включення всіх країн у мережу світового обміну потребує, звичайно, міжнароднього поділу праці. Відомо, якого значіння надавали фритредери вільній торговлі, що повинна дати змогу кожній країні зосередитися на продукції тих товарів, для яких має вона найсприятливіші умови.

Буржуазна економія так в царині поділу праці, як і в инших питаннях економіки вбачала, по-перше, природне виявлення людської природи, а, по-друге, втручання абсолютного розуму. Адам Сміт, приміром, що вперше систематично дослідив питання про поділ праці (в мануфактурі), розумів звязок, що є між ступенем поділу праці та розмірами ринку, а в тім, як кінцеву причину висував „людську природу, що виявляє непереборну схильність (наприклад) до обміну“ [2]).

Природу буржуазного суспільства оголошено в такий спосіб за взірцеву натуральну природу. Недалеко пішли від Сміта й пізніші економісти, в тому числі і Ф. Ліст, що, виходячи з тих самих загальних вимог людської природи, подавав на увагу особливе значіння проблеми с п о л у ч е н н я праці, промислової та хліборобської, в межах однієї країни. Маркс вперше підійшов до питання про поділ праці з історичного погляду, звязавши його з основами капіталістичного способу продукції. Він, насамперед, зауважив, що система поділу праці не є щось постійне, а зміняється разом із змінами економічних умов. Ремесничий поділ праці не подібний до мануфактурного, мануфактурний не подібний до поділу праці за часів машинової продукції.

[1]) „Капитал“, т. II, стор. 84.

[2]) Ad. Smit. „Wesen und Ursachen des Volkswohlstandes“. S. 19.

„Розвиток (мануфактурного) поділу праці потребує попереднього сполучення робітників в одній майстерні“ [1]).

А таке сполучення можливе, коли є капіталістична продукція. Таким робом, прогрес поділу праці є наслідок розвитку капіталізму, що, звичайно, і сам викликаний розвитком продукційних сил. „За основу кожного розвинутого поділу праці, здійснюваного через товаровий обмін, є відокремлення міста від села. Можна сказати, що вся економічна історія суспільства резюмується в русі цієї протилежности“ [2]). Але, коли-ж здійснюється ця основна форма поділу праці? Тільки з розвитком машинової продукції. „Тільки велика машинова індустрія дає міцну базу для капіталістичного хліборобства, радикально експропріює переважну більшість сільського населення й доверішує поділ хліборобства та хатньої сільської промисловости, вириваючи коріння останньої: прядіння й ткацтво, отже, тільки вона здобуває для промислового капіталу ввесь внутрішній ринок“ [3]). Але в той самий спосіб здобувається й ринок зовнішній. Руйнацький вплив капіталу, озброєного машиновою технікою, виявляється далеко за межами країни. „Дешевизна машинового продукту й переворот у засобах транспорту та зносин служать за знаряддя здобувати чужоземні ринки. Руйнуючи по останніх ремесничу продукцію, машинова продукція приводить ці ринки до примусового перетворення в царині продукції відповідного сирового матеріялу. Так, Ост-Індія була змушена продукувати для Великобританії бавовну, вовну, джут, індиго-то-що“ [4]). Разом із розвитком механічної індустрії зовнішня торговля взагалі починає переважати внутрішню. „Винайдення машин докінчило відокремлення промисловости мануфактурної від хліборобської. Ткач і прядач об'єднані до того в одній родині, були розділені машиною. Через цю останню прядач може тепер жити в Англії, тоді як ткач перебуває в Східній Індії. До винайдення машин промисловість кожної країни скерувалось, переважно, на обробіток сирових матеріялів, що їх продукував її власний ґрунт. Так, Англія обробляла вовну, Німеччина — льон, Франція — шовк і льон, Східня Індія та Левант — бавовну то-що. Через вживання машин та пари, поділ праці набув таких розмірів, що велика промисловість, одірвана від національного ґрунту, залежить уже тільки від всесвітнього ринку, від міжнароднього обліку та міжнароднього поділу праці“ [5]). Така залежність дуже часто завдає важких ударів промисловості, коли їй не вдається досить хутко розкласти докапіталістичні відносини в колоніяльних та відсталих країнах. Так, Маркс

[1]) „Нищета философии“, стор. 111.
[2]) „Капитал“, т. I, стор. 343.
[3]) Відти-ж, стор. 772 — 3.
[4]) Відти-ж, стор. 449.
[5]) „Нищета философии“, стор. 112 — 113.

не раз зупиняється над такими зусиллями, що їх мали були робити англійці, перетворюючи Індію та Китай на гінтерланд капіталістичної промисловости. „Їхня торговля справляє тут революціонізаційний вплив лише остільки, оскільки вони дешевизною своїх товарів знищують прядіння й ткацтво, споконвічну інтегральну частину цієї єдности промислово-хліборобської продукції, і в такий спосіб розривають громаду. Та навіть тут ця справа розкладу вдається їм лише дуже повільно. Ще менше вдається вона їм у Китаї, де безпосередня політична влада не приходить їм на допомогу. Більша економія та ощадження часу, що виникають від безпосереднього з'єднання хліборобської мануфактури, становлять тут як-найупертіший опір продуктам великої промисловости, в ціну яких входять faux frais процесу обігу, що скрізь пересякає їх“[1]).

Відомо, якими методами капіталізм переборює ці перешкоди: вони цілком копіюють методи доби „початкової акумуляції“, які, таким робом, не тільки попереджують постання капіталістичного ладу, але й товаришують йому в переможній ході по земній кулі. Р. Люксембург блискучі сторінки своєї праці присвятила описові цих метод, але вона дала лише додаткову ілюстрацію до тверджень, які задовго до неї зформулвав Маркс.

Поділ праці між членами того самого суспільства — ремесничий, мануфактурний то-що, за свій початковий вихідний пункт має природні, полові та вікові одміни в межах родини й роду. Поставши на природній основі, він в своїй дальшій еволюції підлягає вже цілком законам суспільного розвитку.

Те саме стосується й системи міжнароднього поділу праці. Спочатку вони існують, як природні одміни у формах продукції та існування самостійних громад, залежать од відмін у довколишній природі. Обмін, що виникає між громадами, застає ці одміни, як готовий історичний факт, і тільки звязує між собою ці різноцільні сфери продукції, тим самим перетворюючи кожну з них на залежну частину сукупного суспільного виробництва. Дальша доля цього міжплемінного, міжнароднього, міждержавного поділу праці вже залежить не стільки від природних умов, скільки від умов самого економічного розвитку. Спроби звести різноманітний міжнародній поділ праці за теперішніх часів до природних, географічних, расових та инших умов Маркс жорстоко плямує й висміює, називаючи їх пласкими тавтологіями та заялозеними місцями (див. „Вступ до критики політичної економії“).

„Нам кажуть, приміром, що вільна торговля викликала-б міжнародній поділ праці й тим визначала-б кожній країні ту одміну продукції, що найбільше відповідає природним вигодам її положення.

[1]) „Капитал“, т. III, ч. I, стор. 318.

Ви можете подумати, панове, що продукція кави та цукру являє собою природне покликання Вест-Індії. Двісті років тому природа, що дуже мало думає про торговлю, зовсім не розводила там ані кавових дерев, ані цукрової трощі. І не мине, може, і 50 років, як там не можна вже бути знайти ані кави, ані цукру, озброєна бо дешевими засобами продукції Ост-Індія вже почала переможну боротьбу проти цього гаданого природного покликання Вест-Індії" [1]).

В якій мірі це пророцтво справдилося, показує яскравий факт зміни ролі Сполучених Штатів — найважливішої частини „Вест-Індії" — в світовому господарстві. Що до продукції цукру, то „природне покликання" до неї виявлено в самій Европі після того, як у хліборобській культурі значно поширилося буряківництво, яке довелося митами боронити від конкуренції американської трощі, що її сама Европа покликала до життя.

„Деякими сторонами Европа чудово зуміла скинути з себе ту залежність, в яку ставили її колонії, поки вона тільки від них могла одержувати певні товари. В той час, як спершу старанно шукали екзотичних продуктів для европейського ринку та европейської промисловости, тепер не менш старанно намагаються утворювати в Европі місцеві сурогати колоніяльних продуктів. Трощевий цукор заміняють буряковим, індиго заміняють хемічною фарбою; картоплю беруться сіяти в Европі, і вона досягає тут величезного поширення; хоч і в менших розмірах, але успішно починають культивувати в Европі й тютюн. Проте, поруч із тим починають споживати нові продукти, довожувані з-за моря. Перше місце серед них має петролеум. Як відомо, він надзвичайно хутко ввійшов у загальний вжиток по всій Европі. Але не менш хутко та поспішно з ним почали конкурувати газ та електрика. Як річ споживання, наприкінці XIX століття досить значно поширилось какао; як сировина для промисловости, почали ширитися джут та кавчук. Проте, какао разом із кавою вже тепер мають витримувати важку боротьбу проти конкуренції різних сурогатів кави, а в міру того, як кавчук знаходить для себе де-далі більший вжиток у промисловості, промислова техніка чим-раз старанніш намагається знайти під нього сурогат. Виходить таке становище: з одного боку, Европа перестає потребувати колоній, як доставників суто колоніяльних товарів, з другого боку — з-за моря де-далі більше довозиться продуктів, які Европа сама продукує від найдавніших часів — хліб у зерні та вовну". (Парвус. „Колониальная политика и крушение капиталистического строя. Стор. 124).

Природно-історичні, расові та инші умови, звичайно, мають своє значіння в системі міжнароднього поділу праці. Але величезний крок вперед, що його зробила марксівська економія, був у доведенні того, що природні відміни країн де-далі більше відступають на задній план, як порівняти до одмін порядку культурно-історичного. Останні безнастанно зглажуються в загальній ході капіталістичного розвитку, являючи собою тільки функції капіталу, і в той-же час постійно знов виникають через нерівномірність капіталістичного розвитку по різних країнах. На цьому ґрунті відбувається безнастанне пересування й перерозподіл географічних центрів продукції та обміну

[1]) К. Маркс. „Речь о свободе торговли".

Світовий ринок являє собою дужчий чинник-визначник, ніж клімат, ґрунт, раса то-що. Перераховуючи умови, що визначають ступінь продуктивности праці, Маркс природні умови ставить на останнє місце:

„Продукційну силу праці визначається різноманітними обставинами, між иншим, пересічним ступенем мистецтва робітника, рівнем розвитку науки та технічних її застосовань, суспільною організацією продукційного процесу, розмірами та дієздатністю засобів продукції і, нарешті, природними умовами“ [1]). Але при цьому треба взяти на увагу, що і самі природні умови не лишаються постійні. „Людина, що займається суспільною продукцією, так само знаходить вже змінену природу, наприклад, сили природи, перетворені на органи її власної діяльности“ [2]). З другого боку, ті природні умови, що їх можна зарахувати до суб'єктивних елементів продукції — расові особливості, так само здебільшого підлягають суспільним законам. „Не всі народи мають однакові властивості для капіталістичної продукції. Деякі первісні народи, як турки, не мають для цього ані темпераменту, ані характеру. Але це винятки. З розвитком капіталістичної продукції утворюється пересічний рівень буржуазного суспільства й разом із тим темпераменту та характеру в різних народів. Цей спосіб продукції по суті є космополітичний подібно до християнства“ [3]).

Змінене природне оточення, одержані в спадщину культурно-історичні особливості все-ж прикріплені до умов просторіни в часі. „Люди невільні у виборі своїх продукційних сил, що являють собою основу всієї їхньої історії, кожна бо продукційна сила є сила набута, продукт попередньої діяльности. Таким робом, продукційні сили — це наслідок практичної енергії людей, але сама енергія обмежена умовами, в яких люди перебувають, продукційними силами, набутими вже раніше, суспільною формою, що існує раніше, яку утворили не ці люди, яка становить витвір попередніх поколінь. Через той простий факт, що кожне дальше покоління знаходить продукційні сили, видобуті попередніми поколіннями, і ці продукційні сили правлять йому за сировий матеріял для нової продукції, через цей факт виникає звязок у людській історії, утворюється історія людства і що більше виросли продукційні сили людей, отже, і їхні суспільні відносини, то в більшій мірі та історія стає історією людства“ [4]).

Наведена виписка, таким робом, встановлює ті причини, що зумовлюють певну ієрархію в становищі різних країн та народів. Це є в спадщину одержане культурно-історичне оточення, що базується на певному стані продукційних сил. Але, що більше відбувається акумуляція цих сил, то більше сприяють вони різним

[1]) „Капитал“, т. I.

[2]) „Теории прибавочной стоимости“, т. III. стор. 245.

[3]) З. ідти ж, стор. 351.

[4]) К. Маркс. „Письмо к Анненкову“. „Письма Маркса и Енгельса“, стор. 7.

націям та країнам зближуватися, то більше історія народів об'єднується в спільну історію людства. Зокрема, як ми раніш з'ясували, цю місію виконує капіталістичний лад, що революціонізує всі форми господарства, нищить всілякі історичні перегородки. Дуже часті переміщення країн на щаблях поділу праці відбуваються, зокрема, під впливом розвитку транспортних засобів, що цілком змінюють дислокацію центрів продукції та обміну.

IV

Ми досі розглядали процеси розвитку світового ринку з погляду тих порушних сил, які зумовлені протилежністю та суперечністю між споживчою та міновою вартістю товарів. Але в звязку з суперечністю, що є в цих основних категоріях товарового господарства, і на ґрунті його виникає инша суперечність — між продукцією та *споживанням*, що утворює иншу групу сил, які ведуть до розвитку світового обміну. Ми розглядаємо цю протилежність умов капіталістичної продукції та споживання зовсім не в тому розумінні, якого надала їй Роза Люксембург. Люксембург дійшла до висновку, що ця суперечність абсолютно виключає можливість акумуляції в капіталістичному суспільстві, отже, і можливість існування останнього — адже-ж без акумуляції капіталістичне господарство є неможливе. За рятівничий пояс для капіталізму має правити некапіталістичне оточення. Таким робом, одна з основних суперечностей капіталізму, що в системі Маркса являє собою порушну силу його розвитку, в руках Р. Люксембург перетворилася на пласку суперечність, що просто унемożливлює капіталізм, тоб-то суперечність ця, як виявилось, є позбавлена всякого діялектичного змісту.

Ще в полеміці з Прудоном, який скаржився з приводу того, що розподіл суспільних багатств не відповідає тому, що повинно було-б бути „в теорії" — розмірам продукції, Маркс писав:

„Продуктивність робочого дня в англійському суспільстві збільшилась... протягом 70 років на 2700%, тоб-то 1840 року вироблено у 27 разів більше, як року 1770. Прудон спитав-би: чому англійський робітник 1840 року не зробився в 27 разів багатший, як робітник 1770 року. Таке питання заздалегідь, звичайно, припускає, що англійці могли-б випродукувати все це багатство незалежно від тих історичних умов, за яких його було випродуковано, тоб-то без нагромадження приватних капіталів, без сучасного поділу праці, без вживання машин, без анархічної конкуренції, без найманих робочих рук, словом, без усього того, що основується на антагонізмі клас. Але саме ці умови й були доконче потрібні для розвитку продукційних сил та збільшення зайвини продуктів. Отже, щоб розвинути такі продукційні сили й таку зайвину, потрібно було існування клас, з яких одні багатіли, инші-ж гинули від злиднів... Знищіть ці

суспільні відносини — і ви знищите все суспільство. Ваш Прометей перетвориться на примару без рук і без ніг, тоб-то без машин і без поділу праці, нарешті, без усього того, що ви йому заздалегідь дали, щоб одержати зайвину продуктів“ [1]).

Таким способом, антагонізм продукції і споживання є, за Марксом, суперечність, що посуває наперед. За Р. Люксембург — це безвихід для капіталістичного господарства. Маркс каже: „знищіть цей антагонізм — і ви знищите існування капіталістичного суспільства“. Роза перевертає цю формулу шкереберть: існування цієї суперечности знищує можливість існування капіталістичного суспільства. Якщо останнє все-ж існує, то тільки через те, що воно існує лише почасти, оскільки рядом із ним маємо „треті особи“: погляди, що взаємно один одного виключають, при чому в Рози тут явний ухил у бік метафізичної або формально логічної постановки питання — так-так, ні-ні.

Ми не зупинятимемося тут над усім відомою контроверзою з приводу теорії Рози Люксембург. Наше завдання — схарактеризувати Марксове розуміння антагонізму продукції та споживання. За Марксом, суперечність не в тому, що надвартість в умовах поширеної продукції взагалі не можна реалізувати в межах внутрішнього споживчого ринку, а в тому, що продукція має постійну тенденцію випереджувати навіть споживання, що поширюється в звязку з ним, мета бо капіталістичної продукції цілком не є задоволення потреб. „Цілком облудна абстракція — націю, спосіб продукції якої основано на вартості, далі, яка організована по-капіталістичному, розглядати, як збірний організм, що працює лише на задоволення національних потреб“ [2]).

Капіталізм є самозростова вартість, вартість, що, по-перше, перебуває в повсякчасному русі, що, по-друге, цілком „емансипувалася від сили, яка утворює вартість“ — від робочої сили, отже, і від потреб цієї робочої сили. Капіталізм має постійну тенденцію поширювати продукцію до меж, зумовлених розмірами наявних продукційних сил: „продукція відбувається відповідно до продукційних сил, тоб-то відповідно до можливости з даною масою капіталу експлоатувати максимальну кількість праці, не зважаючи на наявні границі ринку, на виплатоспроможні потреби“ [3]). З другого боку, він має не менш постійну тенденцію зводити споживання робочих мас тільки до конче потрібного мінімуму.

„Маса продуцентів обмежена і, відповідно до природи капіталістичної продукції, повинна завжди бути обмежена пересічним розміром потреб“ [4]).

---

[1]) „Нищета философии“, стор. 86.

[2]) К. Маркс. „Капитал“, т. III, ч. II, стор. 389.

[3]) „Теории прибавочной стоимости“, т. III, 2, стор. 199.

[4]) Відти-ж, стор. 200.

Збільшення продуктивности праці — постійний супутник капіталізму — ще більше стикає ці полярні тенденції. „За однакової кількости продуктів країна є тим багатша, чим менше її продукційне населення порівняно до непродукційного, відносна бо нечисленність продукційного населення була-б тільки иншим виявленням відносної висоти продукційности праці“ [1]). Якщо-ж робоче населення не зменшується, якщо воно навіть зростає, то все-ж розміри продукції зростають ще хутчіш, тоді як „пересічна кількість населення ніколи не може спожити більше, як пересічну кількість життьових засобів, отже, його споживання не росте відповідно до збільшення продуктивности праці“. Тут дано загальну умову перепродукції. Проте, ця перепродукція не хронічна, бо „перманентних криз не буває“. Вона повинна наростати до певної величини, щоб прорватись назовні, як криза, по якій починається недопродукція.

Рівновага між продукцією та споживанням, що виходить з об'єктивних законів господарства, яким повинна, кінець-кінцем, підлягати й капіталістична форма продукції, існує тільки, як якась абстрактна пересічна лінія, що являє собою рівночинну постійних відхилень, диспропорцій, вибухів та катастроф.

Капіталістична продукція періодично натикається на обмеженість ринку і з такою самою періодичністю відчуває потребу поширити географічні його межі. „Через те, що ринок має зовнішні географічні межі, внутрішній ринок є обмежений порівняно до ринку, що являє собою і внутрішній, і зовнішній; останній знов-таки обмежений порівняно до світового ринку, що знов-таки кожного даного моменту буває обмежений, хоча сам по собі він і здатний до поширення; отже, коли ми визнаємо, що ринок повинен поширюватися, щоб не було перепродукції, то тим самим ми визнаємо, що перепродукція може статися; ринок бо так, як і продукція, являє собою два самостійні моменти; отже, можливо, що розширення одного з них не відповідає розширенню другого, що межі ринку не поширюються для продукції досить хутко або, що нові ринки, нові його розширення хутко може випередити продукція, отже, розширений ринок тепер так само править за межі, як і перед тим тісніший. Тому Рікардо цілком послідовно заперечує потребу розширювати ринок із розширенням продукції та зростанням капіталу“ [2]).

Инакше кажучи, якби ринок і продукція становили, як Рікардо думає, два боки того самого цілого, становили собою виключно момент єдности, то в такому разі не було-б ніякої потреби розширювати ринок. Але, за Марксом, між ринком та продукцією існує складніша залежність. Хоч вони й становлять єдність у тому розумінні, що продуценти, які зустрічаються на ринкові, в остаточному працюють

[1]) „Теории прибавочной стоимости“, т. I, стор. 220.

[2]) „Теории прибавочной стоимости“, т. II, 2, стор. 192.

один для одного, але єдність цю формально розірвано на самостійні моменти, продуценти бо працюють незалежно один від одного, і по-друге, риночний обмін відбувається за допомогою грошей, а не в формі натурального товарообміну. Значить, сума купівель та продаж із боку тих самих учасників товарообороту, що математично збігається за безпосереднього обміну (що і утворює момент єдности), за грошового обміну кожного даного моменту не збігається. Єдність тут здійснюється не підчас кожного акту обміну, а тільки як статистична пересічна багатьох актів протягом великого часу. Але, що тут ще важливіш, за капіталістичного товарообороту самостійний рух продукції та ринку набуває не тільки характеру різних рухів, що не збігаються між собою, а рухів суперечних, протилежних: продукція фактично безмежна, ринок (який розуміється, як ринок збуту випродукуваних товарів) обмежений кожного даного моменту.

Розвязання цієї суперечности осягається або примусово, через кризу, або через географічне розширення ринку, що здебільшого так само відбувається примусово. А потім суперечності відтворюються в поширеному маштабі на ширшій території.

Розширення ринку до меж ринку світового, допомагаючи розвязувати суперечності, що постали на вузькій базі національної продукції, відтворює ці суперечності в маштабі вдесятеро більшому на світовій арені з трьох причин:

1. Перепродукція виникає на ґрунті диспропорції різних боків процесу суспільного кругообороту капіталу. Цю диспропорцію зумовлено нерівномірністю розвитку різних галузей господарства, нерівномірністю руху продукції та споживання то-що. Але розширення світового ринку, ставлячи в залежність одну від одної країни, що перебувають на різних щаблях економічного розвитку, вдесятеро збільшує цю нерівномірність. Це підкреслює Маркс, висміюючи на прикладі невеличкої „інтернаціональної“ ілюстрації, теорію Сея про неможливість загальної перепродукції.

„Не Англія випродукувала забагато, а Італія випродукувала замало. Не було-б перепродукції, коли-б Італія, по-перше, мала досить капіталу, щоб оплатити англійський капітал, довезений до Італії у формі товарів; по-друге, коли-б вона так витратила цей капітал, що він продукував-би саме ті речі, яких потребує англійський капітал так для оплати самого капіталу, як і для оплати одержуваного з нього доходу. Отже, мали-б ми факт не справді — коли мати на увазі справжню продукцію в Італії — наявної перепродукції в Англії, а факт гаданої недопродукції в Італії; це якраз є гадана недопродукція, бо, по-перше, в Італії, гадається, є в наявності такий капітал і такий розвиток продукційних сил, яких там немає; по-друге, тут робиться таке саме утопічне припущення

що цей капітал, що його й немає в Італії, витрачено саме так, як це було потрібно, щоб англійське подання та італійський попит, англійський попит та італійське подання одно одного доповнювали. Це значить, иншими словами, лише таке: не було-б перепродукції, якби попит і подання одно одному відповідали“ [1]).

Така рівномірність є утопія в межах однієї країни й подвійна утопія в умовах існування світового ринку. Світовий ринок збільшує, таким робом, маштаб суперечностей, що роздирають капіталістичне суспільство й виходять із нерівномірности розвитку.

2. Світовий ринок сприяє збільшенню розмірів продукції, дальшій спеціялізації та поділові праці, що було-б неможливо за вузьких розмірів національного ринку.

Вже сам по собі цей факт, не кажучи про підвищену норму прибутку та акумуляції через зовнішню торговлю (про це мова буде далі), ще дужче розсуває ножиці між маштабом продукції та розмірами споживання. А це ще збільшує прагнення до поширення до межі наявного ринку, революціонізує промисловість, сприяючи її концентрації та спеціялізації. А потім промисловість революціонізує торговлю. Ось причина, через яку панування на світовому ринкові перейшло від націй торговельних (Голандія) до промислових (Англія).

3. Стикаючись на світовому ринкові з докапіталістичними формами господарства — селянськими то-що, які перебувають ще в умовах натурального існування, капіталізм повинен насамперед розвязати проблему утворення ринку, розкладу натурального ладу та перетворення його на товарове господарство, а далі й на капіталістичне. Але шлях до цього лежить через руйнацію селянства.

„Один із неминучих наслідків розвитку великої промисловости саме то і є, що вона руйнує свій власний внутрішній ринок тим самим процесом, яким вона його утворила. Вона утворює його, руйнуючи основу хатньої промисловости селянства. Але без хатньої промисловости селянство жити не може. Селяни руйнуються, як селяни; їхня купівельна сила сходить на мінімум, і доки вони влаштуються в нових умовах існування, як пролетарі, вони являтимуть собою лише дуже мізерний ринок для новоутворених фабрик та заводів“ [2]).

Як відомо, це був основний доказ народників на користь теорії про неминучість некапіталістичної еволюції Росії, про штучність у нас капіталізму, про відсутність для нього внутрішнього ринку.

Народники помилилися в тому самому розумінні, як і Роза Люксембург: вони „довели“ більш, ніж треба З безперечного факту руйнації селянства, скорочення купівельної сили населення то-що робили вони висновок про „неможливість“ капіталізму, тоді як

[1]) „Теории прибавочной стоимости“, т. II, 2, стор. 197.

[2]) „Письмо Энгельса к Ник — ону“. „Письма Маркса и Энгельса“, стор. 306.

у дійсності ці симптоми свідчили лише про хоробливі корчі його росту, що супроводжували скрізь і всюди перші кроки капіталістичного способу продукції.

Проте, безперечно, що в тих явищах, які супроводять проходження капіталізму у відсталі країни сучасного світу, є істотно нові елементи, що роблять родову кризу значно гострішою.

По-перше, початковий розвиток капіталізму в старих країнах капіталістичної продукції почався з виникнення мануфактури, що, з одного боку, дуже повільно розкладала ремесничу та селянську форму господарства, а, з другого — сама на них спиралася. Опріч того, вже своїм характером переважного ручного виробництва мануфактура потребувала більш робочих рук, як відповідні розміри виробництва машинового. Таким способом, перехід од самостійного господарства через руйнацію в лави пролетаріяту, не зважаючи на величезні лиха для народніх мас, що його супроводили, відбувався все-ж відносно довго з погляду суспільного виробництва в цілому. Навпаки, в сучасні країни дрібної продукції капіталізм „заґвинчується" відразу через залізниці та продукти розвиненої машинової індустрії. „Хемічний" вплив машини дечим одмітний проти впливу мануфактур. Про це свідчить хоч-би той факт, що історія не знає бунтів проти мануфактури, тоді як боротьба робітників із машиною є конче потрібний етап у капіталістичному розвитку кожної країни. Руїнницький вплив сучасної індустрії на дрібну продукцію відсталих країн незрівняно гостріший. Він зразу кидає в жахливі злидні десятки мільйонів.

По-друге, в европейських країнах ремество замінялося капіталістичною продукцією, промисловість відокремлювалася від хліборобства в такій формі, що мануфактури, а потім і машинова продукція виникали на тому самому місці, в тій самій країні, де ламалося старі форми господарства. Навпаки, проходження капіталізму в азіятські країни та країни Східної Европи то-що виявлялося не у формі організації там капіталістичної продукції (принаймні, спочатку), а в формі організації збуту по-капіталістичному випродукуваних товарів, центри виробництва яких були в Европі.

Китай, Індія то-що одержували на свою пайку всі лиха початкового періоду розвитку капіталізму, не набуваючи позитивних його наслідків.

По-третє, европейський капіталізм, навіть в особі мануфактури, одержав свій перший стимул од світової торговлі та від потреб колоніяльних ринків. Вони утворили для нього широкий фундамент поширення продукції, незалежної від потреб ринку внутрішнього.

„З відносно незначною кількістю робітників, що їх залишили по собі середні віки, потреби нових колоніяльних ринків не можна було задовольнити, і мануфактури, в сутому цього слова значінні, відкрили тоді нові царини продукції сільському населенню, що його

в міру розкладу феодалізму проганялося із землі“ [1]). Навпаки, капіталістична продукція, коли її організується навіть і в нових країнах, не тільки не має перед собою цих перспектив, але перебуває під як-найдужчим тисненням конкуренції поступовіших капіталістичних країн, що забирають від неї внутрішній ринок.

У країнах старого капіталізму діє закон відносного скорочення змінного капіталу, занятого в продукції, з абсолютним зростанням кількости робітників. Це абсолютне зростання зумовлюється поширенням капіталу, зокрема, поширенням галузей, що продукують знаряддя та засоби продукції. Але для тих країн, які тільки-но втягається в процес капіталістичної продукції, цей шлях зростання кількости пролетаріяту закрито наполовину або на три чверти. Спочатку вони одержують готові товари з високорозвинених країн. Тільки поволі переходять вони до власної продукції товарів. Але продукція знарядь перебуває не в їхніх руках. Азіятські країни досі ще не вийшли з марксівського другого підрозділу капіталу: продукції речей споживання. Галузі важкої індустрії, що найбільше вбирають робочу силу, зосереджено не тут, а в метрополії. „Так за подарунки для дитячої ялинки правлять тепер ляльковi потяги та пароплави з моторами, як до Азії залізниці приносять цілі бавовняно-прядільні фабрики“ [2]).

Всі ці обставини зумовлюють загальний характер катастрофічности, що супроводить розширення капіталістичного ринку, але не можуть, звичайно, ані припинити це розширення, ані загальмувати розвиток капіталістичних відносин та капіталістичної продукції скрізь, де ці відносини народжуються. Докази: розвиток Японії, Індії, Китая то-що за наших часів. Якщо перераховані нами умови ставлять опір цьому процесові, то маємо не менш вливові засоби, що йому сприяють, і серед них — головний — експорт капіталу, про що мова буде в иншому місці.

Із зробленої нами аналізи видко, що ринок збуту капіталістично-випродукованих товарів, де-далі ширшаючи на нові території, з конечности повинен зробитися де-далі дрібнішим ринком, зменшуватися що до своєї відносної місткости. Це дуже важлива обставина, яку, мені здається, замало підкреслювали досі в літературі, і незважання на неї зумовлює істотні помилки в аналізі причин імперіялізму то-що. Дуже часто, приміром, посилаються на величезність просторони та кількість населення, що забезпечують ніби-то необмежений простір для дальшого поширення капіталізму на ширшій базі. Такі зауваження найчастіше роблять буржуазні апологети та їхні помічники з табору Другого Інтернаціоналу. Справді, Індія,

[1]) „Капитал“, т. I, стор. 426.

[2]) Парвус. „Колониальная политика и крушение капиталистического строя“. Перевод Е. Грау, стор. 150.

Китай вміщають майже половину населення земної кулі, населення ледве зачепленого капіталістичним господарством. Чи час турбуватися про ринки то-що? Але й у таборі революційного марксизму иноді чути такі аргументи. Так, тов. Бухарін, що загалом і в цілому правильно критикує теорію Р. Люксембург, в цьому питанні, на нашу думку, помиляється. Він пише:

„Те, що імперіялізм означає катастрофи, є факт, те, що ми увійшли в період краху капіталізму, так само є факт. Але факт так само і те, що переважна більшість населення земної кулі складається з „третіх осіб“... З 1.700 мільйонів чоловік, що живуть на нашій планеті, 900 мільйонів, більш, як половину, дає Азія... Азія, Африка, Америка дають величезну кількість „третіх осіб“. Але Европа нараховує під 50% сільського населення — посередній покажчик того, оскільки ще величезні резерви „третіх осіб“.

Якби теорія Р. Люксембург була хоч трохи правильна, то справи революції справді були-б погані — за такого величезного резервуара „третіх осіб“, який безперечно є, про „крах“ практично годі було-б мріяти. Довелося-б міркувати безперечно за Куновим“ [1]).

Тов. Бухарін тут, безперечно, захопився „грою в цифирки“. Чи справді резервуар такий величезний, як це виходить із кількости некапіталістичного населення?

Насамперед, коли-б рядом із цими цифрами поставити цифри світової зовнішньої торговлі, то виявилося-б, що якісь 200 — 300 мільйонів промислового населення Европи та Америки переважають своїм економічним значінням увесь цей „резервуар“ у півтора мільярди чоловіка. Але, може, є змога „поглибити“ азіятський, африканський, південно-американський ринок до глибини европейського й тим самим відкрити невичерпані джерела нового попиту?

Теоретично це, звичайно, можливо, але подивімося трохи на дійсність і погляньмо, до чого практично приводить це „поглиблення некапіталістичних ринків“. Наведімо з цього приводу трохи довгу виписку з вищецитованого листа Енґельса до Ник—она.

„Капіталістична продукція, бувши переходовою економічною фазою, вщерть повна внутрішніх суперечностей, що розвиваються і стають наочними лише в міру її власного розвитку. Це прагнення утворювати собі ринок і в той-же час руйнувати його являє собою саме одну з таких суперечностей. Инша така суперечність — це те „безпорадне становище“, до якого вона призводить, і яке скорше починається в країні без зовнішнього ринку, якою є Росія, ніж по країнах, більш або менш здатних до суперництва з иншими на одкритому світовому ринкові. Це становище без усякої видимої поради знаходить, однак, для себе пораду в останніх країнах у героїчних засобах тор-

[1]) Н. Бухарин. „Империализм и накопление капитала“, стор. 124.

говельної політики, тоб-то в примусовому відкритті для себе нових ринків. Останній новий ринок, одкритий таким способом для англійської торговлі і здатний викликати тимчасове ужвавлення добробуту, це — Китай. Тим-то англійський капітал так обстоює будування китайських залізниць. Але китайські залізниці означають руйнацію всієї основи дрібного китайського хліборобства та хатньої промисловости; до того-ж тут це лихо не буде навіть врівноважене хоч-би в деякій мірі розвитком власної великої промисловости, а тому сотні мільйонів народу буде поставлено тут у цілковиту неможливість жити. Наслідком цього буде така масова еміграція, якої світ ще не бачив раніш, і яка затопить Америку, Азію та Европу ненависними китайцями. Цей новий суперник у царині праці почне змагатися з американською, австралійською та европейською працею на підставі китайських уявлень про достатній рівень життя... І ось, якщо вся система продукції в Европі не встигне змінитися раніш, як почнеться цей момент, то їй доведеться приступити тоді до цієї зміни“ [1]).

Ось де справжнє джерело „катастрофічности“ нашої доби, оскільки мова йде про взаємовідносини з „третіми особами“. Саме величезні розміри тих мас, що їх капіталізм приводить у рух, позбавляючи їх можливости жити, руйнуючи їх, як селян, і не маючи можливости негайно обертати їх на пролетарів — саме це є основна причина того факту, що капіталізм почав задихатися. Величезні азіятські „резерви“ — це не резерви капіталу, а резерви його могильника — пролетаріяту.

Тов. Бухарін бачить тільки один бік питання — надприбуток, що його дають „треті особи“, та монопольне захоплення його найбільшими капіталістичними державами, що спричиняє взаємну боротьбу та переділ то-що. Це, безперечно, обставини величезної ваги, але самі вони не можуть цілком пояснити теперішній час. До цих обставин треба додати ту суперечність, що її так яскраво відзначив Енґельс, і яка, між иншим, як-найкраще пояснює причину особливої революційности наймолодших країн капіталізму. Проте, ми ще вернемо до цього з иншого приводу.

Роля світових капіталістичних монополій, що має переважне значіння для долі капіталізму, не повинна закривати в наших очах вплив инших руїнницьких сил, що їх викликав до життя сучасний лад капіталізму, і які не залежать од тієї або иншої форми його. Треба пам'ятати, що і в період монополії діють закони, викриті Марксом за доби капіталізму вільної конкуренції.

З другого боку, сам факт такого надзвичайно хуткого захоплення всіх земель, поділу всього світу кількома найбільшими імперіялістичними державами, що стався протягом якихсь 30 з гаком років (від 1880 по 1914 рік), повинен змусити нас шукати причини цього

[1]) „Письма Маркса и Энгельса“, стор. 301.

небувалого в історії явища в особливих умовах капіталізму нашої доби. Таке надзвичайне розширення стає потребою тоді, коли існують особливі перешкоди, що заважають поглиблюватися. Експансія заміняє в цьому разі інтенсивний розклад старих форм.

Сучасна доба багатьма сторонами нагадує в світовому маштабі період кінця XVIII й початку XIX віку в Европі. Тоді капіталізм ламав старі форми в Европі, викликаючи в меншому маштабі ті самі явища, які тепер спостерігається в маштабі світовому. І тоді „витискувані великою промисловістю робітники (мануфактур та ремества) потрапляли в гірше становище, як робітники найбільшої промисловости“ [1]). В робітничій класі цей період разом із вибухами революційного руху викликав гостру боротьбу проти машин, а в буржуазній економії ця доба відбилася розквітом мальтузіянства, що за джерело всіх лих вважало надзвичайну розплодженість людей. Історія повторюється. Найвидатніші представники сучасної буржуазної науки, як от Кайнс, знову звертаються до мальтузіянства за поясненням причин сучасного лиха. Нещодавно Кайнс висловився, що безробіття в Англії викликало надмірне її залюднення. Але ту саму думку в загальнішій формі він висловив ще в своїй першій книзі, присвяченій Версальському договору. Він говорив тоді про перелюднення всієї Европи, як за причину її страждань. В тому самому дусі пояснював він і російську революцію. „Великі історичні події часто бувають наслідком вікових змін чисельности населення, а також і инших фундаментальних економічних причин; через свій поступовий характер оці причини лишаються поза увагою сучасних спостерігачів, що вбачають у подіях наслідок помилок державних людей або фанатизму атеїстів. Таким робом, надзвичайні події останніх двох років у Росії, величезне струшення суспільства, яке перекинуло все, що здавалося найміцнішим: релігію, основи власности, землеволодіння, рівно-ж як політичний лад і станову ієрархію, є, може, наслідок зростання населення в більшій мірі, ніж діяльности Леніна або помилок Миколи; дуже можливо, що руїнницькі сили надзвичайної плодючости раси відограють більшу ролю в розриві кайданів, що їх накладають на нарід умови, ніж могутність ідей або помилки автократії [2]).

Апеляція до „законів населення“ свідчить лише про безсилля сучасного капіталізму впоратися з власними суперечностями, які перетворилися на суперечності світового маштабу, і годі їх усунути звичайним розширенням „зовнішнього поля визиску“, як це було XIX віку.

---

[1]) „Архив Маркса и Энгельса“, т. I — „Маркс и Энгельс о Фейербахе“, стор. 241.

[2]) Кейнс. „Экономические последствия Версальского мирного договора“, стор. 6.

V

Якщо за первісний ґрунт, на якому постав світовий ринок та міжнародні економічні звязки, була різноманітність споживчих благ, що утворила передумову самого обміну та вартости, то порушними силами цього процесу в його остаточній фазі робиться різноманітність самих вартостей продукції товарів у різних пунктах земної кулі та зумовлена нею різноманітність норм прибутку. Закон вартости, як і раніш, лишається основною пружиною руху. Але характер його чину змінився. Спочатку цей чин виявлявся в суперечності, закладеній у товаровій формі господарства — суперечності між споживчою вартістю та вартістю. Далі ця суперечність перейшла на суперечність між умовами продукції вартости та умовами її реалізації за капіталізму. Далі вона переходить на суперечність між рівнем розвитку продукційних сил та рівнем акумуляції, що виявляється в різній величині вартости та норми прибутку по різних країнах. Зрозуміло, що панування однієї з перелічених форм не касує впливу решти. Тут існує як-найщільніший перепліт, що ускладняється разом із зростанням світового ринку. Але зафарбування доби дає, звичайно, одна з перелічених форм виявлення закону вартости. Останній період капіталізму, характеризований перевагою експорту капіталу, є не що инше, як виявлення панування третьої форми суперечности, яка викликає не тільки переміщення товарових мас, але й переміщення продукційних сил між країнами.

Переходимо тепер до найскладнішої та найменш дослідженої проблеми світового господарства — до аналізи вартісних відносин у міжнародньому обміні.

Однак, спочатку нам треба знищити деякі поняття, якими ми оперували досі, як загальновживаними термінами („зовнішній ринок", „світове господарство", „народнє господарство" то-що), хоч різні автори вкладають у них різний зміст. Нам треба розвязати тут два питання: 1) що слід розуміти під поняттям „зовнішній ринок" або „зовнішнє оточення" що до даної економічної системи і 2) який зміст треба надати класифікації — „одиничне господарство", „народнє господарство", „світове господарство".

Як відомо, поняття „зовнішній ринок" вживається в марксистській літературі в двоякому значінні. Найчастіше надається йому суто географічного або політично-географічного розуміння. Зовнішній ринок — це ринок, що лежить за межами даної обмеженої території, ринок иншої країни, иншої держави. Виключно в цьому розумінні трактується зовнішній ринок у буржуазній літературі. Оскільки мова йде про такі міжнародні відносини, що їх визначається різноманітністю продуктів, продукованих по різних країнах, різноманітністю споживчих благ, що утворюють фундамент обміну та вартостей, таке визначення зовнішнього ринку цілком достатнє. Зовнішній ринок

є ринок, що постачає товари иншої споживчої форми, ніж ті, що їх постачається йому з даної країни. Але й такий зовнішній ринок цілком не повинен збігатися з політичними кордонами.

Инакше поставлено питання про зовнішній ринок із погляду проблеми реалізації надвартости. З погляду теорії Р. Люксембург ця реалізація можлива тільки на зовнішньому ринкові, що має докапіталістичну господарську будову. В суто капіталістичному суспільстві вона неможлива. Із загально принятого марксистського погляду такий зовнішній ринок не становить теоретичної конечної потреби для капіталізму, але практично він значно полегшує проблеми реалізації. В кожному разі ринок із цього погляду повинен бути не просто зовнішнім географічно, але й зовнішнім економічно, иншим що до своєї організаційно-господарської будови, ринком „третіх осіб". Географічне розуміння заміняється економічним.

Однак, коли ми підходимо до питання про вартісні відносини в світовому господарстві, то виявляється, що поняття зовнішнього ринку з погляду цієї проблеми повинно відзначатися від перших двох. Величина вартости змінюється від країни до країни не тільки в залежності від ріжниці типів економічної будови, але, насамперед, залежно від пересічного рівня продуктивности праці в кожній країні, від рівня продукційних сил. Ступінь розвитку продукційних сил може бути різний у країнах, що належать до того самого економічного типу. Цій ріжниці між країнами Маркс надавав дуже великої ваги; ми знаємо, що основна передумова трудової теорії вартости — рівність продуцентів і рівність праці. „Всю робочу силу суспільства, що виявляється у вартостях товарового світу, приймається тут за ту саму людську робочу силу, хоч вона і складається з незчисленної кількости індивідуальних робочих сил. Перша-ліпша з цих індивідуальних робочих сил являє собою, подібно до всякої иншої, ту саму людську робочу силу, раз вона має характер суспільної пересічної робочої сили й функціонує, як така суспільна робоча сила, отже, вживає на продукцію даного товару лише потрібний пересічно або суспільно-потрібний робочий час" [1]).

Але ця пересічна праця являє собою величину, дану тільки для даного певного суспільства в певних умовах місця й часу. „Звичайна пересічна праця, хоча й має різний характер по різних країнах і за різних культурних часів, проте, для кожного певного суспільства становить величину дану" [2]).

Ще певніше каже Маркс за це в розділі про національні ріжниці зарплати.

Такі ріжниці являють собою, на нашу думку, переважну ознаку, за якою треба ділити економічне оточення на внутрішнє й зовнішнє,

[1]) „Капитал", т. I, стор. 5.

[2]) Відти-ж, стор. 11.

за нашої бо доби найдужчим чинником міжнародніх відносин є різноманітність вартостей, зумовлена різним становищем продукційних сил по різних країнах. Зовнішній ринок є, таким робом, ринок країни, що перебуває на иншому щаблі розвитку продукційних сил. Зрозуміло, що підчас визначення рівня продукційних сил мова може бути лише про пересічні статистичні спостереження.

Це дає нам ключ до розвязання питання про співвідношення між одиничним та світовим господарством. В економічній літературі є тенденція звести цей тричленний поділ до двочленного. Одні економісти (переважно представники німецької історичної школи — Бюхер, Шмоллер, Зомбарт та инші) просто закреслюють світове господарство, не визнаючи за ним жадного права існувати. Світовий обмін визнають вони за річ другорядну з погляду національного господарства. Світовий ринок покликано лише виповнити „прогалини“ в народньо-господарському організмі. Народнє господарство — ось центр, довкола якого крутиться світ та історична школа національної економіки. Роза Люксембург' в'їдливо та жорстоко, але цілком по заслузі висміяла цю, пробачте за слово, „теорію“ у своїй роботі „Введение в политическую экономию“. Проте, вона сама також стоїть на погляді двочленної формули з тією лише одміною, що замість світового вона вважає за потрібне закреслити „народнє господарство“. „Чи є, — повинні ми спитати насамперед, — в дійсності те, що ми називаємо народнім господарством? Хіба кожний нарід провадить якесь відокремлене господарство, якесь замкнуте господарське життя?“ — питає Роза й на обидва ці запити відповідає негативно.

Нарешті, в російській літературі Бухарін зводить тричленний поділ до двочленного, усуваючи одиничне господарство.

„Кожне з розвинутих у капіталістичному розумінні господарств перетворилося ніби на „національно-державний трест“ [1]). Ще певніше Бухарін висловлюється в своїй „Экономике переходного периода“. „Одиниці, що складають систему сучасного світового господарства, є не єдиноособові підприємства, а складні комплекси, „державно-капіталістичні трести“... Капіталістичне „народнє господарство“ перетворилося з ірраціональної системи в раціональну організацію, з безсуб'єктивного господарства в суб'єкт, що господарює... Разом із тим аж ніяк не знищено ані анархію капіталістичної продукції взагалі, ані конкуренцію капіталістичних товаропродуцентів.

Ці явища не тільки лишились, але й поглибились, відтворюючись у рямцях світового господарства... Товарове господарство тут зовсім не зникає остаточно, хоч у середині країни воно або відмирає, або значно скорочується, заміняючись організованим розпо-

[1]) Н. Бухарін. „Світове господарство та імперіялізм“, стор. 68.

ділом. Товаровий ринок стає лише дійсно світовим, перестаючи бути національним“ [1]).

В буржуазній літературі, що визнає існування світового господарства, робиться спроби провести між народнім та світовим господарством не економічну, а юридичну межу. До явищ світового господарства зараховують тільки ту групу відносин, яку регламентується та регулюється на основі міжнародніх договорів, конвенцій то-що. Зрозуміло, що головним представником цього напрямку повинен бути німецький професор, який взагалі не може уявити собі якихсь видносин без санкції згори. Це — Б. Гармс. Ось його визначення: „Світове господарство є сукупність взаємовідносин і взаємодій між індивідуальними господарствами земної кулі, зумовлених високим розвитком засобів сполучення та регульованих і заохочуваних міжнародніми договорами“. Про загальний умонастрій Гармса в достатній мірі свідчить така заява: „Треба оберігатися обґрунтовувати науку про світове господарство на фундаменті „капіталізму“, хоч яким-би це здавалося зручним для розуміння“.

З цієї точки зору, яка буде нами розвинена в слідуючій статті — з точки зору вартісних відношень — слід зберегти тричленне ділення: одиночне, народнє, світове господарство; треба тільки змодифікувати відповідним чином значіння цих термінів.

[1]) Н. Бухарин. „Экономика переходного периода“. Стор. 14.

В. С. МИШКІС

Баланс народнього господарства та проблеми політичної економії [1])

1. ПОПЕРЕДНІ УВАГИ

Соціялістичне господарство визначає планову організацію цілого народнього господарства з метою як-найбільшого задоволення потреб трудящих і дальшого розвитку виробничих сил. В умовах переходового періоду за співіснування і, до певної міри, співстарання соціялістичного та дрібнобуржуазного елементів господарства планове охоплення цілого народнього господарства надзвичайно ускладняється, але в той самий час набуває особливо важливого значіння, бо хиби та помилки можуть спричинити не тільки певну матеріяльну шкоду, але — і це особливо велику має вагу — і збільшення дрібнобуржуазної стихії та послаблення позиції соціялістичного господарства.

Перед Держпланом, заснованим на весні 1921 року, якраз під момент переходу до нової економічної політики, від самого початку поставлено завдання опрацювати *загальний* план народнього господарства, що підкреслено вже самою назвою „Державна Загально-Планова Комісія". Якого величезного значіння Ленін надавав *загальному* плановi, видно з того, що вже 16 травня року 1921, незабаром після організації Держплану, він писав: „Єдиного державного плану господарства в нас поки-що не відчувається. Переважає намагання „піднести все і вся", всі галузі господарства, навіть усі підприємства, що залишилися в спадщину від капіталізму.

„Держпланові слід так поставити роботу, щоб виробити, хоч-би до моменту збору врожаю, *основи загального господарського плану* на найближчий період — рік або два" [2]).

Неодмінна передумова планового господарства є облік усіх елементів народнього господарства.

Державна статистика, виплід Жовтневої революції, мусить організувати такий облік.

---

[1]) Ця стаття є опрацьована доповідь, зачитана на засіданні економічної катедри Українського Інституту Марксизму 21/XII-1925 року.

[2]) Лист В. І. Леніна до Держплану 16/V-1921 року. Збірник „Великий строитель" — видання „Эконом. Жизни", стор. 97.

Ось як визначав завдання державної статистики організатор її П. І. Попов ще спочатку 1920 року:

„Дані статистики мусять лягти в основу народньо-господарського балансу. За кожного даного моменту треба, щоб суспільство не тільки відчувало пульсацію свого життя, але й у вигляді ступнево ростової діяграми спостерігало цю пульсацію, цю зміну народньо-господарського життя в часі.

До моменту завдання балансу в галузі виробництва — розподілу, суспільство в той самий час мусить мати виразне уявлення про стан своїх культурних сил, про поділ на класи, групи, підгрупи; воно мусить оглянути поділ усієї суспільної праці за професіями та заняттями й на основі всього цього утворити організаційний план виробництва духовних і матеріяльних добр і план розподілу їх між членами суспільства[1])".

Відомо, проте, що, не зважаючи на цілком очевидну потребу в складанні загального плану народнього господарства та завзяті вказівки Володимира Ілліча, треба було ряду років невпинної роботи для утворення передумов загальногосподарського планування.

Тільки влітку 1925 року, через чотири з гаком роки після відомого Ленінового листа, Держплан зробив першу спробу опрацювання загального державного плану у вигляді контрольних цифр. Але й ця спроба виявилась не зовсім удало через недостатність нашого знання економіки селянського господарства, і тепер Держплан переглянув контрольні цифри.

В галузі державної статистики також треба було кількох років напруженої роботи у справі організації вивчання окремих галузей народнього господарства, і лише влітку 1924 року ЦСУ СРСР почало складати баланса народнього господарства.

Тепер баланса за 23/24 рік закінчено. В „Экономической Жизни" 29/III-1925 року оголошено найважливіші його підсумки; ввесь баланс у цілому вийде друком найближчим часом.

2. ПОНЯТТЯ

Що таке баланс народнього господарства? В бухгальтерії, звідки взято цього терміна, баланс визначає зображення майнового стану господарства на певний момент часу у вигляді рівнання двох рахунків, що з них один (пасив) показує все те, що в дане господарство надійшло — власні капітали, притягнені чужі кошти й т. инш., а другий (актив) охоплює розподіл добр, що надійшли — наявне майно, зобов'язання третіх осіб і т. инш. Але бухгальтерське визначення балансу, цілком застосовне до окремого господарства, зовсім не підходить

[1]) П. І. Попов. „О задачах государственной статистики" — „Вестник статистики" № 1, січень 1920 р.

для характеристики народнього господарства. П. І. Попов дає таке визначення балансу народнього господарства:

„Баланс народнього господарства Союзу Радянських республік є не що инше, як рівновага у стані і взаємовідносинах різних галузей народнього господарства, досягнена у процесі виробництва й розподілу. Зображення моментів цієї рівноваги або ухил від цієї рівноваги і є завданням вивчання балансу народнього господарства. Конкретні завдання балансу народнього господарства зводяться до того, щоб встановити розмір продукції окремих галузей народнього господарства — сільського господарства, промисловости, будівництва, транспорту й показати розподіл вироблених продуктів між окремими галузями народнього господарства, групами й класами населення, кількісно зважити розмір і напрямок руху продуктів від місця виробництва до місця споживання; дати економічну характеристику будови виробництва й розподілу, облічити капітали, що беруть участь у виробництві окремих галузей народнього господарства, рух цих капіталів і оборот їхній за рік, а також визначити число загальних багатств країни й визначити народній прибуток".

Це визначення, охоплюючи найважливіші елементи народнього господарства, проте, не є вичерпне (не охоплено: робочої сили, суспільних відносин) і разом із тим не досить чітко характеризує суть народньо-господарського процесу, що його належить висвітлити в балансі.

За найбільш підходяще для цієї мети є запроваджене Марксом поняття „відпродукції суспільного капіталу". Ось як Маркс визначає поняття відпродукції:

„Безпосередній процес виробництва капіталу являє собою процес праці й процес збільшення вартости, цеб-то процес, наслідком якого є товаровий продукт, а визначним мотивом — виробництво надвартости.

Процес відпродукції капіталу охоплює як цей безпосередній процес виробництва, як і дві фази процесу обігу в тісному розумінні слова, цеб-то відпродукція капіталу охоплює ввесь кругобіг, що, являючи собою процес періодичний, процес, що знов і знов повторюється через певні періоди часу — утворює оборот капіталу".

І далі:

„Увесь цей процес охоплює як виробниче споживання (безпосередній процес виробництва разом із перетворенням форми, обміном, якщо розглядати справу з матеріяльного боку, що обслуговують її), як і індивідуальне споживання з перетвореннями форми або балансами, які правлять за з'єднавчу ланку для цього споживання".

Але процес відпродукції охоплює не тільки матеріяльні елементи господарства, але й суспільні відносини.

„Він охоплює перетворення змінного капіталу на робочу силу, отже, і запровадження робочої сили в капіталістичний процес продукції".

„Відпродукція охоплює і відпродукцію (цеб-то збереження) класи капіталістів і робітничої класи, а тому й відпродукцію капіталістичного характеру цілого процесу продукції".

Ми можемо через це сказати, що баланс народнього господарства є зображення процесу відпродукції суспільного капіталу й суспільних відносин.

В умовах переходового періоду баланс мусить зокрема висвітлити такі моменти:

а) акумуляцію, її темп, шляхи акумуляції.

б) динаміку співвідношення сільського господарства й промисловости, а в межах промисловости — продукцію засобів виробництва й засобів споживання.

в) динаміку співвідношення соціялістичного та приватного секторів господарства.

г) зміну соціяльного складу населення.

Баланс народнього господарства, зображення процесу відпродукції суспільного капіталу й суспільних відносин, виходить за межі суто статистичної роботи. Побудова правильної схеми балансу можлива лише на основі Марксової схеми відпродукції. Складання балансу потребуватиме детального опрацювання основних проблем політичної економії, вважаючи на конкретні умови сучасного народнього господарства СРСР. Моє завдання — притягти увагу до опрацювання цих проблем, ставити питання, розвязання яких треба досягти в наслідок колективної роботи.

При цьому я послідовно спиняюсь на:
схемі балансу,
проблемі вартости,
проблемі розподілу,
проблемі ринку,
проблемі грошей та кредиту.

3. СХЕМА БАЛІАНСУ

Тяжким завданням, що вимагає серйозного теоретичного опрацювання, є вже побудова схеми балансу. По суті для побудови схеми треба попереднього розвязання всіх з'єднаних із балансом основних проблем політичної економії. А доки цього немає, доводиться робити ряд припущень, які надалі можна відкинути.

Я опрацював попередній чорновий начерк схеми балансу.

В основу схеми балансу взято Марксову схему поширеної відпродукції з алгебричними визначеннями, запропонованими М. І. Бухарином [1]). Для зручности статистичного застосування схеми й дальшого розчленування ми надали їй табличної форми. А що ця схема усім

[1]) М. І. Бухарин. „Империализм и накопление капитала".

добре відома, то докладно спинятися на ній потреби немає. Нагадаю лише основні моменти.

Перш за все дозволю собі навести таку цитату з Бухарина:

„Маркс, як відомо, намітив великими штрихами хід цілої суспільної відпродукції, висновуючи з цілого ряду передумов, що спрощують справу: капіталізм за наявности тільки двох клас, за відсутности зовнішніх ринків, за умови рівности цінности й ціни й т. инш.“.

Всю різноманітність галузей продукції Маркс звів до двох великих підрозділів (т, 2, розд. XX, § 2).

„Увесь продукт, отже, і усе виробництво суспільства розпадається на два великих підрозділи:

1. Засоби виробництва, товари, що мають форму, в якій вони мусять увійти або, принаймні, можуть увійти у сферу виробничого споживання.

2. Засоби споживання, товари, що мають форму, в якій вони входять у сферу індивідуального споживання класи капіталістів і робітничої класи.

В кожному з цих підрозділів сукупність різних, що відносяться до того чи иншого з них, галузей виробництва складає одну єдину велику галузь виробництва: в одному разі галузь продукції засобів виробництва, в другому — засобів споживання. Увесь капітал, застосований у кожній із цих двох галузей виробництва, утворює особливо великий підрозділ суспільного капіталу“.

Капітал у кожному підрозділі зведено далі до двох основних складових частин [1]):

„Сталий капітал, вартість усіх засобів виробництва, вживаних для виробництва в цій галузі. Вони й собі розпадаються на основний капітал: машини, знаряддя праці, будівлі, робочу худобу й т. инш. і оборотний сталий капітал: матеріяли продукції, як сировина та допоміжні матеріяли, напівфабрикати й т. инш.

„Змінний капітал. Розглядуваний із погляду вартости, він дорівнює вартості суспільної робочої сили, застосованої в цій галузі виробництва, отже, дорівнює сумі заробітної плати, витраченої на цю робочу силу. Розглядуваний із матеріяльного боку, він складається з самої робочої сили, що виявляється в діяльності, цеб-то з живої праці, що її приводить у рух ця капітальна вартість“.

Для кращого з'ясування поняття змінного капіталу наводимо таку цитату з Бухарина:

„Ми знаємо, що „реальна“ форма капіталу, його виробнича форма, розглядувана не з погляду цінности, а з погляду матеріяльно-речовинного, є сполучення засобів виробництва не з засобами споживання.

[1]) Т. I, розд. XX, § 2. Маркс наводить раніш змінний капітал, а тоді вже сталий, але в усьому дальшому викладі сталий капітал стоїть на першому місці, й через це ми вважаємо за зручне зробити цю невелику перестанову.

а з живою робочою силою. Засоби споживання є тут ніби з'єднавчий момент. Вони в своїй натуральній формі не можуть бути складовою частиною функціонувального продуктивного капіталу: а їхня цінність мусить неминуче перетворитися на цінність робочої сили, натуральна форма якої відповідає натуральній формі засобів виробництва. Отже, форма виробничого капіталу є засоби виробництва й робоча сила"[1]).

Вартість річного продукту Маркс поділяє на три частини:

„Вартість усього річного продукту, виробленого в кожнім із двох підрозділів за допомогою цього капіталу, розпадається на частину вартости, що являє собою сталий капітал c, застосований у виробництві й за своєю вартістю лише перенесений на продукт, і частину вартости, додану всією працею протягом року. Остання частина знов-таки розпадається на покриття авансового змінного капіталу v і на лишок над ним, що утворює надвартість m. Отже, подібно до вартости і всякого окремого товару, вартість всього річного продукту в кожному підрозділі розпадається на:

$$c + v + m.$$

Дозволю собі нагадати, що розклад вартости продукту на три частини, за допомогою якого тільки й можливо з'ясувати суть процесу відпродукції, складає заслугу К. Маркса. А. Сміт не мав виразного уявлення про характер сталого капіталу й розкладав усю вартість тільки на дві частини: $v + m$.

Ось що каже з цього приводу Маркс:

„Згідно з догмою А. Сміта ціна або мінова вартість (exchangeable value) кожного окремого товару, отже, і всіх товарів, сукупність яких складає річний продукт суспільства (він правильно всюди передбачає капіталістичну продукцію), складається з трьох складових частин (component parts), або розкладається на (resolves itself into) заробітну плату, прибуток і ренту. Догму цю можна звести до того, що товарова вартість $= v + m$, цеб-то рівняється вартості авансованого капіталу + додаткова вартість". (Т. II, розд. XIX, § 2, стор. 344).

Надвартість може піти цілком на споживання капіталістам: у цьому разі ми матимемо звичайну відпродукцію; її можна в певній частині використати для акумуляції й поширеної відпродукції. М. Бухарин визначає частину надвартости, що йде на особисте споживання капіталістам, через α, частину, вжиту на акумуляцію, через β. Ця друга частина й собі поділяється на:

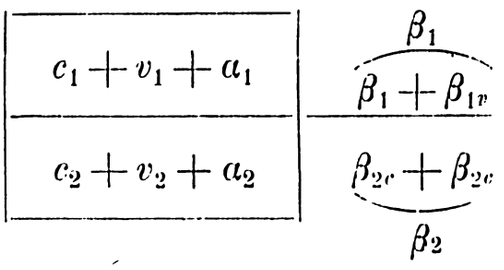
c — частина, вжита на поширення сталого капіталу й

v — „ „ „ „ змінного „

отже, $m = \alpha + c + v$

[1]) М. І. Бухарин. „Империализм и накопление капитала", стор. 91.

Увесь річний продукт набуває за схемою Бухарина такого вигляду:

(в прямокутникові замкнуто схему звичайної відпродукції).

Для того, щоб уявити собі неодмінні процеси для відпродукції обміну, візьмімо на увагу таке:

Частина річного продукту першого підрозділу, що відповідає $v_1 + a_1 + \beta_{1v}$, маючи натуральну форму засобів виробництва, мусить бути обміняна на засоби споживання капіталістів і робітників. З другого боку частина річного продукту другого підрозділу, що відповідає $c_2 + \beta_{2c}$ має натуральну форму засобів споживання й мусить бути обміняна на засоби виробництва. Отже, умовою поширеної відпродукції є рівнання: $v_1 + a_1 + \beta_{1v} = c_2 + \beta_{2c}$.

Така Марксова схема. Розглядаючи рух суспільного капіталу, як сукупність рухів відокремлених його частин — індивідуальних капіталів, і висновуючи з цілого ряду передумов, що спрощують справу, вона виявляє умови відпродукції капіталістичного господарства залежно від органічної будови капіталу, норми надвартости й розподілу надвартости між непродуктивним споживанням капіталістів і акумуляцією в кожному з основних підрозділів суспільного виробництва. Щоб ми змогли застосувати цю схему до вияснення умов рівноваги й відпродукції сучасного господарства СРСР, нам треба замість припущень, що спрощують справу, взяти реальні відношення цього господарства, розчленувати суспільний капітал на його складові частини й замінити гіпотетичні числа або умовні літерні визначення на конкретні величини.

Насамперед ми мусимо розчленувати народнє господарство СРСР за його соціяльними формами. У відзнаку від Марксової схеми, заснованої на припущенні наявности самого тільки капіталістичного господарства, ми мусимо за вихідний момент аналізи взяти співіснування різних форм господарства, співвідношення яких мусять мати нашу особливу увагу. Для спрощення ми можемо всі форми звести до трьох:

державне господарство
кооперативне „
приватне „

Оскільки в селянстві відбувається розшарування, що має величезне економічне та політичне значіння, ми мусимо простежити обіг капіталу в кожній групі селянства зокрема.

Звертаючись далі до підрозділів суспільного виробництва, ми не можемо точно розмежувати продукцію засобів виробництва й продукцію засобів споживання. Селянське господарство одночасно продукує засоби виробництва й засоби споживання. Це саме стосується і до деяких галузей промисловости. Ми можемо поділити річний продукт на засоби виробництво й засоби споживання, а розчленування елементів господарства (вкладеного капіталу, витраченої праці, акумуляції й т. инш.) за цим поділом є неможливе. Замість цього ми, відповідно до чинної системи суспільного поділу праці, поділимо перш за все ціле суспільне виробництво на його великі форми: сільське господарство й промисловість.

Співвідношення цих галузей, як відомо, має величезне економічне та політичне значіння.

Всередині промисловости можна зробити поділ на продукцію засобів виробництва й продукцію засобів споживання, але цей поділ буде дуже умовний. Деякі галузі доведеться застосувати до того або иншого підрозділу за переважним складом виробництва.

Оборот капіталу в сучасному господарстві не обмежується, проте, сферою виробництва. Поряд із виробництвом є великі галузі господарства, звязані з оборотом: транспорт, торговля й кредит.

Схема балансу мусить охопити й ці галузі. Докладніше про них буде сказано далі, підчас аналізи самої схеми обороту („присудку" таблиці). Крім того, треба виділити дуже важливу сферу державного господарства у вузькому розумінні слова (держфонди, державна скарбниця, держбюджет). В особливу групу треба виділити заняття, звязані з виконанням „послуг". Але й цього поділу не досить. Процес відпродукції охоплює, як ми вже знаємо, у індивідуальне споживання. Включення індивідуального споживання у схему балансу важливе передусім у звязку із відпродукцією робочої сили. Крім того, воно щільно звязане з кругообігом товарів і проблемою ринку. Проте, аналіза обороту капіталу в господарствах, основаних на найманій праці, покаже нам тільки видачу заробітної плати, але не витрачання її на товари. „В усякому разі кругообіг капіталу охоплює і оборот надвартости, оскільки вона складає частину товарового капіталу, а також і перетворення змінного капіталу на робочу силу, видачу заробітної плати. Але витрачання цієї надвартости й заробітної плати на товари не входить ланкою в оборот капіталу, не зважаючи на те, що витрачання хоч-би заробітної плати зумовлює цей оборот". (К. Маркс. „Капітал", т. II, стор. 326). Щоб охопити індивідуальне споживання, треба ввести додаткову групу осіб найманої праці.

Проте, за сучасних умов особу капіталіста відокремлено від самого виробництва. Власник акцій одержує дивіденд, списуваний у видатки акційного товариства. Частина надвартости повертається на виплату відсотків за банківський кредит, ренти й т. инш. Тому нам

доводиться частину споживання надвартости також виділити в особливу групу.

Звертаючись далі до аналізи присудку, ми мусимо насамперед виділити із складу сталого капіталу основний капітал. Основний капітал відограє, як відомо, особливу ролю у процесі відпродукції. Маркс характеризує цю особливість так:

„Частина вартости *c*, що являє собою сталий капітал, застосований у виробництві, не збігається з вартістю сталого капіталу, доданого до виробництва. Правда, виробничі матеріяли споживається цілком, і тому їхня вартість цілком переходить на продукт. Але зате лише деяка частина застосованого основного капіталу споживається цілком і, отже, лише вартість цієї частини переходить на продукт. Друга частина основного капіталу, машини, будівлі й т. инш. існує й функціонує далі, як і раніш, хоч вартість її зменшилась у наслідок річного зношування.

Коли ми почнемо розглядати вартість продукту, цієї, що й надалі функціонує, частини основного капіталу не існує для нас. Вона складає частину капітальної вартости незалежно від цієї новоутвореної товарової вартости, що існує поряд із нею".

На аналізу відтворення основного капіталу Маркс звернув особливу увагу. А що питання про відтворення та збільшення сталого капіталу набуло особливо важливого значіння, то виділення сталого капіталу в окрему групу безперечно потрібне.

Особливі умови відпродукції й велике народньо-господарське значіння житлового фонду цілком виправдує виділення його з підрозділу засобів споживання.

Далі треба ввести в нашу схему грошевий капітал.

„Але таке взаємне перетворення здійснюється оборотом грошей, який обслуговує його в такій самій мірі, як і утрудняє його зрозуміння, але який відограє переважну важливу ролю, бо змінна частина капіталу знов і знов мусить виступати у грошевій формі, як грошевий капітал, що з грошевої форми перетворюється на робочу силу" [1]).

Перш за все виділімо золото. Золото являє собою товар і, як усі товари, має вартість. Виробництво золота стосується до підрозділу продукції засобів виробництва. Але особлива роля його у процесі відпродукції вимагає виділення його в особливу графу.

Але наше завдання ще дужче ускладняється. Маркс для спрощення вважав за грошевий матеріял тільки золото.

В умовах сучасного світового господарства й особливо господарства СРСР таке припущення цілком неможливе. Нам треба включити в нашу схему паперові гроші.

Для цілковитого виявлення стану й обороту капіталів у сучасних умовах треба запровадити у схему балансу й кредитові відношення.

[1]) К. Маркс. „Капітал", т. II, стор. 370.

Схему виробництва треба доповнити графою виробництва транспортових послуг і, відповідно до цього, включити в розділ „виробниче споживання“ графу „споживання послуг транспорту“.

Річна вартість або народній прибуток у нашій схемі дорівнює сумі річного виробництва й послуг транспорту мінус виробниче споживання.

Особливо важка побудова схеми розподілу. Цю схему можна правильно збудувати, лише опрацювавши ряд найважливіших проблем політичної економії застосовано до сучасного господарства СРСР. Поки-що ми даємо тільки попередню схему. Вона освітлює лише взаємини між господарствами, розподіл народнього прибутку між окремими сферами господарства й не порушує питання про розподіл цього прибутку за основними категоріями: заробітна плата, прибуток і рента.

Оборот капіталу охоплює, як ми вже знаємо, перетворення змінного капіталу на робочу силу, цеб-то видачу зарплати. Відповідну графу ми запроваджуємо у схему розподілу. Але питання ускладняється тим, що, крім осіб, які утворюють вартість, у господарських організаціях є цілий ряд осіб, що не утворюють вартости й також одержують заробітну плату. Не порушуючи поки-що питання про розмежування цих категорій, ми мусимо у схему запровадити нову графу: заробітна плата осіб, що не утворюють вартости.

З надвартости доводиться робити ряд виплат: виплачувати земельну ренту, дивіденд державцям акцій, відсотки за кредит і т. инш. Все це фігурує в обороті індивідуального капіталу, як видатки. Далі, якщо вважати, що товари передається споживачеві по вартості, то виробник передає їх по ціні нижче вартости, роблячи певну знижку, яка складе прибуток від торговлі. Через це нам треба, оцінюючи все виробництво за цінами споживчими, включити у схему балансу, у графу видатків, видатки на торговельні знижки. Крім того, господарству доводиться оплачувати цілий ряд послуг, що не утворюють вартости, і виплачувати податки та оплати на користь державі. Все це складає залучену у видаток, передачу вартости з даної господарської сфери в иншу. Але всі ці вилучення, у свою чергу складаючи прибутки иншої господарської сфери, також фігурують у схемі балансу. Отже, у присудку всім зазначеним видатковим статтям відповідають прибуткові статті. Окремо ми мусимо виділити передачу й одержання вартости в порядку зовнішніх зносин.

Підсумовуючи народній прибуток, утворений у даній господарській сфері, і все, одержане даною господарською сферою з инших сфер, і вираховуючи з цієї суми все, передане даною господарською сферою в инші, ми одержуємо фонд споживання й нагромадження в даній господарській сфері. Коштом цього фонду відбувається насамперед непродуктивне споживання, яке ми поділяємо на індивідуальне й колективне. За вирахуванням цього споживання ми одержуємо суму нагромадження в даній господарській сфері.

Схема балансу мусить дати вичерпне уявлення про обмін або матеріяльний оборот. Вона мусить уміщати відомості про всі відчужування та надбання з розчленуванням тих і тих за встановленими нами основними категоріями продуктів. Але цього не досить. У спрощеній Марксовій схемі ми маємо тільки дві групи капіталістів — продуценти засобів виробництва й продуценти засобів споживання. Всякі відчужування першої групи визначають у той самий час відповідні надбання другої групи. За конкретного вивчання відпродукції ми маємо справу з цілим рядом галузей господарства, взаємовідносини яких треба з'ясувати. У першу чергу важливо з'ясувати взаємовідносини сільського господарства й промисловости. Тому схема матеріяльного обороту мусить бути розчленована за галузями господарства, в яких добувається і яким відчужується відповідні продукти. Зрозуміла річ, що треба окремо виділити зовнішній оборот. Це буде відповідати в основному оборотовій відомості ЦСУ СРСР.

У нашу схему треба також запровадити грошевий оборот, виявивши основні форми припливу грошей у господарство й вилучення їх. Щоб не ускладняти схеми, ми беремо такі форми грошевого обороту:

1. Відчужування та придбання товарів.
2. Видача й одержання заробітної плати й оплата послуг.
3. Земельна рента, дивіденд, відсотки й т. инш.
4. Виплачування податків і оплат та одержання коштів із державного бюджету.
5. Кредитові операції.

Наша схема дає таким робом повну картину обороту капіталів в основних секторах народнього господарства і всього суспільного капіталу. Зіставлення розмірів виробництва й товарового подання за основними категоріями товарів із розмірами попиту, зумовленого розмірами того самого виробництва, фонду заробітної плати й инших особистих прибутків і нагромадження, виявить пропорції й диспропорції в народньому господарстві СРСР.

Запропонована мною схема є, отже, досить складна. ЦСУ СРСР взяло далеко простішу схему, поклавши в основу всього балансу оборотову відомість і доповнивши її особливою таблицею капіталів. Така спрощена схема не з'ясовує, проте, основного питання про умови відпродукції народнього господарства. Не можна з'ясувати розмірів потреби в засобах продукції, особливо що до речей, якими належить поповнити сталий капітал, не з'ясувавши попереду, чи відбувається (в яких галузях і в яких розмірах) нагромадження, а це у свою чергу залежить від умов розподілу народнього прибутку і впливу держави на цей розподіл. Без даних про розподіл народнього прибутку й фонд заробітної плати та инші особисті прибутки неможливо з'ясувати розмірів попиту на речі особистого споживання.

4. ПРОБЛЕМА ВАРТОСТИ

Центральною проблемою балансу, як і цілої політичної економії, є проблема вартости. Маркс у своїй аналізі виходив із припущення, що продукти обмінюється за їхньою вартістю. Він зазначає й можливі відхилення цін від вартости, які, проте, не змінюють основної схеми відпродукції.

„Далі не тільки передбачається, що продукти обмінюється за їхньою вартістю, але що й не відбувається жодних переворотів у вартості складових частин продукційного капіталу. А в тім що до відхилення цін од вартости, то ця обставина не може хоч трохи вплинути на рух суспільного капіталу. При цьому обмінювалося б у цілому підсумкові колишні кількості продукції, хоч окремим капіталістам при цьому залишалась би частина вартости вже не пропорційно їхнім відповідним авансуванням і тим масам надвартости, які зробив кожний із них зокрема. Що до переворотів у вартости, то, якщо вони мають загальний характер і розподіляються рівномірно, вони не викликають жодних змін у відношеннях між складовими частинами вартости всього річного продукту. Навпаки, якщо вони мають частковий характер і розподіляються нерівномірно, то вони являють собою порушення, що їх, по-перше, можна зрозуміти, як такі, лише за тієї умови, що ми станемо розглядати їх, як відхилення від незмінних відношень вартости; але, по-друге, що показано законом, згідно з яким одна частина річного продукту надолужує сталий, друга — незмінний капітали, то в цьому законі нічого не змінила б революція у вартості сталого або змінного капіталу. Вона змінила б тільки відносну величину частин вартости, які функціонують у тій або иншій частині, бо на місце початкових вартостей стали б вартості иншої величини". („Капітал", т. II, розд. XX, § 1).

Для розвязання основної проблеми відпродукції цього цілком досить. Але для зображення процесу відпродукції народнього господарства СРСР за певний період ми не можемо обмежитися такими припущеннями. Нам треба брати ті ціни, які фактично існували за даного періоду (вони, як відомо, прикро змінювалися останніми роками). Ці фактичні ціни насамперед береться до уваги за обчислення балансу. Ми обчислюємо суму виробництва за цінами продуцента, обчислюємо всі націнки до цих цін шляхом од продуцента до споживача й одержуємо оцінку продуктів, що їх має споживач за споживчими цінами, що за ними ми и обчислюємо споживання. Це нам дозволяє звести баланс виробицтва та споживання. Але нам треба також з'ясувати, в якій мірі ці фактичні ціни від хилялися відвартости товарів, і як ці відхилення зміняють взаємовідносини основних галузей господарства і є чинником перерозподілу народнього прибутку. А проте, що ці відхилення досить велицкі й що вони зміняють співвідношення

основних галузей господарства, ми можемо міркувати хоч-би на підставі порівнання обчислень продуктів і товарової маси за довоєнними та сучасними цінами. Візьмімо для прикладу обчислення товарової частини продукції народнього господарства СРСР за 1922 — 23 рік, зроблене Б. А. Гухманом.

	Ціни 1913 р.	Ціни 1922 — 23 р. за загальним товаровим індексом Держплану
Сільське господарство	2.533 міл. крб.	1.981 міл. крб.
Промисловість	1.946 „ „	2.570 „ „
	4.479 міл. крб.	4.551 міл. крб.

Співвідношення товарової частини сільського господарства й промисловости згідно з цим має такий вигляд:

	За цінами 1913 р.	За цінами 1922 — 23 р.
Сільське господарство . . .	56,7	43,5
Промисловість	43,3	56,5
	100	100

Ціннісні зрушення істотно зміняють також картину динаміки основних галузей народнього господарства. За цінами 1913 р. ми маємо перебільшення товарової продукції сільського господарства над продукцією промисловости. За цінами 1922 — 23 року ми маємо зворотне співвідношення. Згідно з контрольними цифрами Держплану зріст продукції складає у відсотках до попереднього року:

	За довоєнними цінами		За сучасними цінами в товарових крб.[1])	
	1924 — 25	1925 — 26	1924 — 25	1925 — 26
Сільське господарство .	102	125	121	126
Промисловість	148	133	124	132
Всі виробництва . . .	114	128	122	128

Порівнання за довоєнними цінами виявляє кількісний зріст продукції. Порівнання за сучасними цінами дано в товарових, а не в червінцевих карбованцях із метою усунути вплив змін купівельної вартости в червінцях.

1924 — 25 року за майже стаціонарного стану сільського господарства ми маємо збільшення промислової продукції в 1½ рази, а за оцінки, визначеної за сучасними цінами, сільське господарство й промисловість дали майже однаковий приріст. 1925 — 26 рік характеризується уявленням темпу росту промисловости в кількіснім визначенні й прискоренням цього росту в ціннісним визначенні. Отут постає насамперед питання: чи можна застосовувати в умовах

[1]) Б. А. Гухман. „Производство и потребление СССР" із передмовою Струміліна. Видання Держплану СРСР, Москва, 1925 р., стор. 107.

сучасного радянського господарства категорію вартости. На це питання, я вважаю, слід дати позитивну відповідь. У соціялістичному господарстві із скасуванням товарових відносин категорія вартости, зрозуміла річ, відпадає, як категорія товарового господарства, але облік трудових витрат на виробництво кожного продукту не тільки не відпадає, а, навпаки, постає в чіткіших формах. В умовах-же переходового періоду й підприємства „послідовно-соціялістичного типу" провадять товарове господарство, отже, категорія товарового господарства до них застосована. Ця категорія в сучасних умовах підлягає певним змінам. Але їх якраз нам і треба вивчити й виявити в балансі.

Але як підійти до визначення вартости? Чи можна використати для цієї мети безпосередній облік трудових витрат? Якщо на це питання відповісти позитивно, постає цілий ряд нових питань: як проводити кваліфіковану працю до звичайної? Як виміряти суспільнопотрібні витрати праці й відхилення від них? Чи слід при цьому і в якій мірі облічувати потребу відхилення цін трудової вартости в наслідок ріжниці органічної будови капіталу в різних галузях народнього господарства? В капіталістичному господарстві відчуваються постійні відхилення цін від вартости, що сприяє вирівнюванню норми прибутку в галузях господарства з різною органічною будовою капіталу. Це явище цілком нормальне й законне в умовах товарово-капіталістичного господарства. Оскільки наше радянське господарство перебуває в капіталістичному оточенні, оскільки держава укладає позики й платить за них великі відсотки, це ніби також слід брати на увагу. Яке значіння це може мати для співвідношення цін промисловости та сільського господарства, видно з того, що за балансом народнього господарства СРСР за 1923—24 рік на одного робітника у промисловості припадало капіталу 2.923 крб., а на одну особу в сільському господарстві у вісім раз менше — 365 крб. Проте, мені здається, що безпосередній вимір вартости трудовими витратами в сучасних умовах неможливий; неминуче користування цінами, як мірилом вартости.

Якими-ж цінами користуватися? Зважаючи на недостатність обчислень за сучасними цінами, звичайно користуються паралельними обчисленнями за довоєнними цінами, як це й робить Держплан. Такі обчислення мають певні достатки: 1) вони дозволяють облічувати кількісні зміни окремих галузей виробництва; 2) дають змогу виявити відхилення сучасних ціннісних співвідношень од довоєнних, що їх умовно вважається за нормальні.

Але чи можна брати довоєнні ціни за мірило вартости? Як відбивався закон вартости в довоєнній Росії з її технічною відсталістю та протекціонізмом? Адже ми й до війни мали проти світових цін ножиці між сільським господарством та промисловістю. Як зміряти зміни трудової вартости після революції в наслідок малої завантажености підприємств та малої продукційности праці? Чи не слід, і

в якій саме мірі, орієнтуватися на досконалішу капіталістичну техніку та світові ціни і які в цьому разі поставити „порівняльні коефіцієнти", про які каже т. Троцький? Це перша група питань, що стосуються до проблеми вартости і звязані з балансом.

В дальшій групі питань є питання розмежування праці, що утворює вартість, і праці, що не утворює вартости. Не всяка витрата праці утворює вартість, і не всяка витрата матеріяльних вартостей переносить свою вартість на товар. Маркс це багато разів підкреслює й докладно з'ясовує в розділі VI II тому „Капіталу", що його (розділ) присвячено витратам обороту. Маркс встановлює такі твердження: 1) торговельна зміна форми не утворює вартости; 2) провадження книг також не утворює вартости, хоч Маркс застерігає, що воно потрібне за всіх продукційних відносин і навіть більше потрібне за колективного виробництва, як за капіталістичного; 3) гроші — faux frais виробництва (зайві витрати); 4) збереження запасів збільшує вартість у тій мірі, в якій воно випливає із властивостей суспільного виробництва, а не з товарової його форми; 5) транспорт збільшує вартість.

Зважаючи на сучасні умови, ми мусимо розвязати такі питання: 1) чи слід, і в якій мірі, ураховувати працю керовничого апарату; 2) чи слід ураховувати витрати праці в торговлі в тій мірі, в якій вона звязана із здійсненням суспільно-потрібної функції збереження; 3) найтрудніше питання — чи не слід у певній мірі, і в якій саме, оскільки ми живемо в умовах товарового господарства, ураховувати й торговельні видатки, як суспільно-потрібні (сюди треба застосувати й кредит).

Що до першого питання, я волів-би зробити такі зауваження: соціялістичне виробництво взагалі вимагає організації керування і, зрозуміла річ, провадження книг та організації обліку в тій мірі, в якій це є неодмінна складова частина виробництва. Отже, ці функції збільшують вартість. Справді, ми маємо надміру роздмухані штати й великі накладні видатки, які становлять вирахування з суспільного продукту. Розмежувати цю потрібну частину організації виробництва й зайві накладні видатки — завдання надзвичайно тяжке.

Правильне розвязання проблеми вартости в застосуванні до сучасного господарства СРСР дозволить нам чітко визначити поняття народнього прибутку й підійти до його обчислення. У цій справі, як відомо, є велика література й ще більша плутанина. Насамперед є значна група економістів та статистиків, які визначають поняття народнього прибутку, виходячи з обліку індивідуальних прибутків, а не з умов виробництва й утворення вартости. Для характеристики зазначеного напрямку наведімо таку цитату із книжки Л. М. Літошенка „Национальный доход СССР".

„Для практичних цілей поняття національного продукту недостатнє вже тому, що воно виходить із уявлення про народнє господарство, як про єдине „псевдо-господарство", суб'єктом якого є вся нація або все суспільство. Навіть економіка СРСР не підходить під це визначення, не кажучи вже про суто капіталістичні системи господарства инших країн.

Маючи перед очима будову річного продукту країни, ми нічого не можемо сказати про те, який механізм привів у рух і утворив цю масу продуктів, і яким саме робом можна добитися її зміни в той чи инший бік.

Цілком инша справа з національним прибутком, як сумою індивідуальних прибутків. І тут національний прибуток не є щось дотикальне, реальне, і тут він є звичайною статистичною сумою, якоюсь рахівничою абстракцією. Але в основі цієї абстракції, у протилежність поняттю національного продукту, не лежать такі псевдо-господарські величини, як суми продукції окремих галузей виробництва, в дійсності зовсім не об'єднаних єдиним господарським суб'єктом і не скеровуваних єдиною господарською волею.

Національний прибуток складається з індивідуальних, а кожен індивідуальний прибуток є вже цілковита реальність і, справді, дійсна величина. Господарська діяльність кожної фізичної особи викликається, спрямовується й об'єднується намаганням одержати прибуток, що його так або инакше розуміється. Прибуток регулює вчинки й факти всередині кожної господарської одиниці, він відмежовує її від инших таких самих одиниць і робить її замкненим цілим, для якого всі впливи зовнішнього економічного світу переломляються крізь призму зміни величини того самого прибутку.

Поняття національного прибутку далеко ближче через це підходить до дійсности, ніж національний продукт. Капіталістичне суспільство не провадить свого власного єдиного господарства. Народнє господарство поділяється на мільйони самостійних господарських одиниць; багатство кожної з них виміряється величиною прибутку, одержуваного в певний протяг часу, а багатство нації є сума реалізованих протягом того самого терміну прибутків її членів".

Але економісти, що обчислюють народній прибуток реальною методою, звичайно, визначивши поняття народнього прибутку, не виходять із теорії трудової вартости. „Народній прибуток, — каже Прокопович, — складається з чистої продукційности таких галузей матеріяльного виробництва: 1) сільське господарство, 2) лісівництво й рибальство, 3) добувна та обробна промисловість, 4) транспортова справа, 5) будівельна справа й 6) торговля. При цьому прибуток від сільського господарства й промисловости він визначає за цінами продуцента, а прибуток од торговлі — в розмірі торговельних прибутків, не вдаючись в аналізу того, де утворено вартість".

СХЕМА БАЛАНСУ НАРОДНЬОГО ГОСПО

Найменування галузей народнього господарства, груп виробництва та окремих продуктів, що входять у відповідні галузі та групи	Прибуток народнього господарства (запас + виробництво + + довіз)						
	Запаси на початок року	Виробництво на протязі року по цінах виробництва	Ввезено з инших держав	Разом по цінах виробництва та придбання	Разом по цінах, по яких реалізов. продукти поступили в народ. господ.	В цьому числі	
						Цінність, що припадає на транспорт	Инші витрати по розподілу
Галузі народнього господарства . . .							
I. Сільське господарство.							
Всі продукти розбивається по основному призначенню на:							
а) продукти особистого споживання .							
б) сировина та матеріяли							
в) паливо							
г) знаряддя виробництва							
II. Промисловість . . .							
1) Велика фабрично-заводська (цензова) . .							
2) Дрібна (нецензова) та кустарно-ремеснича.							
Всі продукти розбивається по основному призначенню на:							
а) продукти особистого споживання . .							
б) сировина та матеріяли							
в) паливо							
г) знаряддя виробництва							
III. Будівництво:							
а) продукти особистого споживання .							
б) знаряддя виробництва							
IV. Транспорт [1]) . . .							

[1]) Транспорт створює свою продукцію в порядкові переміщення продуктів від місця та утворена транспортом.

ДАРСТВА, СКЛАДЕНА ЦСУ СРСР

Витрати (розподіл продуктів у народньому господарстві)									Запаси на кінець року	Всього
Для продукційних цілей—організацій виробництва						Для непродукц. цілей—задоволення потреб населення				
	Промисловість					Особистих				
Сільське господарство	Фабрично-заводська (цензова)	Дрібна (нецензова) кустарно-ремеснича	Будівництво	Транспорт	Торговля	Хліборобське насел.	Нехліборобське насел.	Суспільних		

виробництва до місця споживання продукції по споживчих цінах тієї частини, що внесена

СХЕМА БАЛАНСУ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

СФЕРИ та ФОРМИ ГОСПОДАРСТВА	Капітали на початок року	Гуртова продукція	Продукційні споживання	Народній прибуток	Одержання з инш. гос. сфер	Відч. на користь инш. гос. сфер	Фонд споживання та нагромадж.	Продукц. споживання: Індивідуальные	Продукц. споживання: Колективне	Нагромадження	Обмін: Реалізація	Обмін: Придбання	В т. ч. зовніш. обмін: Реалізація	В т. ч. зовніш. обмін: Придбання	Грошовий обіг: Прибуток	Грошовий обіг: Витрати	Капітали на кінець року	Населення та праця: Кількість занятих осіб	Населення та праця: Проробленій час.	Населення та праця: Несамодіяльне населення
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
I. Сільське господарство:																				
а) державне																				
б) кооперативне																				
в) приватне																				
II. Промисловість:																				
а) державна																				
б) кооперативна																				
в) приватна																				
III. Транспорт:																				
а) державний																				
б) кооперативний. . . .																				
в) приватний.																				
IV. Торговля:																				
а) державна																				
б) кооперативна																				
в) приватна																				
V. Кредит:																				
а) державний																				
б) кооперативний. . . .																				
в) приватний.																				
VI. Нематеріяльні послуги:																				
а) державні																				
б) кооперативні																				
в) приватні																				
VII. Державний бюджет. .																				

| | | |

5. ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ

Виявивши розміри народнього прибутку й участь окремих галузей та форм господарства в його утворенні, баланс мусить дати картину розподілу цього прибутку й між основними класами та групами населення.

Зрозуміла річ, що я маю на увазі саме розподіл народнього прибутку річної вартости, а не розподіл річного продукту. Це дві цілком різні речі, і сплутування їх може спричинити тільки непорозуміння. Щоб баланс міг розвязати це завдання й дати чітку картину розподілу народнього прибутку за основними категоріями його між основними класами й групами населення, треба насамперед теоретично опрацювати проблему розподілу в сучасних умовах переходового господарства Радянського Союзу.

Насамперед я дозволю собі зробити кілька уваг до постановки самої проблеми. Відомо, що Рікардо дивився на розподіл, як на найважливіший, за увагою Маркса, навіть єдиний об'єкт політичної економії. „Кінець-кінцем, — писав Рікардо в одному з листів до Мака Кулоха, — всі великі питання що до земельної ренти, зарплати та прибутку треба з'ясовувати пропорцією, в якій продукт розподіляється між землеробами, капіталістами та робітниками, і яких не можна з'ясувати жодною наукою про вартість“ [1]).

На цій основі Туган-Барановський, як відомо, збудував свою особливу соціяльну теорію розподілу. З російських економістів до нього пристає С. І. Солнцев („Заработная плата, как проблема распределения“). Що до балансу народнього господарства це визначає розгляд народнього прибутку, як суми індивідуальних прибутків (особистою методою) поза звязком із виробничими відносинами. Нагадаю тут Марксову постановку проблеми: „Результат, до якого ми прийшли, не в тому, що виробництво, розподіл і споживання — те саме, але що всі вони утворюють собою частини цілого, ріжниці всередині єдности. Виробництво у протилежності своїх визначень охоплює так само себе, як і решту моментів. Певна форма виробництва зумовлює, таким чином, певну форму споживання, розподілу та обміну й певні відносини цих різних моментів один до одного“.

Розвиваючи Марксову думку, Бухарін каже: „Таким чином, виробництву відповідає, як історична форма розподілу, капіталістичний обмін, цеб-то розподіл із допомогою відносин вартости, а не речей, і при цьому, як товар, виступає й робоча сила“ [2]).

Така постановка проблеми зобов'язує нас почати вивчання відносин розподілу з характеристики основних категорій сучасного

[1]) Туган-Барановський. „Основы политической экономии“, 5 вид., 378 стор.

[2]) Н. Бухарин. „Основные проблемы политической экономии“ „Политическая экономия без ценности“, стор. 404.

господарства Радянського Союзу. Останніми часами виникли суперечки в питанні про характеристику державної промисловости й цілого державного радянського господарства. Що до державної промисловости, то ми маємо чітку характеристику Леніна, що назвав державні підприємства „підприємствами послідовно-соціялістичного типу". Більше сумнівів викликає характер инших організацій державного господарства, зокрема торговельних, кредитово-грошевих і т. инш. Крім суто державних, ми маємо за сучасности цілий ряд мішаних господарських організацій з участю як державного, як і приватного капіталу в різних співвідношеннях одне до одного. Ці організації, оскільки в них бере участь приватний капітал, зрозуміла річ, не можна назвати підприємствами соціялістичного типу. Таким чином, перше питання, що стоїть перед нами, це питання про розподіл фактичних господарських одиниць між основними категоріями господарств, зазначених Леніном.

Дальше питання — це питання про межі застосовности категорій вартости робочої сили. Вартість робочої сили є категорія капіталістичного господарства і як така, до підприємств соціялістичного типу ніби не застосовна. Але в умовах переходового періоду за існування соціялістичної й капіталістичної форми господарства, коли робоча сила, вироблювана на селі, шукає собі застосування і в державних, і в приватних підприємствах, коли ми маємо фактично один спільний для обох форм господарства ринок праці, питання про застосування цієї категорії є досить трудне й вимагає теоретичного опрацювання.

Крім того, заслуговує уваги й аналіза питання про вартість відпродукції робочої сили в сучасних умовах, зокрема: чи надолужує заробітна плата вартість відпродукції, чи не відбувається у промисловості розтрати робочої сили без належного відтворення. При цьому треба ураховувати ролю державного бюджету, комунальних послуг і т. инш. в цьому відтворенні.

Крім капіталістичного господарства, до якого категорія вартости робочої сили безперечно застосовується, є також селянське господарство, яке в основі своїй являє звичайне товарове господарство, але де також є віднощення експлоатації робочої сили, що набувають особливих форм.

В щільному звязку з питанням про вартість робочої сили перебуває питання про надвартість. До підприємств „послідовно-соціялістичного типу" ця категорія безперечно не застосовується: тут є додатковий продукт, а не надвартість. Так само зрозуміло, що вона цілком застосовується до господарства суто капіталістичного типу. А питання про застосування цієї категорії до решти форм сучасного господарства також потребує теоретичного опрацювання. Поряд із цим дуже важливо зробити аналізу норм додаткового продукту в соціялістичному господарстві й надвартости у приватному

господарстві. Співвідношення цих моментів надзвичайно важливе для питання про темп акумуляції в сучасному господарстві.

Надзвичайно важке є питання про ренту. А що рента є категорія капіталістичного господарства, вона ніби до умов радянського соціялістичного господарства не застосовується. Проте, продуктам державної промисловости, заснованої на використанні надр (кам'яновугляної, нафтової), доводиться конкурувати на ринкові із продуктами капіталістичного господарства. В СРСР ми маємо концесійні підприємства, де приватний капітал застосовується до націоналізованих надр. Все це ставить питання про практичний облік ренти за калькуляції товарів, з'ясування прибутковости підприємств і т. инш. Особливо складне є питання про застосовність категорій заробітної плати, ренти й прибутку в умовах сучасного селянського господарства. Оскільки останнє є звичайне товарове господарство, то ці категорії капіталістичного господарства ніби до них не застосовується. Але ми знаємо, яке величезне значіння в сучаснім селянськім господарстві мають капітали, зокрема живий та мертвий реманент. Ми знаємо, як застосування удосконаленого реманенту підвищує прибутковість господарства. Ми знаємо, як на ґрунті нерівномірного розподілу реманенту відбувається розшарування селянства, і утворюється відносини експлоатації. За цих умов цілком ігнорувати капітали було-б неправильно. Питання про існування ренти в селянському господарстві має для держави величезне практичне значіння, у звязку з системою сільсько-господарського податку.

Теоретичного опрацювання потребує питання про шлях акумуляції в СРСР. За переважного значіння темпу акумуляції для розвитку господарства СРСР це питання надзвичайно важливе. Це питання звязане з політикою цін, заробітної плати та податків і порушує основні моменти взаємовідносин пролетаріяту й селянства.

Далі належить вивчити питання про ролю держави в перерозподілі народнього прибутку, включаючи сюди всі форми вилучень: податки, відрахування від прибутків і т. инш. Питання про розподіл тягару цих податків між окремими категоріями населення, про засоби, передавані державою окремим галузям господарства і групам населення, зокрема питання про можливість оцінки нематеріяльних послуг (народня освіта, охорона здоров'я) і т. инш. Оскільки ці „нематеріяльні" послуги вартости не утворюють, вони ніби не є елементи розподілу. Проте, оскільки ці послуги вимагають більшої витрати засобів як з боку держави, як і з боку окремих осіб, оскільки держава обслуговує нерівномірно окремі групи населення, а в першу чергу пролетаріят і селянство, остільки ці послуги є чинники розподілу народнього прибутку

Англія тримала гегемонію над усією північною Росією та тримала її міцно в своїх руках. За французькими з того часу даними року 1802 прибуло в Петербург і Кронштадт 986 торговельних пароплавів, з них англійських 477, а французьких лише 5. Увесь вивіз із петербурзького порту того-ж року 1802 рівнявся 30.695.561 карб., з них росіяни вивезли на 11.787.546 карб., англійці на 17.741.211 карб., а французи на 567.475 карб. Що торкається до ввозу в цей порт року 1802, то він рівнявся 23.247.834 карб. З того на 14.408.892 карб. довезли російські купці, на 8.365.854 карб. англійці, тоді як французи тільки на 60.781 карб.[1]). Коли ми знатимемо ще й те, що Росія в тому часі довозила здебільшого англійські колоніяльні товари, а вивозила до Англії хліб, то очевидно, що й торгівля російських купців фактично була в руках Англії, хоч вона не виступала в цьому разі безпосередньо, а тільки посередньо, через ганзейські міста, що посередничали проміж Росією та Англією. Очевидно, що французька буржуазія мала за що заздрим оком споглядати на Англію.

Але Франція, що її непримиримим економічним і політичним ворогом була Англія, хотіла за всяку ціну не тільки ліквідувати її економічну силу в Росії, але посісти й саму Росію. Це виявилося вже після битви під Австерліцом року 1805. Франція зневолила тоді Европу не тільки блокувати Англію. Цього однак було для Франції мало, ще треба було їй самій влізти в Росію. В другій половині року 1806 французьке військо розбиває для того Прусію, щоб безпосередньо, з заходу та з півночи, підсунутися до Росії. Цього й злякалася Росія. Злучена торговельними трактами з Прусією, вона скористалася з цієї нагоди, щоб, захищаючи Прусію, захищати й себе. Вже 30 серпня року 1806 виходить через це маніфест Олександра I, де говориться, що „дух расширения во французском правительстве, со дня на день возрастающий, и угрожающее положение союзников заставили Россию принять в этой войне деятельное участие“[2]).

Погроза Росії в бік Франції небагато мала успіху: не зважаючи на те, що Росія й справді вислала під проводом генерала Бенігсена і Каменського свою армію на пруську границю, французи все-ж своє виграли та ще й добули Варшаву, де й створили на швидку руку варшавське князівство під своїм протекторатом. Вони з дня на день готові були напасти й на Росію. І туди вся Франція йшла. Тепер Франція перервала сухопутний торговельний шлях, що йшов у Росію від ганзейських міст, через Берлін, Кенігсберг, Мітаву й Ригу в Петербург або через Переяслав, Варшаву, Гродно й Смоленськ у Москву. На тому однак не спинилися заходи підготівлі окупації Росії з боку французького капіталу. Останній узявся наступати з

[1]) Тарле — „Континентальная блокада“, ч. II, ст. 466.

[2]) Скальковский — „Хронологическое обозрение истории Новороссийского края“, ч. II, ст. 109.

півдня на Росію, не тільки із заходу. З цією метою зараз-же посилає Франція до Туреччини генерала Сабастіяна, що його завданням було намовити яким-небудь способом Порту до виступу проти Росії. Заразом французький генеральний штаб став розробляти план походу на Україну. Наслідки цієї підготовчої роботи дали себе незабаром чути. Туреччина з намовами Франції зараз-же заборонила своїм підданим торгувати з Росією в обох задунайських князівствах, в Басарабії та Валахії, заборонила на перекір усім дотеперішнім трактатам з Росією володарів цих князівств. Росія справді негайно послала туди свою армію під проводом генерала Міхельсона, що в листопаді року 1806 перейшов кордон і захопив обидва князівства, але цим вона нічого не виграла. Туреччина цієї погрози не злякалася. Довелося Росії сквапливо, крім армії, що держала Басарабію й Валахію, організувати ще одну, щоб сильніше обсадити військовою силою узбережжя Чорного моря на випадок загрози з боку Туреччини.

Війна затягувалася таким чином надовго. Перелякане російське дворянство перебувало що-раз у важчім становищі. Готової армії однак не було настільки під рукою, щоб справитись із ворогом. Тут то й виросла в Росії ідея, виріс проєкт вжити для оборони Росії инших засобів.

Вже в кінці року 1806 виріс план організувати по всій Росії міліції, або так зване земське ополчення. Мета тут була та, що кожна місцевість (повіт — губерня) мала сама обороняти свою територію перед нападом ворога. Міліція ця зобов'язана була й охороняти внутрішній спокій. Це мала бути тимчасова організація, що після закінчення військової кампанії із Наполеоном мала бути зліквідована. Указ удільним експедиціям із департаменту уділу так пояснював цей захід: „Учредить временное земское войско из числа дворян, мещан и крестьян казенных и помещичьих, которым и должно будет всеми мерами защищать русское царство от нападения французов и начальника их Наполеона Бонапарта... Набор воинских людей, — говорилося в цьому указі, — не есть рекрутчина, но токмо временный сбор людей военных, которые, как скоро минуется нужда, то все возвратятся по-прежнему в домы свои в прежнее крестьянское состояние. А потому запрещается избранным во временно земское войско людям брить бороды и волосы на голове; равным образом дозволяется им носить прежнее свое крестьянское платье“ [1]).

Вже 9 листопада року 1806 поручено міністрові військових сухопутних сил, Сергієві Вязмітінову, міністрові внутрішніх справ, графові В. Кочубеєві, та міністрові закордонних справ, Андрієві Будбергові, обміркувати справу організації міліції. Згадані міністри висловили однак свою думку проти цього проєкту, мовляв, що органі-

[1]) Ленінградський Центральний Історичний Архів (раніш Арх. Мін. Внутр. Справ) „Дело Д-та полиции, испол. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 81.

зувати поголовне озброєння не зовсім вигідно, бо воно через те, що ніколи ще не було практиковано його в Росії, може мати небажані наслідки в самій державі. Крім цього, на їхню думку, всього населення озброїти не можна, а юрби неозброєних людей можуть бути небезпечні тільки для держави, через що проти них ще треба-б було держати окрему армію; через це міністри запропонували зробити полегкості в рекрутському наборі, щоб скоріш можна було набрати відповідну кількість армії, а разом із цим звернути увагу на закуплення в Англії 100.000 карабінів, чого як-найбільше було потрібно в Росії.

Ось текст цього міністерського проєкту:

1. „Что поголовное вооружение доселе не токмо никогда в России, но, сколько известно, и нигде в большой и общей массе не было употребляемо.

2. Что мера сия по чрезвычайности своей произведет весьма сильное впечатление страха внутре, умножит недоверчивость к правительству и поселит общую безнадежность и уныние.

3. Что неприятель, узнав о способах толико крайних, будет судить по сему поступку о слабости нашего положения и усилит свою предприимчивость.

4. Что сие вооружение не может ничего более произвесть, как толпу людей почти безоружных, кои от первого удара пушки разсеются и приведут и самыя регулярныя войска в смешение, а обывателей в отчаяние.

5. Что продовольствие сей толпы людей, есть ли двинуты они будут из своих селений, сверх содержания войск будет безмерно отяготительно и едва ли возможно.

6. Что между тем составление таковой толпы людей в отсутствии войск, могущих их ускорить, может подвергнуть самой существенной опасности внутреннее спокойствие обывателей, и самая мысль о сем довольна будет, чтоб востревожить и привести в страх всех помещиков.

7. Что сверх того, составление таковой линии во внутренних губерниях кажется теперь и ненужным, потому что, предполагая даже, что вся наша передняя армия будет разбита, резервные корпуса могут составить еще сильную армию, которая сверх того усилена еще будет новыми рекрутами настоящего набора, который полагается умножить еще одним с 500. Разсуждая таким образом о сем предположении, вышеозначенные министры находят, что по крайним его неудобствам не приводя его в действие, лучше ускорить те способы, которые к усилению настоящей армии приняты быть могут.

По слику же важнейшее в настоящих обстоятельствах дело состоит в том, чтоб новый набор был произведен как можно поспешнее, то принять для сего следующия меры:

1. Уменьшить меру всех вообще рекрут настоящего набора еще полувершком, чтоб мера была на сей год два аршина и три вершка.

2. Дозволить принять рекрут и выше 35 лет.

„Дописка царя“ — Принимаются и в 36 лет.

3. Дозволить принимать рекрут есть ли при здоровом в прочее сложении тела одного или двух передних зубов у них не будет.

4. Наконец предписать всем Военным Командирам и Гражданским Губернаторам в течение настоящего набора наблюдать, чтобы не было допускаемо в приеме рекрут никаких привязок и излишних требований в выборе людей, лишь бы в меру и лета положенные они имели и не были бы больны или увечены.

5. Все сии исключения поставить единственно на нынешний набор.

6. Сии способы без сомнения очень много ускорят рекрутский набор, хотя бы они и произвели в выборе людей и особливо во внешнем их виде некоторую против прежних наборов разность; но разность сия с избытком вознаградится скоростию, которая в настоящих обстоятельствах всего важнее и коей все другия уважения на сей раз должны уступить место.

К сим способам, ускоряющим составление воинских наших сил, Министры нижеподписавшиеся считают необходимым присоединить одно существенное средство к скорейшему их вооружению, чтоб выписать сколь можно поспешнее из Англии и других мест до 100 т. ружей, несмотря на то, какого они будут колибра, лишь бы только были они доставлены сюда при самом открытии навигации. Таковой запас оружия во всяких случаях будет полезен, в настоящих же критических обстоятельствах он сугубую пользу принести может, какия бы ни были те меры, кои в крайности Правительством нужными признаны будут“ [1]).

Олександр I не погодився однак з проєктом міністерського комітету.

Небезпека походу французів на Росію остільки збільшилася, що треба було скоріш дати ініціятиву організації оборони місцям, цеб-то піти на ідею міліції. Через це вже 30 листопаду року 1806 виходить царський маніфест про організацію міліції. Треба-ж було поспішати, щоби не було пізно.

Ось текст цього маніфесту:

„Божею милостию мы Александр первый, император и самодержавец Всероссийский, и прочая, и прочая, и прочая.

Об'являем верным нашим подданным.

Всему свету известны происшествия, наполнившия Европу ужасами кровопролития и разрушений через властолюбие и алчность правительства, возникшего во Франции. Старания наши к положению тому преград и к возстановлению спокойствия и целости держав, нам союзных, средствами миролюбивыми остались безуспешны.

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та пол., исп. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 81.

Вероломство общего врага, попирая святость трактатов и прав народных и угрожая опустошением всей Европы, побудило нас напоследок восприять оружие на подкрепление государств, нам сопределенных. Нещастия, постигшия австрийския войска, принудили сию монархию к заключению невыгодного мира, высокомерием победителя и крайностью обстоятельств предписанного; вскоре за сим, посреди надежды к прекращению толиких зол, возстановлением чрез переговоры всеобщаго и прочнаго спокойствия. Прусская монархия, не взирая на все пожертвования к сохранению союза с Францией, не взирая на все угождения сему общему врагу, не избегла бедствий войны. Обманчивый мир, коим она мнила, не предвидя опасности, и надежда на вероломного союзника, ввергли ее в бездну погибели. Армии Наполеона, напав на войска прусския прежде, нежели успели они соединиться, разбили их и без сопротивления овладели столицею, оставшеюся беззащитною, и заняли уже большую часть провинций сего государства.

В таковом положении дел, когда соседняя сия держава, разделявшая от Франции западныя границы империи всероссийской лишилась средств к своей обороне, увидели мы себя в необходимости подвигнуть армии наши под начальство фельдмаршала графа Каменского на защиту с сей стороны собственных пределов отечества, нашествием неприятельским угрожаемым, и призвав на помощь бога всемогущего, поборающаго праведному делу, повелели им устремиться на поражение злобствующаго врага, который в изданных им прокламациях простирает дерзость свою столь далеко, что грозит явно вторжением в самые пределы наши.

При начинании сей неизбежной войны, которой вся тягость по преодолении неприятелем союзников обращается ныне на отечество наше, поставляем мы первейшим долгом усугубить неусыпныя попечения к охранению спокойствия и целости империи соединением и умножением вооруженных сил верного, храброго и великодушного народа, промыслом всевышнего правлению нашему вверенного.

Бедствия, постигшия в кратчайшее время соседния державы, показывают ныне необходимость в мерах необыкновенных, в усилиях великих и твердых, которыя внушаемы быть могут единственно ревностнейшею любовью к отечеству, духом мужества и истинным ревнованием славы. Таковыми только чувствованиями воспламененный и движимый народ поставить может повсеместным ополчением непроницаемый оплот противу сил враждебных, сколько бы они велики не были. Нерадение о составлении таковых внутренних вооружений в настоящую войну с Францией, усиленную наглыми грабежами и захватами, имело для Австрии пагубнейшия следствия и ускорило завоевание Пруссии. Жребий их решился потерею нескольких сражений, после которых неприятель, не встречая преграды и не опасаясь сопротивления от безоружных жителей, с стремительностию ворвался

в пределы их и грабительствами и наглыми насильствами, распространяя опустошения и ужас, истребил разсеянные корпусы войск и ниспроверг целую монархию. Храбрость и победы всероссийских армий, с неслыханным мужеством в продолжение целого столетия поражавших внешних врагов на всех концах вселенныя, трофеи, воздвигнутые на пределах государства, ими распространенных, и воспоминание толикой славы их наполняет нас несомненным упованием, что и ныне определением всемогущаго, благословляющаго праведно под'ятое оружие, ковы врагов наших сокрушатся, и единые их гробы останутся следами их на пределах наших.

Но, столь великое пространство, на котором армиям сим действовать предлежит, представляя многия трудности к скорому и взаимному одна другой подкреплению на защищение общинных границ, и очевидная опасность, есть ли, от чего боже сохрани, ворвется неприятель где-либо в пределах империи, принуждают нас прибегнуть к сильнейшим способам для отвращения оной, составив повсеместныя временныя ополчения, или милицию, которые повсюду и мгновенно на подкрепление армий регулярных и могущие представить неприятелю на каждом шагу непреоборимыя силы в верных сынах отечества, соединенных на оборону драгоценнейших своих выгод.

При столь трудных обстоятельствах обращаемся мы с полной надеждой к знаменитому сословию благородного дворянства империи нашей, службой и верностию на ратном поле и величайшими пожертвованиями жизнию и собственностию положившаго основу величества России: к сему сословию, которое примерами геройства воспламеняло и руководствовало и все прочим состояния государственные, достохвально во все времена соучаствовавшия в спасении, защите и славе отечества нашего.

Незабвенные опыты любви к отечеству и верности к престолу сказанные в отдаленныя и настоящие времена дворянством российским, известная готовность его во всякое время и когда служба его общему добру нужна и надобна, по первому позыву от самодержавной власти не щадить ни труда, ни самого живота для службы государственной [1]) удостоверяют нас, сколь усердно, ревностно и сильно содействовать оно нам будет в скорейшем и благоуспешном совершении, необходимостию предписываемой на общее спасение устремленнаго образования внутренних временных ополчений, или милиции, по начертанным ниже сего правилам.

Мы удостоверены также, что и верныя нам городския общества, именитые граждане, купечество, мещанство, также казенные крестьяне и свободные хлебопашцы соединят свои усилия на понесение общего

[1]) „Грамоты пожалованной дворянству на права и вольности". Статья 20.

бремени сего найважнейшего служения отечеству, на защиту святыя веры и собственного благосостояния.

Служители церкви божией да возносят совокупно с нами и всеми верноподданными нашими теплейшия молитвы к вседержителю, судьбами царств управляющему, о ниспослании святой и всесильной его помощи к отражению общей опасности, к одолению и истреблению врага и к возстановлению благословенной тишины и спокойствия в недрах отечества нашего.

Образование внутренняго ополчения, или милиции, на время настоящия токмо опасности произведено быть долженствует на следующих основаниях:

I. О составе временных ополчений, или милиций

1. Каждая губерния из пограничных и внутренних вооруженных из жителей своих то количество губернского земского войска, или милиции, которое определено нами в прилагаемом при сем росписании.

2. Несколько губерний, в росписании соединенных, составляют область, и соединенныя губернския войска составляют областное земское, войско или милицию.

3. Таковых областных земских войск назначается семь.

4. Главнокомандующие областными земскими войсками определяются нами из особ, верностию, службою и достоинствами общественную доверенность приобревших.

5. Командующие губернским земским войском избираются самим дворянством каждой губернии из особ, отличившихся в воинской службе и, буде можно, из пребывающих в той же губернии. Есть ли дворянство онаго не изберет, тогда назначает его главнокомандующий.

6. Частные начальники губернского войска, как-то: уездные тысячные, пятисотенные и другие, избираются равномерно дворянством той же губернии из собственного их сословия, буде можно, из тех, которые находились с честью в полевой службе, а за недостатком таковых из неслуживших или из других сословий, на ненаполненные же избранием дворянством места определяет командующий.

7. По обнародовании сего манифеста нашего гражданские губернаторы немедленно собирают списки и ведомости о жителях губерний всех состояний, и вернейшия выписки из оных по данному им предписанию отсылают в самоскорейшем времени к главнокомандующим областными и командующим губернскими земскими войсками, которые будут назначены.

II. О наполнении и снабжении милиции

8. Гражданские губернаторы с предводителями дворянства по спискам сим и по ведомостям о казенных и помещичьих крестьянах и мещанах определяют, сколько в назначенное по росписи количество

губернской милиции, следует собрать казенных и помещичьих крестьян и мещан.

9. Дворянския собрания, получая чрез предводителей сведения о числе следующих к поставке на временную службу Отечеству людей, распределяют по сделанному расчислению, сколько кому именно дать их надлежит. По учинении такой росписи каждой помещик и имеющий крепостных людей приготовляет в две недели положенное с него число совсем вооруженных и по возможности снабженных огнестрельным оружием из прибывших, где таковые есть, владеть оным, как-то: из егерей, охотников и проч. Одев их приличным времени года образом и дав на каждого единовременно по три рубли, заготовляют при том для них нужной провиант на три месяца.

10. В то же время казенныя селения и мещанство следующее с них число людей в состав губернского земского войска немедленно приготовляют из способных носить оружие и на свой щет снабжают их как оным, так платьем и деньгами по вышеозначенному примеру, запасая также на три месяца провианта.

11. Градския общества в собраниях своих немедленно по получении сего манифеста и росписания о числе земского войска, в губернии назначенного, определяют по мере сил, возможности и рвения к общему благу каждаго гражданина, денежныя суммы или количество хлеба и другие взносы вещами, на обмундирование и вооружение потребными. Ведомости о сих приношениях отечеству доставляются к гражданским губернаторам командующим губернскими и главнокомандующим областным земским войском, которые немедленно представляют оные нам.

12. Для хранения всех пожертвований и взносов дворянских сословий и городских обществ определяются ими самими способныя и надежныя особы. Командующие губернскими и главнокомандующие окружными войсками, назначают к тому места.

13. Всех состояний свободных людей, желающих добровольно по усердию ко течеству принять оружие и немедленно вступить в службу временных ополчений, принимают в оную командующие губернскими земскими войсками.

14. Все жители губернии, имеющие в домах своих ружья, тесаки сабли, пики и другое какое оружие сверх того, которое потребно каждому на вооружение поставляемой милиции, или собственно свое, призываются вносить оное для употребления на службу Отечеству, в уездах к дворянским предводителям и уездним начальникам войска, а в городах в думы и к городничим. Таковыя приношения с сугубою признательностию приемлемы будут и в получении оных дают принявшие надлежащия росписки и доносят немедленно командующему губернским земским войском.

15. Порох, пушки, ядра и другие снаряды воинские, коих нельзя будет сыскать в губернии, поставляются из государственных арсеналов и казенных хранилищ. Главнокомандующий и командующий по губерниям будут стараться по возможности запасаться всем нужным, в губернии находящимся, и местныя начальства обязаны им в том вспомоществовать.

16. Для подкрепления и образования всей милиции отряжено будет нужное число регулярного войска под начальством командующего в губернии.

III. О управлении милиции

17. Главнокомандующий областным земским войском приводит в исполнение по данной ему инструкции все меры, к общей обороне клонящиеся. Предписания его исполняются местными начальствами с той же точностию, верностию и поспешностию, как высочайшия повеления. Об отличившихся особенною ревностию для награждения чинами по достоинству представляет он немедленно Нам.

18. Ему подчиняются командующие губернскими войсками и гражданские губернаторы по части начальства их над губерскими и штатными ротами.

19. Командующему губернским земским войском содействуют во всем губернские и уездные дворянские предводители и исполняют его предписания. Ему подчиняются городничие, исправники, магистраты и ратуши во всем, что относится к исполнению мер, к общей обороне клонящихся. Непосредственно подчинены ему тысячные, пятисотенные и другие начальники земскої милиции.

20. Все сии меры для успешного исполнения требуют строжайшаго повиновения и порядка, и малейшее ослушание начальству, обращаясь ко вреду общему, заслуживает скорое и строгое наказание; то в отвращении сего зла, угрожающаго всеобщим потрясением Империи, главнокомандующему дается через сие власть арестовать и предать военному суду каждого ослушника и нарушителя верности и присяги (которая особенно для сего войска дана будет), и приговоры военного суда немедленно исполняемы будут, хотя бы оные касались лишения живота.

Когда благословением всевышняго усилия наши и верноподанных наших, на защищение отечества и поражение высокомерных врагов его устремленные, увенчаны будут вожделенными успехами и пройдет опасность, ныне угрожающая, тогда воздав благодарение трисвятому промыслу, нам поборавшему, сии ополчения наши положат оружие и возвратятся в свои домы и семейства, собственным их мужеством защищенные, где внудят плоды мира, столь славно приобретеннаго. Мы же императорским словом Нашим торжественно обещаем

и поставим себе священною обязанностию от лица благодарного отечества излить щедроты и милости наши и вознаградить поместьями и знаками отличия, в честь добродетелям и заслугам установленными всех достойных сынов отечества, которые в настоящих обстоятельствах ознаменуют к нему усердие свое личною храбростию, пожертвованиями своего имущества и другими общеполезными деяниями; признательное потомство благословит имена таковых сподвижников и слава их пребудет незабвенною в роды родов. Дан в С-Петербурге Ноября 30 дня в лето от Рождества Христова 1806 и царствования наше шестое. На подлинном подписано собственно Его Императорскаго Величества рукою тако: АЛЕКСАНДР. Контросигнировал Граф В. Кочубей“ [1]).

За маніфестом появилася зараз-же „Инструкция вручена его императорским величеством по одобрению оной Комитетом для исполнения“ цивільним губернаторам про спосіб оголошення цього самого маніфесту. Текст цієї інструкції, виданої 4 грудня 1806 року, такий

„Инструкция гражданским губернаторам

По получени манифеста нашего от 30 Ноября имеете вы немедленно приступить к исполнению всех предписаний, в оном содержащихся, на основании следующего порядка:

I. О составлении милиции

1. Назначить по возможности кратчайший срок в (6, 8 или 10 дней с получения манифеста) для собрания дворянства в губернский город и повестить через эстафеты дворянству, в городах и уездах живущему о с'езде к назначенному числу.

2. Потребовать откуда следует списки и ведомости о числе жителей губернии по городам и уездам всех состояний и званий.

3. С теми предводителями дворянства, которые по случаю рекрутского набора в губернском городе находиться будут, и с вице-губернатором составить немедленно валовое разчисление, сколько с дворянских и казенных селений и мещан следовать будет для образования определеннаго в росписании губернскаго земскаго войска.

4. По сему валовому разчислению составить уже подробное назначение, сколько по числу ревизских душ каждой помещик со всякого селения, также и казенные селения и мещане поставить обязаны.

5. По сочинении такового подробного назначения сделать скорейшее распоряжение, чтобы во всех казенных селениях следующее с них число в назначенный манифестом срок,—было приготовлено.

[1]) Ленінград, Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., испол. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 7.

6. Равным образом дать нужные предписания, чтоб и мещанство в то же время приготовило следующее с оного число милиции.

7. Из списков и ведомостей о числе и звании жителей губернии всех званий, составить вернейшия выписки об одних способных к поднятию оружия от 20 до 50 лет, кроме чиновников, в казенной службе находящихся.

Таковыя выписки иметь в готовности для доставления главнокомандующему областным и командующему губернским земским войском, когда они назначены будут.

8. По наступлении определенного для дворянского собрания дня открыть оное из наличного числа дворян с предводителями дворянства прочтением манифеста, потом сообщить оному сделанное подробное назначение, сколько и с каких именно дворянских селений надлежит собрать милиции на временную службу отечеству по предписанию 9 пункта манифеста. За сим собрание приступает к выбору командующего губернским земским войском, согласно с 5 пунктом манифеста, потом избирает начальников уездных, тысячных, пятисотенных и сотенных, а пятидесятных избирают одни уездные с тысячными.

9. Списки о всех выбранных доверенностию дворянства начальниках, сообщается главнокомандующему областным земским войском, а от него представляются нам. Не имеющие военных мундиров начальники земского войска носят губернский мундир с военною шпагою или саблею с темляком чрез плечо на перевязи и шляпою с бантом и султаном.

10. За сим собрание дворянства назначает, в каких местах уезда или уездных городах и кому должно собирать и хранить деньги и провиант, на три месяца запасаемый по предписанию 9 пункта манифеста, для поставляемой с каждаго уезда милиции. Провиант сей, собранный в течение двух недель, хранится на случай, когда милиция двинется из своего уезда: дворянские предводители особенно наблюдают за исправностию как самых сих взносов, так и хранение оных.

11. Есть ли некоторые из выбранных начальников земского войска по недостатку своему не будут иметь способов к содержанию себя во время службы, то имеете вы обще с предводителями предложить дворянскому собранию об определении таковым жалования, на каковой конец постановит оно взнос потребной суммы, к приему и хранению как сих, так и чрезвычайных взносов избираются собранием доверенные особы.

12. Есть ли из дворянских предводителей избран кто будет в начальники земского войска, то для исправления его должности заступает его место кандидат его.

13. Есть ли в каком либо уезде будет мало кандидатов, способных заступить места тысячных, пятисотных и других начальников, в таком случае вакансии сии замещаются дворянами.

14. Командующий губернским земским войском и начальники уездные и тысячные вообще с дворянством и предводителями расписывают уезды на участки по волостям или приходам и селениям, дабы избранные начальники уездные, тысячные, пятисотные и сотенные могли собирать и ведать каждой в своем участке то число милиции, которое ему поручено будет.

15. Собрание дворянства продолжается не долее 8 дней, в течении коих должны быть кончены все его постановления, касающияся до составления, образования, вооружения и снабжения милиции по предписаниям манифеста.

16. На места, которыя дворянским собранием будут не наполнены, командующий губернским земским войском избирает сам, назначая к тому людей из выписки о способных к поднятию оружия от 20 до 50 лет.

17. По заключении дворянского собрания, дворянство раз'езжается в свои уезды и поместья для приготовления людей, следующих в милицию; избранные же начальники отправляются в их участки.

18. Постановления дворянства, собравшагося в губернский город, обязывает всех отсутствовавших к безпрекословному исполнению.

19. При составлении милиции на времянную службу отечеству выбор рядовых способных к поднятию оружия людей от 20 до 45 лет зависеть должен от самих помещиков, казенных селений и мещанских обществ. Губернские и уездные предводители дворянства обратят со своей стороны всевозможныя старания, чтобы к составлению милиции приготовляемы были здоровые и сколько возможно к употреблению огнестрельнаго оружия приобвыкшие люди; и заготовлено б было все нужное к их одеянию, вооружению и содержанию. Скорое и благоуспешное исполнение сей меры поставится в особенную честь и заслугу каждому предводителю, равно как и нерадение о том будет лежать на сего ответственности.

20. Составляющие милицию ратники и стрелки одеваются по примеру обыкновенных наборов в такую же одежду, в которой прежде они ходили, и без бритья бород и голов; о чем особенно имеете вы заблаговременно через дворянских предводителей известить дворянство и посредством земской полиции повестить во всех селениях, внушая им, что вооружение сие на защиту православныя веры и собственных семейств и домов их есть временное служение отечеству и что по миновании нужды с благославением всемогущего бога всяк, положа оружие, возвратится в первобытное свое состояние.

II. О приношениях отечеству

21. По получении манифеста немедленно соберете вы также городския думы, гильдии управы, для об'явления им онаго, о чем сделаете нужное предписание в уездные и другие города губернии.

22. Сим собраниям предложите вы составить также в течение 8 дней по общему их разсуждению на основании II пункта манифеста образ взносов и пожертвований по мере сил, усердия и любви к отечеству каждаго гражданина, учредить порядок на прием и записку сих пожертвований и избрать доверенных людей к приему и хранению оных.

23. Постановления сих собраний исполняются отсутствующими безпрекословно, к чему в нужных случаях подаете вы свое содействие.

24. О всех приношениях граждан, сделанных вследствие ли общаго постановления или сверх того, сообщаются немедленно ведомости куда следует по содержанию II пункта манифеста Главнокомандующий же представляет оныя нам.

25. На основании 14 пункта манифеста, повестите вы жителям губернии посредством городской и земской полиции, что все, имеющие излишнее за собственным вооружением какое бы ни было оружие, как-то: ружья, сабли, тесаки, пики и проч., приглашаются приносить оное в назначенныя места для употребления на службу отечества и что в приеме оных выданы будут надлежащия росписки. О приносимом вследствие того оружии должны быть немедленно представлены списки к командующему губернским земским войском и к главнокомандующему областным войском вместе с ведомостями об оружии, находящемся в казенных и городских общественных хранилищах, где таковые есть, кроме подведомственных военному департаменту.

26. В местах, где будет недостаточно оружий, стараться должно вооружить ратников копьями и пиками, которых заготовление везде может произведено быть с удобностию. О чем и должны вы приложить старание ваше обще с предводителями дворянства.

27. По предписаниям главнокомандующего земским войском той области, в которой состоит по росписанию губерния, управлению вашему вверенная, имеете вы по содержанию 17 статьи манифеста исполнять со всею точностию, все чего обстоятельства потребовать могут для общественной обороны и потому содействовать ему всеми зависящими от вас способами как при составлении запасов, перевозке провианта, так и в других непредвидимых случаях.

28. Обо всем, касающемся до сих временных ополчений в губернии, имеете вы доносить нам через министра внутренних дел.

В сем состоят общия предписания, которыя по возложенной на вас доверенности нашей потщитесь вы конечно исполнить со всевозможною деятельностию и усердием, стараясь всемерно направлять общее всем состоянием государственным рвение к пользам и славе любезного отечества и преклонять оное на обстоятельства, требующие ныне особенных их усилий и пожертвований“ [1]).

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та пол., исп. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 31.

Інструкцію цю „о вооружении земском, или милиции“ вислано, як видно з матеріялів, того самого дня, 4 грудня 1806 р., на місця а саме: до генер.-губернатора малоросійського князя Куракина за № 236, військ. губернатора херсонського Дюка-де-Ришельє за № 239, слобідсько-українського цивільного губернатора Бахтина за № 249, київського цивільного губернатора Панкратьєва за № 260.

Не безінтересно буде тут згадати про те, що для київського губернаторства прислано маніфеста з 30 листопада ще й польською та, ще більш, французькою мовами. З якою метою це було вчинено? Відповідь на це дає нам записка Кочубея до київського губернатора. В цій записці говорено, між иншим, про те, що „Воля его величества есть, чтобы сие учреждение (міліція — замітка М. С.) раздачею экземпляров на польском языке оглашено было для сведения в губернии, вами управляемой, и что французский онаго перевод разсеян был сколько можно более за границею. К исполнению сего последнего предположения, ваше превосходительство, не оставьте пользоваться разными способами, каковые в переезде и в пограничных сообщениях людей разнаго рода представиться вам с удобностию могут“.

На основі виданого маніфесту оголошено наказа, що встановляв, які губерні та які області та в якій кількості мають організувати в себе міліцію. Згідно з цим наказом, Росію поділено на сім районів, і в кожному з них кількість організованої міліції мала бути така:

В I області: в Петербурзькій губерні — 11.000, в Новгородській — 19.000, в Тверській — 30.000, в Олонецькій — 6.000, в Ярославській — 24.000. Разом — 90.000 міліціонерів.

В II області: в Естляндській губерні — 8.000, в Ліфляндській — 20.000, в Курляндській — 12.000, в Псковській — 20.000. Разом — 60.000.

В III області: в Вітебській губерні — 23.000, в Могилівській — 25.000, в Смоленській — 30.000, в Чернігівській — 33.000. Разом — 111.000.

В IV області: в Московській губерні — 29.000, в Тульській — 29.000, в Калузькій — 24.000, у Володимирській — 29.000, в Рязанській — 29.000. Разом — 140.000.

В V області: в Орловській губерні — 19.000, в Курській — 23.000, в Воронізькій — 18.000, в Харківській — 15.000. Разом — 75.000.

В VI області: в Київській губерні — 21.000, в Полтавській — 26.000, в Херсонській — 4.000, в Катеринославській — 8.000. Разом — 59.000.

В VII області: в Костромській губерні — 16.000, у Вологодській — 11.000, в Нижньогородській — 16.000, в Казанській — 16.000, у Вятській — 18.000. Разом — 77.000.

У всіх семи областях — 612.000.

Інші губернії, в „сем росписании не означенные, учавствуют, — як говорилося в указі, — в вооружении взносами сумм, хлеба, оружия и амуниции“ [1]).

Що це за губерні, що їх у формування міліції не втягнуто, видно з наведеного в горі реєстру: це була вся Польща, а з українських губерень Волинська та Подільська. Які причини були в цьому, побачимо нижче.

II

Згідно з наказом Україна мала брати участь в організації міліції не вся. В так звану VI область входили губерні: Київська з 21.000 чол., Полтавська з 26.000 чол., Херсонська з 4.000 чол., Катеринославська з 8.000 чол., що вкупі мали дати в VI області 59.000 чол.; губерню Чернігівську з 33.000 чол. було зараховано окремо до III області, а Харківська губерня з 15.000 чол. — до V області. Волинська й Подільська губерні, як сказано вище, не брали участи в організації міліції.

Рескриптом з 6 грудня року 1806 призначено головнокомандуючих областними частинами міліції. В III області, куди входила Чернігівська губерня, призначено було генерала Сергія Голіцина, в V області, куди входила Харківська, — генерала графа Орлова-Чесменського, а в VI області, куди належали одні тільки українські губерні, як Київська, Полтавська, Катеринославська й Херсонська, головнокомандуючим був назначений один із найбагатших дворян російських на Україні, колонізатор Запорозького степу й російської культури на Україні, генерал князь Олександр Олександрович Прозоровський, що в свій час руйнував Запоріжжя [2]).

Що-ж було причиною такого начеб-то незрозумілого пошматування українських губерень на окремі області та ще й взагалі виключення Правобережжя (крім Київщини) з програми організації міліції?

Відповідь нам стане ясна, коли лише пригадаємо собі всю попередню історію України так лівобережної, як і правобережної у відношенні до Росії. Хоч-би й зрада Мазепи у спілці зі шведами й турками перед сторіччям живо мусила стояти в пам'яті нащадка Петра I, коли він підписав таке шматування. Ідея-бо цього шматування лівобережних губерень така: не дати змоги ще раз повторити Мазепицину, що намагалася ще в кінці XVIII ст. шукати для себе нагоди для цього спільника в Прусії. Що-правда, московський торговельний капітал за той час встиг приборкати та приласкати деяких

---

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та пол., исп. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 143.

[2]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиции, испол. за 1806 г.“ № 288, ч. I, л. 22.

мазепинців. Вже після мазепинської спроби боротьби частина української магнатерії не тільки що перестала з Москвою боротися, але вважала для себе вигіднішим — не тільки з економічного боку — перейти зовсім до московського табору; через це велика сила українського панства так швидко в XVIII ст. асимілюється з російським дворянством. Особливо дворянська надавча грамота року 1785 та про крепацтво року 1783 прискорили цю асиміляцію. Українське панство відкидало також геть усі старі традиції й не тільки, як казав Чепа: „турецьке та польське вбрання". Втягуючися швидко в систему російського абсолютизму, навіть в ролі його надійних агентів, очевидно, це панство в першу чергу забувало про політичну окремішність. Національні інтереси капіталу українського переставали відогравати будь-яку для нього ролю, ще більше, для декого з цього панства, що виходило з інтересів загально-російських, являлися вони навіть шкідливими. Зразком цього найкраще може бути царський міністр Кочубей, сам нащадок давнього українського панства, що почав свою асиміляцію ще за Петра I. У своєму листі до малоросійського генерал-губернатора Репніна він цілком одверто заявляє: „Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам. Мое звание и занимаемый мною пост ставит меня выше всяких мелких соображений; я смотрю на дела ваших губерний с точки зрения общих интересов нашей страны. Микроскопические виды — не мое дело" [1]).

Але не вся українська знать так думала, як Кочубей. Дехто з неї ніяк, навіть тепер, не міг погодитися з втратою українсько-козацької автономности, надто вся давня козацька маса, що в неї одібрано свого часу її козацькі вільности й ступнево поневолювано, могла легко пригадати собі старі добрі часи й скористатися з нагоди для повернення втрачених вольностей. Турбаївська пригода кінця XVIII ст. та инші подібні „пригоди", коли поневолюване крепацтво захищало старі свої права, могли легко вилитися в загальну стихійну пожежу.

Ось через що так пошматовано якраз серце старої гетьманщини. Російський колонізатор мусив пильно робити всі необхідні заходи для забезпечення себе перед усякими можливими несподіванками, що могли повторитися якщо вже не в нових спробах українсько-турецької спілки, то хоч-би в спробах масової турбаївщини. Головнокомандуючий українською міліцією, сам типовий представник російського торговельного капіталу на Україні, прегарно розумів, яка небезпека може вирости з турецько-французьких військ на Україні, тим більше, що й сам Наполеон в цьому напрямкові зробив підготовчі кроки, посилаючи свого емісара в Туреччину та плануючи підняти українське населення проти Росії.

[1]) Киев. Стар. 1897, XI, стр. 146.

Прозоровський мав це ввесь час на увазі, через що вживав усіх заходів, щоб у першу чергу забезпечити українські границі від Туреччини та її емісарів. Він навіть перечив планові Олександра I, щоб частину української міліції вжити проти французів на західньому фронті, мовляв, „прежніе [1]) опыты мои заставили меня сдѣлать заключеніе, что войска турецкіе, кои ни первой азбуки военного ремесла не разумѣютъ, но въ рукопашномъ бою отмѣнную оказываютъ способность, смѣлость, проворство, да и саблями дѣйствуютъ мастерски. Російскими войсками побѣждаеми были через искусное избраніе позицій и строевой порядокъ, чему они противупоставить немогутъ". Прозоровський через це й пропонував, щоб — „часть ввѣренной милиціи назначаемую противу турокъ найболѣе вооружить огнестрельнымъ оружіемъ", залишити на місці, „а для армій противу французовъ взять стрѣлковъ изъ области ввѣренной Генералу Князю Голицину, какъ то изъ Стародуба, гдѣ оныхъ есть довольно" та ще поверх того набрали їх в губернях Олонецькій і Мінській, де, на думку Прозоровського, також „есть не малое число хорошихъ стрѣлковъ" [2]).

Коли деяке недовір'я мало самодержав'я до корінного українського населення, то ще більш воно не довіряло польській шляхті на Правобережжі. Правобережжя щойно від кінця XVIII ст. прийшло під владу Росії, а там польська шляхта почувала себе вже від часів Андрусівського миру абсолютним паном, та ще й загрозливим конкурентом для московського торговельного капіталу. Вона-бо й собі вже тоді за всяку ціну змагалась дібратися на Запоріжжя, до берегів Чорного моря. Правда, розділ Польщі трохи припинив ці затії польської шляхти, але їх не ліквідував. Ще більше — він тепер вчинив з польської шляхти запеклого для себе ворога, що в першу чергу думав про відновлення своєї самостійности, само собою розуміється, в межах 1772 р., через що організувати міліцію на території окупованої Польщі було вельми небезпечно. Через те й не включено Польщу в мережу районів організованої міліції, не включено й Волинської та Подільської губерні. На Київщині, що-правда, вирішено все-ж організувати міліцію, маючи всю надію на місцеву українську більшість на цій території, що, будучи придушеною польською шляхтою, безперечно орієнтувалася на Росію. Але загроза повстання й тут не сходила з думки Олександра I та його уряду.

Загроза ця й була причиною, чому Прозоровський з такою великою обережністю керував собою згодом при організації міліції на Київщині. Він-бо, скоро тільки одержав наказа про організацію міліції, не розглянувши навіть вже як слід місцевих настроїв, а вже писав із Москви до Кочубея про свої побоювання що до використання поляків на Київщині до організації міліції та про свої заходи перед

[1]) Залишаю первопис в оригіналі. — М. С.

[2]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. „Дело Д-та полиции, испол. за 1807 г." № 234, л. 252.

можливими з їхнього боку несподіванками. „Согласно съ Височайшимъ предписаньямъ о составе земскаго вооруженія, — писав він Кочубею 24 січня 1807 р., — онымъ обряду и обращенья исполняемо будет въ точности. Но какъ расположенья мое въ вверенно — мне милиціи суть на двухъ границахъ турецкой и прежде бывшей польше, а ныне присоединенныхъ губерній къ Россійской Державѣ. То и нахажу для пользы общей об'яснится съ Вашим Сіятельством.

Какъ выще я сказалъ, что положенья мое съ вверенной мне милиціей суть на двухъ границахъ, касательно до турецкой то какъ крепости по реке Днѣстру занеты Россійскимъ войскомъ и находются за Днестромъ отряды Россійскихъ же войскъ, то уже она и не требуетъ особаго вниманія, но кажется быть нужнымъ, чтобы начальникъ войскъ находящейся вземляхъ Порты Отоманской, что найдетъ нужнымъ по связи моего посту къ сей границѣ уведомлялъ бы меня, а я смотря по обстоятельствамъ содержанья, дамъ свеѓеніи соседнимъ самной Главнокомандующимъ областями.

Прилежащія границы ныне Россійской державѣ губерніи, а прежде бывшей полши и поныне кажется остаются, когда невсе, то большею частію, врасположеніи ихъ мыслей прежними поляками и требуютъ моего непосредственнаго вниманья, для чего и нужно мнѣ имѣть сведеніи о оборотахъ оныхъ, то кажется нужно чтобы Гражанскіе Губернаторы губерній прежде бывшей полши, о случающихся вредныхъ Государству мысляхъ или и оборотахъ меня увѣдомляли, какъ оныя должны непременно быть сведомы о политическомъ положеніи въ веренныхъ правленію ихъ губерній.

А по всемъ выше изображеннымъ обстоятельствамъ и поземле положенью въ вверенной мне области, приличнѣйшимъ полагаю взять мое пребыванья вкиеве, а постараюсь и внепродолжительномъ времени оной об'ездить все губерніи, а следственно приличнѣйшимъ нахожу и генеральное зборное мѣсто милиціи мне подчиненной назначить вкіеве, а можетъ быть части одной въ Балте или въ Олвиополе вусть реки Синюхи впадающей вреку богъ. Но какъ четыре губерніи сей области обширны и перерезываются большими и меньшими реками, какъ то богомъ, Днепромъ, снемалымижъ реками, Самарой, Волчей и реками припрежней Украинской линіи ворсклой псоломъ и сеймомъ то и потребно едва не полной мѣсяцъ иметь назборныхъ мѣстахъ всю милицію всобраніи то очевидно уже Вашему Сіятельству, что потребно мне иметь благовременно внадобности моей смилиціей мне въ веренной сведеніи, я совершенно незнаю где войски Его Императорскаго Величества имеютъ расположенья и кто вкакой части ихъ генераловъ начальникъ и какихъ отделеніи отъ арміи. Хотя я в томъ уверенъ, что по великому числу действующихъ войскъ противу общего нашего неприятеля и врага, с помощію божіею ожидать должно победы, разве бы непонятное уже для человека, что сему возмогло противуботрствовать

но на всякой случай, а паче въ военномъ положеніи должно себя предварить осторожностію которая излишнею никогда небываетъ, а паче разнымъ начальникамъ частей военныхъ и гражданской службы должны къ одному премету единодушно исполнять обѣтъ на нихъ возложенный, то необходимо нужно и иметь между ими по обстоятельствамъ каждаго посту сношенья, то неугодно ль будетъ Его Императорскому Величеству поведать начальникамъ войскъ прилегающимъ къ прежнимъ границамъ Россіи по относящимся обстоятельствамъ до постовъ моего и князя Голицына уведомлять насъ, чтобы ми могли иметь способы подать помощь или заградить границу и вкаковомъ пунктѣ, а потому уже и назначу я куда собирается мнѣ въ веренной милиціи, а къ Главнокомандующимъ съ заду насъ прилегающимъ областямъ дадимъ мы отом сведеній" [1]).

Через два з половиною місяці, листом з 10 березня року 1807 той самий Прозоровський, що величав себе, як такого, що може — „иногда судить как слепой о цветах," але все-таки з деяким досвідом, якого він набрався тоді, „ какъ бывъ во всю семилѣтнюю войну безотлучно вслуженіи пріарміи, потомъ вполъше, которую исходилъ съ войсками, а наконецъ, стурками былъ в войне", — той самий Прозоровський, приглянувшися вже на місці всім умовам, писав до Кочубея:

„Из Москвы уже имѣлъ честь сообщить Вашему Сіятельству нѣкоторыя замѣчанія мои на бывшую Польшу. Теперь сколько время мнѣ позволило узнать, кажется что расположеніе умовъ не переменилось съ того времени, какъ я начальствовалъ въ Менджибожи есть ли отъ настоящей войны еще не хуже стало. Согласно со мною заключаетъ и Михаилъ Ларіоновичъ Голенищевъ Кутузовъ. Всякая неудача въ военныхъ предпріятіяхъ отъ чего Боже сохрани и чего кажется ожидать не можно легко можетъ произвести непріятныя для правительства слѣдствія въ бывшихъ Польскихъ Дворянах". Що-правда, Прозоровський заразом впевняв Кочубея, що ці „неприятные следствия" можна на випадок повстання легко ліквідувати, мовляв: „когда оные (т. е. поляки — М. С.) были в конфедераціи, то подъ Краковомъ я однимъ гусарскимъ эскадрономъ гналъ до трехъ тысячъ человѣкъ конницы". Але все таки сповіщав, що він робить усі заходи перед оцими „следствиями". „По исправленіи сего отправляюсь объѣздомъ по губерніямъ, входящим въ составъ вверенной мнѣ области, — писав він далі Кочубеєві, — и начну съ Кіевской не для одного осмотра милиціи, но болѣе дабы ближе видѣть обывателей, а особливо дворянъ сей губерніи. По мнѣнію моему кажется необходимо нужнымъ, а паче для лица моего, дабы вперить тѣм обывателямъ страхъ и уваженіе имѣть конный конвой, хотя бы изъ двухъ сотъ Донскихъ казаковъ, а если можно имѣть цѣлый полкъ, то весьма бы довольно было, особливо

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та пол., испол. за 1806 г." № 288. ч. II, л. 181.

для такихъ случаевъ есть либы кто выщелъ изъ правилъ вѣрности дабы взять такового тотчасъ подъ арестъ. Я бы могъ собрать кое какихъ конныхъ казаковъ изъ ввѣренной мнѣ милиціи, но вѣть надобно имъ дать фуражъ и содержаніе, а я на то и суммы денегъ не имѣю“ [1]).

Через тиждень Прозоровський ще раз сповіщав Кочубея про вчинені ним заходи, вияснюючи, між иншим, „что есть ли я просилъ нѣкотораго числа казаковъ, то сіе находилъ нужнымъ не для конвоя своего, но для употребленія оныхъ въ какихъ либо чрезвычайныхъ случаяхъ на возстановленіе тишины и спокойствія въ здѣшней и сосѣдственныхъ, бывшей Польши губерніяхъ въ коихъ какъ извѣстно находится много людей не одного съ нами на щетъ ихъ выгодъ заключенія и слѣдовательно требующихъ иногда обузданія“ [2]).

А настрої ці так далеко були загрозливі, що Прозоровський радив навіть вивести київську міліцію з Київщини: „Дюкъ-де-Ришелье увѣдомилъ меня на сихъ дняхъ между прочимъ, — писав він в цій справі Кочубеєві, — о состояніи войска имъ командируемаго, о ожидаемыхъ имъ гарнизонныхъ баталіонахъ... и о подкрѣпленій его пятнадцатью тысячами человѣкъ милиціи. Къ сему употребленію и Кіевской губерніи милиція способна быть можетъ: съ турками будетъ она драться хорошо, а равно и къ другому употребленію какъ то для провожанія транспортовъ для конвоеванія плѣнныхъ и прочего способна. Сверьхъ того, какъ по здешнимъ слухамъ въ Варшавѣ составляется у Бонапарта польскій легіонъ то противъ онаго Кіевской милиціи употребить не можно, а лучше еще удалить ее хотя частію отъ предѣловъ Кіевской губерніи.

Я надѣюсь, что Генералъ Лейтенанту Эссену самъ Богъ поможетъ защитить границу, но какъ война есть дело газардное, то и должно на все быть готовымъ и для того судилъ бы я, что в необходимом случаѣ надобно бы вывести изъ старыхъ Россійскихъ областей часть милиціи на границу Кіевскую или даже подвинуть ее къ Прусскимъ предѣламъ [3]).

Такі були причини цього на перший погляд начеб-то незрозумілого районування України та ще й взагалі виключення більшости Правобережжя від участи в організації земського війська. Побоювання перед можливою „крамолою“ керували оцим особливим насторожуванням органів самодержав'я на Україні, побоювання; як побачимо далі, цілком оправдані. Самодержав'я через їх радо було-б і відмовитися від організації міліції й на Україні, як це воно відмовилося вже на Право-

[1]) Ленінград. Центр Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., исп. за 1806 г.“ № 288, ч. II, л. 184.

[2]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., исп. за 1806 г., № 288., ч. II, л. 185.

[3]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., испол. за 1806 г.“ № 288., ч. II, л. 307.

бережжі, коли-б не те, що була ще надія використати можливо українську міліцію до внутрішньої служби та до боротьби проти турків, розділивши та перемішавши попередньо її поміж великоруською міліцією.

III

В якому-ж напрямку мало йти використання української міліції серед цього побоювання перед можливими несподіванками, що наказувало триматися на осторозі? Повернений знову до військової служби царський прикажчик Прозоровский в рапорті цареві з 6 лютого року 1807 розвивав такий план цього використання: „Истинное мое мненіе в разсужденіи употребленія сей милиціи противу непріятеля, Области Порты Отоманской на лѣвомъ берегу Дуная, какъ то Молдавія, Валахія и Бессарабія, — писав Прозоровський, — большею частію открытыя, мѣстами болотистыя, лѣсовъ мало, да и тѣ не густые. Въ Валахіи есть гористыя мѣста, которыя турки занимаютъ искусно: какъ тутъ, такъ въ крѣпостяхъ и вовсякомъ укрѣпленномъ мѣстѣ обороняются они хорошо, стрѣляютъ мѣтко и вообще всякой бой въ разстройку для нихъ полезенъ, какъ уже имѣлъ я счастіе всеподданѣйше донесть Вашему Императорскому Величеству отъ 28 минувшаго Генваря, но в полѣ противу строевого порядка и регулярныхъ войскъ они устоять не могутъ случалось выигрывать генеральныя баталіи, не теряя съ нашей стороны болѣе сорока человѣкъ. Когда же имъ удастся обратить въ бѣгъ войска, то сихъ послѣднихъ мало останется, ибо въ такомъ случаѣ дѣйствуетъ даже и всѣ слуги янычаръ и спаговъ вооруженные саблями и ножами, почему и должно умѣть себя въ томъ предостеречь. Противу нихъ должно имѣть совсѣмъ другой образъ построенія арміи, нежели противу другихъ Европейскихъ регулярныхъ войскъ. При перемѣнѣ лагеря и во всѣхъ движеніяхъ арміи можно употреблять колонны, но боевой порядок не можетъ быть иначе, какъ въ разныхъ изъ пѣхоты кареяхъ, а конницу ставить между оными, въ такомъ же порядкѣ надлежитъ устроить и вторую линію въ надобной отдаленности, или же смотря по положенію мѣста составлять позади арміи особыя каре. Артиллерія Турецкая не заслуживаетъ уваженія, ибо она дѣйствуетъ весьма плохо, но конница ихъ всегда бывала многочисленна, по нынѣшнимъ однако же неустройствамъ и бунтам во владѣніяхъ Порты, не можно предполагать что бы она выставила многочисленную армію. Сія ихъ конница имѣетъ только одинъ маневръ, который состоитъ въ томъ, чтобы окружить войска, почему конницѣ Россійской и должно брать искусныя мѣры построенія, дабы не быть приведенной въ разстройку, такъ какъ Донскіе казаки въ семилѣтнюю войну довели Прусскихъ гусаръ до того, что не употребляли партій иначе какъ съ подкрѣпленіемъ фрей-баталіоновъ съ пушками, каковымъ образомъ исполнять партіи весьма неудобно и медленно. Въ компанію 1769 года имѣлъ я съ ввѣреннымъ тогда моему начальству корпусомъ

конныхъ легкихъ войскъ и малымъ числомъ егерей, составлявшимъ авангардъ арміи, девять генеральныхъ сраженій съ турками, менѣе пяти на одного нашего никогда не приходило и всегда я былъ счастливъ оставаться побѣдителемъ. Когда конница Турецкая разсыпана по всему полю то ее атаковать нельзя, ибо ударъ ескадронами будетъ въ пустое мѣсто. Даютъ же они способъ атаковать себя когда приготовляясь учинить атаку, каждый бомракъ собирается къ своему знамени и составляетъ линію, тогда не давъ имъ совершенно окончить построенія, а напавъ быстро на ихъ можно всегда ихъ опрокинуть, обращены же будучи въ бегство они никакого предпріятія къ оборонѣ своей не пріемлютъ и гнать ихъ можно какъ овецъ.

Все сіе онбаруживаетъ, что турки единымъ только строевымъ порядкомъ и сильнымъ пушечнымъ и оружейнымъ огнемъ побѣждаемы быть могутъ. Милиція же вооружена большею частію копіями или разнокалибернымъ огнѣстрельнымъ оружіемъ, почему огонь будетъ слабый, притомъ же не въ состояніи она производить всѣхъ маневровъ, слѣдовательно и военное искусство не можетъ преподать способовъ къ успѣхамъ. А потому и не предвижу я удобности употребить ее въ полѣ противу Турокъ, но осмѣливаюсь всеподданѣйше представить Вашему Императорскому Величеству, не благоугодно ли будетъ повелѣть изъ регулярныхъ войскъ занимающихъ Турецкія крѣпости взять по двѣ трети къ полевому употребленію, а вмѣсто ихъ назначить туда столько же или и болѣе милиціи, которая къ защищенію крѣпостей способна, ибо въ милиціи есть много стрѣлковъ, которые лучше стрѣляютъ въ цель, нежели регулярная пѣхота, а притомъ въ вылазкахъ и копія весьма употребительны. Лучшихъ же изъ стрѣлковъ или изъ всѣхъ какъ пѣшихъ, так и конныхъ можно бы присоединить къ арміи въ предѣлахъ Порты Оттоманской находящейся, гдѣ они съ пользою и удобностію употреблены быть могутъ“ [1]).

На цьому Прозоровський твердо настоював. „Собственно о себѣ ничего сказать не осмѣливаюсь, — писав він у цьому рапорті, — но предаю себя совершенно въ Высокомонаршую Вашего Императорского Величества волю удостоввѣренъ будучи, что я какъ старѣе Генерала Михельсона, Вы не соизволите, Всемилостивѣйшій Государь огорчить старца сѣдиною покрытаго и неоднократно кровь свою за отечество проливавшаго.

Воспитанъ я в войскѣ, в войскѣ достигъ я и седины,—так виправдував свій план Прозоровський, — не могу утаить правды, особливо передъ моимъ монархомъ, не могу представить вещи в иномъ видѣ, какъ въ томъ, въ которомъ мнѣ по крайнему разумѣнію представляются“. Дальше перемішання української міліції з російським військом було основою цього плану, що на йому так настоював Прозоровський,

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., исп. за 1806 г.“ № 288, ч. II, л. 285.

що „прошелъ всѣ степени воинскаго служенія, состоялъ иногда подъ знаменитыми полководцами и удостовѣрился въ той истинѣ, что и великіе капитаны ошибаться могутъ“, що вважав себе й політиком, мовляв, „былъ я употребленъ и въ политическіе дѣла по границѣ гдѣ начальствовалъ войскомъ и управлялъ нѣсколько мѣсяцевъ молдавіею, противъ желанія моего занималъ мѣста Генерал Губернаторскія и вмѣстѣ съ тѣмъ отправлялъ должность Сенаторскую“.

Олександр I погодився з міркуваннями кн. Прозоровського. В листі до нього з 20 лютого року 1807 висловив він це погодження.

„Удовлетворяя желанию вашему,— писав Олександр, — с удовольствием приказал я считать вас в действительной службе по армии“. Звільняв його також від підлеглости иншим генералам: „фельдмаршалу Каменскому вы не можете быть подчинены, потому что он оставил вверенные ему войска и ныне от всякого командования удален. Тем менее еще можете вы быть под начальством генерала Михельсона“. Що до запропонованого Прозоровським плану вжити міліцію українську, то й на це погоджувався Олександр: „Предположив подкрепить войска милициею вашей области не имел в виду, — писав в тому-ж листі Олександр, — чтобы вся она двинулась за границу; к сему достаточно будет некоторой ея части, коея отряды под командою их частных начальников и будут одни состоять в расположении генерала Михельсона. Общая же милиция, в границах вверенной вам области пребывающая, останется независимо в вашем управлении.

Совершено одобряя предположение ваше, чтоб милиция вашей области обучаема была, сколь можно, более стреляню, не предполагаю я стрелков, вами назначаемых, заимствовать для армии против французов, соглашаясь съ вами, что они с большею удобностию в Днестровской армии употреблены быть могут.

Виды, представленные вами в последнемъ донесении вашем, чтоб из милиции, вам вверенной, одну только часть надежнейшую по избранию и назначению вашему употребить в действие, я признал совершенно основательными и поручаю вамъ на образование особенно сей части земскаго войска обратить попечительное ваше внимание.

Весьма справедливыми нахожу также и замечания ваши о образе употребления сей милиции в действительную службу. Кроме лучших стрелков, кои согласно с мнением вашим могут действовать с успехом быв присоединены к Днепровской армии, прочие отряды сего войска я всегда предполагал не иначе употреблять, как для занятия крепостей, для прикрытия транспортов и для прочих сему подобных потребностей, где, заменяя отряды регулярной армии, они тем самым поставят ее в возможность действовать с большею силою и с меньшим для нее раздроблением“ [1]).

[1]) Ленінград. Центр.-Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиции, испол. за 1806 г.“ № 288, ч. II, л. 293.

В черговому листі до Прозоровського з 12 березня року 1807 Олександр І далі розвивав поставлений Прозоровським план використання української міліції.

„Донесение ваше от 1 марта с принадлежащими к нему приложениями, — писав Олександр І в цьому листі,— я получил и с особливым удовольствием усмотрел из отзыва вашего к адмиралу де-Траверсе, какое усердие и деятельность употребляете вы в служении, на вас возложенном. Отдавая вам полную с сей стороны справедливость и удостоверяя вас в признательности моей, я нужным нахожу, не мешкая нимало, ответствовать на представления ваши.

Из предыдущих предписаний моих вы видели, что по настоящему положению нашему с Портою признано было необходимым поспешить образованием части земскаго войска области, вам вверенной. Приближающееся удобное к воинским действиям время и невозможность усилить теперь в Крыму и на Днестре регулярныя ополчения не только сие делают необходимым, но и побуждают еще двинуть сколь можно поспешнее часть милиции области вашей к вышеупомянутым пунктам.

Вы получаете вместе с сим повеление, данное мною о приведении вообще третьей части земскаго войска в подвижную или служащую милицию. Желание мое облегчить сколько возможно государство, когда первая опасность, его угрожавшая, армиями нашими удалена и при том обратить вооружение сие в пособие, сколь можно действительнейшее, решили меня на сию меру. Приступая немедленно к приведению оныя в действие, я бы желал чтоб милиция сия, быв сколь можно скорее образована и снабжена чиновниками, наиболее к военному делу привыкшими, двинулась к назначению своему.

По соображениям, которые мною по первому обозрению сделаны были, я полагал, что милиция губернии Малороссийской, Полтавской и Екатеринославской обращена быть может в Таврию, тогда как милиция Киевская, Херсонская расположена быть может по Днестру.

На сем основании нужно бы предписать, дабы милиция Екатеринославская, как ближайшая, двинулась сколь можно поспешнее в Крым, а милиция Полтавская, быв немедленно собрана на границе губернии Екатеринославской, также обращена была вся или по частям, как то за удобнейшее по сношению вашему с маршалом де-Траверсе признано будет, к назначению своему в Крым, или буде в таковом числе оной, там нужды не будет, в другия места к границам Турецким сближенныя. Что касается до милиции губернии Киевской, то она, конечно, будет послана вами по удобности к границе Новороссийскаго края и, вступая в оныя, займет вместе с милициею Херсонскою те места, кои для сего назначены будут.

Сии суть меры, которыя на первый случай отсель могли вам быть указаны. Они впрочем должны совершенно подчинимы быть

обстоятельствам, а потому я желаю, чтоб вы, имея надлежащия сношения с Генералом от Кавалерии Михельсоном и Адмиралом Маркизом де-Траверсе, соображали по сведениям или требованиям, кои от них доходить к вам будут, распоряжения ваши, сами собою, не требуя отсель по той доверенности, которую я к вам имею, никаких новых разрешений, донося обо всем подробно мне. Я, конечно, согласуюсь с вами охотно, что милиция может быть с начала весьма слабое пособие в сравнении войск, уже к службе привыкших, но в настоящих трудных обстоятельствах, когда оных при обращении знатных сил противу неприятеля, до сель других везде побеждавшаго, есть недостаточно и когда нет других способов, должно употреблять все те, какия только найти можно, дабы твердостию, усилиями и пожертвованиями отвратить бедствия, коими государство угрожаемо быть может, при том же ожидать должно, что милиция, быв таким образом образована баталионами и расположена вместе при пособии унтерофицеров из отставных, в скором времени хотя посредственно к военной службе будет приучена. Одно, что с сей стороны некоторое затруднение встретить может, есть недостаток в огнестрельном оружии; но я надеюсь, что неудобство сие отвращено отчасти будет старанием вашим, дабы из ружей, коими ратники досель были снабжены или кои в приношения поступили, сколь можно больше ружей было приведено в надлежащую исправность; сверх сего я поручил Министру военных сухопутных сил, чтоб он сделал надлежащее соображение, не будет ли возможности хотя небольшого количества ружей доставить к вам из казенных арсеналов.

Впрочем, не распространяясь более по всем предметам сим и полагаясь на благоразумие ваше, толикою опытностию утвержденное, Я возобновлю только с удовольствием здесь, что я пребуду всегда вам доброжелательным“ [1]).

IV

Користуючися повним довір'ям Олександра I, Прозоровський взявся за справу організації міліції на Україні. Тактичні міркування цікавили його в першу чергу. Для цього необхідно було змовитися з командуючим Чорноморською флотою, маркізом де-Траверсе. Останній такі робив зауваження з цього боку в справі майбутньої кампанії:

„По управленію моему Черноморскимъ флотомъ и портами извѣстно мнѣ, — писав де-Траверсе до Прозоровського, — что приморскіе берега наши повсемѣстно почти открыты. Учрежденныя крѣпости по всему здѣшнему краю неимѣютъ достаточныхъ гарнизоновъ, чтобъ въ состояніи были защищаться въ случаѣ нападеній. Находя по дѣламъ Г. Генералъ Лейтенанта Дюка-де-Ришелье что и онъ

[1]) Ленінград. Ц. І. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиции, испол. за 1807 г.“ № 234, л. 188.

въ семъ предметѣ дѣлалъ донесеніе Вашему Сіятельству от 9 настоящаго месяца я обязаностію моею поставилъ представить на усмотреніе Вашего Сіятельства слѣдующія уваженія:

Оттоманская Порта, какъ совершенно извѣстно уже въ разрывѣ съ Россіею, слѣдовательно наступленіе весны откроетъ наверно съ сей стороны военныя дѣйствія. Берега наши при семъ случаѣ вездѣ почти показываютъ удобность к десантамъ. Войскъ въ здѣшнемъ краю расположенныхъ недостаточно для прикрытія береговъ нашихъ, такъ что никакого онѣ щета въ отношеніи сей цѣли составить не могутъ. Ожидается сюда нѣсколько внутреннихъ гарнизонныхъ баталіоновъ какъ то: Воронежскій, Саратовскій, Тамбовскій, Нижегородскій, Владимирскій, Царицынскій и Пензенскій, ожидаются также полки Владимирскій драгунскій и одинъ казачій но и сихъ для совершеннаго обеспеченія края не такъ достаточно при всемъ томъ что они не такъ скоро сюда поспѣть могутъ. Сіи то причины были поводомъ Дюкуде-Ришелье предать высокому благоусмотрѣнію Вашего Сіятельства, какъ положеніе края, такъ и необходимую надобность въ скорѣйшемъ принятіи мѣръ на обереженіе границъ нашихъ. Тѣ же самые причины заставляютъ и меня представя все вышеписанное благоуваженію Вашего Сіятельства представить купно съ тѣмъ, крайность, которая чѣмъ ближе къ веснѣ болѣе показывается и опасеніе со стороны нападенія десантами. Ваше Сіятельство какъ опытный и всегда благоразумный вождь на дѣлѣ показывать изволили, что недолжно пренебрегать слабаго непріятеля. Турки хотя не такъ богаты войскомъ терзаясь безъ прерывными внутренними междуусобіями, но имѣютъ много флота. Извѣстно также, что не имѣютъ они людей на снабдѣніе цѣлаго флота. Но почему не представить, что минутный энтузіазмъ можетъ наполнить ихъ флоты. Изъ сего очевидно тѣмъ болѣе необходимости въ скорѣйшем прикрытіи береговъ нашихъ, чтобы прежде покушенія непріятеля поставить ему повсемѣстныя преграды, но какъ регулярныя войска всѣ заняты за границею, то не благоугодно ли будетъ Вашему Сіятельству приказать употребить для прикрытія береговъ милицію, гдѣ и какое число нужно бы было людей по мнѣнію моему, я представлю у сего записку на благоусмотрѣніе и разрѣшеніе Вашего Сіятельства“[1]).

В доданій до листа „записці“ маркіз де-Траверсе пропонував такий план розташування міліції для охорони Чорноморських берегів.

В Тірасполі треба було, на його думку, залишити гарнізон із міліціонерів в силі 1500 чол., в Овідіополі — 1500 чол., в Одесі — 2000, в Очакові—1500, на Кінбурне Березанському острові—1500, в Миколаєві—1000, в Херсоні, Глибокій пристані та Станиславові — 2000, в Збур'івці — 500, в Колончаку — 500, в Перекопі — 1500, в Симферополі — 1500, в

[1]) Ленінград. Центр. Істор. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., испол за 1807 г.“ № 234, л. 144.

Євпаторії — 2000, в Севастополі — 2000, в Балаклаві — 500. в Ялті — 500, в Судаку — 500, в Феодосії — 1500, в Керчі, Єніколі й на Павловському розі — 3000, в Танагорії та Бушасі — 3000. Разом — 28000.

Що до резервних груп, то де-Траверсе пропонував розташувати їх таким чином: в Озові — 1000, Таганрозі — 1500, в кріпості Дмитрія — 1000, в Маріуполі — 1000, в Петровській кріпості — 1000. Разом — 5500.

Надто, на його думку, необхідно було „иметь в Крыму до Конбурна до 3000 конных. От Херсона чрез Николаев, Очаков, Одессу, Овидиополь, Тирасполь до Дубосар — до 3000 также конных", в решті задовольнити — „Сверх того прохання командуючого за границею войсками 13 дивизии Генерала Лейтенанта Графа Ланферона", що „убедительнейше просит чтоб из милиции отделено было в Бендеры 2000 и в Акерман 1500". Значит ще додатково 3500 міліціонерів [1]).

Прозоровський погоджувався в цілому з пропозицією маркіза де-Траверсе. Пропозиція маркіза де-Траверсе здебільша підходила під плани Прозоровського, що не тільки, як ми бачили, був головнокомандуючим української області, але й царевим порадником в справі вжиття української міліції й з инших губерень, не включених в його Київську область. Тепер Прозоровський розвивав далі свої тактичні міркування.

А розвивати їх треба було чим скоріш. Війна з Портою Оттоманською вже почалася, день-у-день можна було сподіватися десанту на Чорноморські береги. Що-правда, Прозоровський знав з досвіду, що „по прежнему обычаю Турецкія войска прежде Георгіева дня то есть 23 Апрѣля стараго штиля въ похода невыступали", бо, як йому було відомо „прежде было у турокъ о томъ законо положеніе и ранѣе Мая мѣсяца помнится запрещено даже и купеческимъ судамъ выходить въ Черное море, въ разсужденіи бываемыхъ весною сильныхъ вѣтровъ". Це вельми підбадьорювало старого грабіжника Запорозької Січи, підбадьорувала його й надія на поширювані навмисне в Туреччині чутки про скупчення в Росії сильної флоти в Чорному морі та про те, що „союзный англійский флотъ или эскадра находятся въ Адріатическомъ морѣ, и можетъ быть имѣют они повелѣніе къ какому либо предпріятію въ Бѣлое море или Мраморное море, дабы по меньшой мѣрѣ сделать диверсію, которою удержать можно выходъ Турецкого флота в Черное море". Але спішитися все-таки треба було: „осторожность в войнѣ никогда излишнею не бываетъ" — думав Прозоровський, що вже так виразно виявив свою прозорливість у справі плану вжиття української міліції.

Прозоровський з захопленням занявся приготовленням до оборони перед оцим можливим десантом, передбачаючи все, що необхідно було для цього. Доказом цього були ті його заходи, що торкалися

[1]) Ленінград. Центр. Істор. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., исп. за 1807 г." № 234, л. 146.

хоч-би санітарної справи української міліції. Цими заходами Прозоровський турбував навіть Олександра І. А вже на місцях, то його вимоги були вельми з цього боку рішучі.

„При совершенномъ недостаткѣ способовъ со стороны начальства надъ милиціею установленного къ сохранению жизни и здоровья,— доносив він Кочубеєві — отнесся я къ Гражданским Губернаторамъ тѣхъ губерній, которыя въ составъ шестой области земскаго войска входятъ, о предписаніи враждебнымъ управамъ, дабы Губернскіе городовые и уѣздные доктора и лѣкаря по извѣщеніи отъ котораго либо изъ начальниковъ милиціи о болѣзни ратниковъ въ томъ городе или уѣздѣ, находящихся подавали имъ всю зависящую отъ нихъ помощь, къ чему равнымъ образомъ убѣдить долгомъ соревнованія къ пользѣ общей и вольно практикующихъ по городамъ, также находящихся въ партикулярной у дворянъ службѣ медицинскихъ чиновниковъ, а медикаменты на нихъ, так какъ настоящихъ того мѣста обывателей, употребить изъ казенныхъ въ губернскомъ и уѣздныхъ городахъ находящихся аптекъ. Командующимъ же Губернскими земскими войсками предписалъ я, — писав він в Москву, вимагаючи царської згоди на свої заходи, — дабы въ случаѣ болѣзни ратниковъ пятидесятникъ или сотник, подъ начальствомъ коего они состоят, увѣдомлялъ о томъ ближайшаго медицинскаго чиновника для преподаванія больному возможной помощи. Я въ полной мѣрѣ чувствую сколь и сей способъ недостаточенъ къ достиженію желаемой цѣли, но по неимѣнію другихъ, надлежало прибегнуть къ оному. Когда же милиція употреблена будетъ въ дѣйствіе съ мѣстъ своихъ, тогда и сей способъ употребленъ быть не можетъ, а нужно будетъ имѣть особаго доктора и смотря по числу ратниковъ соразмѣрное число лѣкарей, также аптекарскіе матеріялы, снаряды и инструменты. Хотя на сіи послѣдніе и могъ бы я употребить деньги изъ суммъ добровольныхъ приношеній, но отъ куда и отъ кого требовать какъ медицинскихъ чиновниковъ, такъ и лѣкарства, того не знаю. А потому рѣшился я отнести все сіе на уваженіе Вашего Сіятельства, покорнѣйше прося снабдить меня вашимъ на то увѣдомленіемъ“ [1]).

В першу, однак, чергутреба було подбати про озброєння міліції. „Отдалить десантъ отъ береговъ должно артиллеріею и огнестрѣльнымъ оружіемъ, — писав він до маркіза де-Траверсе, — а милиція послѣднимъ весьма въ меньшей части снабдѣна, да и то рознокалиберным и называемымъ винтовками“. Прозоровський вживав всіх заходів, щоб усунути цю хибу. „Я употреблю всѣ возможные способы къ большему снабдѣнію онымъ ратниковъ, — сповіщав він де-Троверсе, — собираю гдѣ только могу найти оставленныя въ разныя времена отъ войскъ ружья, не состоявшия уже въ вѣдомствѣ Военного Депар-

[1]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (ран. Арх. М. В. С.) „Дело Д-та полиц., испол. за 1806 г.“ № 288, ч. II л. 295.

тамента, каковыхъ Государь Императоръ къ употребленію въ милиціи опредѣлить несоизволилъ; но всѣ сіи ружья требуютъ починки и дѣйствительно починяются, однако же прежде Апрѣля или же къ Маю поспѣть не могуть. Копіями же высадкѣ воспротивиться невозможно, а развѣ допустить высадить войска на берегъ и тогда броситься въ копія, но сей бой не всегда бываетъ удаченъ." Турецький десант найбільш тривожив Прозоровського. „Въ Крыму удостовѣренъ я, — впевняв вів маркіза де-Траверсе — что есть ли послѣдуетъ десантъ, то конечно въ горахъ (очевидно повинно бути „городах" М. С.) какъ то въ Алуштѣ или Ускютѣ поелику изъ сихъ двухъ мѣстъ идутъ удобныя дороги въ Акмечеть и Карасбазаръ". Сподіваний десант треба було зразу відкинути: „надлежать будетъ занять горы и узкіе проходы, послѣдніе артиллерію съ огнестрѣльнымъ оружіемъ и строемъ а верьхи горъ разсыпаннымъ войскомъ,— радив він маркізу де-Траверсе, та каже: „люди одними копіями вооруженные къ сему совершенно неспособны, хотя бы и придать имъ артиллерію. Мѣдныя пушки,— нарікав Прозоровський,— найдены по нѣкоторымъ губерніямъ и могущія оказаться во всѣхъ частяхъ твердыми и калибровъ сходныхъ съ приготовляемыми въ Артиллерійскомъ Департаментѣ ядрами, не имѣютъ лафетов, на вопросъ мой Департаментъ находящійся здѣсь в Кіевѣ артиллеріи отозвался отъ построенія оныхъ невозможностію ради занятія работниковъ по ихъ вѣдомству для приготовленія артиллеріи въ армію, однако-же нашелъ я вольныхъ подрядчиковъ дабы поддѣлать лафеты и исправить прочую принадлежность, почему и назначилъ я пушки сіи перевезть сюда, но при всемъ томъ и подрядчику потребно время на исправленіе его работы. Обширность губерній входящихъ въ составъ ввѣренной мнѣ области земскаго войска, распутица и разлитіе водъ при всеусильнѣйшемъ попеченіи моем лишаютъ меня возможности все въ скорости исполнить". Таких заходів вживав Прозоровський в справі озброєння української міліції. Що до плану використання її проти турецького десанту, то й у цьому напрямку провадив Прозоровський вкупі з маркізом де-Траверсе своєчасні підготування.

„В-му В-пр-ству угодно, — писав він до останнього, — чтобы я сказалъ мое мнѣніе на пункты, которые по приложенной запискѣ Вы назначили занять милиціею: исполняя волю Вашу скажу искреннее заключеніе. Въ прошедшія войны обозрѣвалъ я мѣстное положеніе всего края въ самой натурѣ и по бытности моей Начальникомъ въ Крыму ввѣрено мнѣ было отъ покойныя Государыни Императрицы Екатерины Вторыя не только часть сухопутныхъ войскъ, но и политическія дѣла, а нашъ министръ въ Константинополѣ Стахѣевъ по Высочайшему повѣленію доставлялъ мнѣ копіи съ донесѣній его ко Двору, да и флотилія въ Черномъ морѣ кромѣ внутренности поручена была моему начальству, почему и о водахъ границу сію окружающихъ

имѣю я достаточныя свѣдѣнія, то на всемъ томъ и буду я основывать мои разсужденія.

Занятіе Дубосаръ войсками нахожу я ненадобнымъ. Селеніе сіе неподалеку отъ Бендеръ на лѣвом берегу Днѣстра развѣ нынѣ укрѣплено, а граница по Днѣстру вся уже прикрывается крѣпостьми Хотиномъ, Бендерами и слабою крѣпостію Акерманомъ или Бѣлымъ городомъ, въ окрестностяхъ же Дубосаръ поселены Бугскіе казаки. Есть ли же бы неожидаемое послѣдовало съ арміею Генерала Михельсона нещастіе и крѣпости по Днѣстру впали въ руки турокъ, то и тогда надобно отражать непріятеля, а не малыми постами.

Теперь буду говорить о постѣ Акерманскомъ, командуемомъ Господиномъ Генералъ Лейтенантомъ Графомъ Ланжерономъ. Я не вижу чтобы столь нужно было брать предосторожности противъ десанта лиманъ подъ онымъ очень мелководенъ такъ что однѣ мелкія судна входить въ оный могутъ, я удостовѣрился въ семъ на опытѣ шедшими послѣ Кайнарджирскаго мира изъ Дуная шхунами, кои мало воды брали, одну изъ оныхъ занесло погодою, она сѣла въ лиманѣ на мель и брошена, а только пушки и такелажъ сняты. И такъ въ Днѣстръ войти не могутъ. Бендеры очень близки и Новая Килія Россійскими войсками занята, а потому неможно предполагать, чтобы между двумя столь близкими крѣпостями как Килія и Акерманъ могъ предпринять быть десантъ. Развѣ за ненахожденіемъ въ Дунаѣ Россійской флотиліи, высадятъ войска въ Измаилѣ, но и тогда атаковать сей постъ съ земли, имѣя съ права и съ лѣва не въ дальнемъ разстояніи крѣпости есть ли не невозможно, то крайне затруднительно. Объ Овидіополѣ совсѣм незнаю, крѣпость ли то, или селение, и находится ли там гарнизонъ, но судя какъ и выше изъяснилъ объ Акерманскомъ лиманѣ особливой надобности въ усиленіи тамъ войска не предвижу, однако предоставляю мѣстномъ Вашему объ ономъ сужденію.

Одессы я не знаю, но на семъ мѣстѣ атаковалъ я замокъ Гаджибей, тут тогда была рейда, которая не закрывала суда отъ всѣхъ вѣтровъ, нынѣ слышу, что тамъ учреждена гавань, потому и полагаю, что оная надобными укрѣпленіями, а сіи достаточною артиллеріею снабдѣны. Есть ли гарнизонъ по мѣрѣ надобности недостаточенъ, то можетъ быть приспѣютъ везомые баталіоны, о коих Ваше Высокопревосходительство упоминаете. При том же гарнизоны должны быть въ потребномъ только для обороны мѣста числе, а нужно неболѣе кажется пяти или шести тысячъ, я разумѣю регулярнаго войска съ огнестрѣльнымъ оружіемъ и артиллеріею, расположить такъ, чтобы оно повсемѣстно могло двинуться и отбить десантъ, начиная отъ лимана Акерманскаго до Очаковскаго, ибо предузнать нельзя, гдѣ непріятель расположится предпріятіе свое исполнить. Сія оборона будет помощію и для Николаева, который какъ я полагаю, находится въ урочищѣ называвшемся Еланцы. Между Одессою и Очаковымъ выгодныхъ для

десанта мѣстъ едва ли найдется, да и какъ Вашему В-пр-ству извѣстно десанты рѣдко успѣшны бываютъ, есть ли обыватели въ той землѣ не имѣютъ согласія съ десантными войсками, чего намъ и ожидать неможно, а въ томъ надѣюсь со мною согласиться изволите что изъ всѣхъ военныхъ дѣйствій нѣтъ ничего труднѣе десанта.

Въ Очаковѣ потребно по мѣрѣ крѣпости имѣть гарнизонъ, и островъ Березанъ долженъ быть занятъ, равно какъ Кинбурнъ и батареи онаго, но артиллеріею и войскомъ съ огнестрѣльнымъ оружиемъ, ибо занимать людьми одними пиками вооруженными вовсе безполезно или вредно. Фарватеръ въ лиманѣ лежитъ къ Очакову а къ Кинбурну все отмѣль. Занимать же Херсонъ и Станиславовъ на правомъ берегу Днѣпра я надобности не признаю, поелику гирлы или рукава рѣки Днѣпра по мѣлководію большимъ судамъ въ Днѣпръ входитъ непозволяютъ, почему и строющіеся въ Херсонѣ корабли были выводимы въ море на камеляхъ, а развѣ занять Збурьевскій ретраншаментъ, который подъ моимъ начальствомъ и дѣланъ для защищенія Кинбурна, но тогда Очаковъ Россіи не принадлежалъ. О той рѣкѣ могу я говорить по опыту, ибо отъ покойныя Императрицы Екатерины Вторыя дана мнѣ была морская команда изъ одного офицера, корабельнаго мастера Афонасьева и мастеровыхъ состоявшая и поручено было строить ластовыя суда, кои бы отъ Александровской крѣпости ходили въ Кинбурнъ а Кинбурнскую косу перерезать позади крѣпости каналомъ. Тогда фарватеръ морскимъ офицеромъ былъ вымѣренъ, а Афонасьевъ между прочимъ прожектировалъ фрегаты о 22 х пушкахъ съ убавкою киля, чтобы меньше брали воды, болѣе же сего суда по его заключенію ходить не могли. Не зная Николаева и какъ оный укрѣпленъ, не могу основательно судить потребны ли тутъ нѣкоторыя войска, и такъ можетъ быть нужно въ оный прибавить гарнизону изъ ожидаемыхъ въ распоряженіе Ваше баталіоновъ.

Имѣть на Чорной Долинѣ и на Колончакѣ войска, я судя по самому мѣстоположенію никакой надобности не вижу, равно какъ и усиливать крѣпость Перекопскую гарнизономъ, паче потому что берегъ Чернаго моря идущій отъ Кинбурна къ линіи Перекопской крутъ и къ десанту неспособенъ хотя мѣстами глубина воды и могла бы то позволить, но имѣть какъ и Вы полагаете конные посты нужно для единаго извѣщенія.

Отъ Перекопа къ Козлову и далѣе до рѣки Алмы можетъ быть десантъ развѣ только съ нуждою близъ Тарханскаго Кута, где есть небольшая гавань и мѣстами глубина, а впрочемъ по сему берегу вездѣ отмель.

Неподалеку отъ устья Алмы находится Севастопольская или по прежнему Ахтіарская гавань, укрѣплена ли оная и какой силы въ ней гарнизонъ мнѣ неизвѣстно, но чаять я долженъ, что входъ въ оную укрѣпленъ и должна быть также батарея близъ разваленнаго замка, которая вдоль гавани очищаетъ. Гдѣ монастырь, там берегъ

очень крутъ. Входъ в Балаклавскую непрямую гавань между двумя каменными горами, какъ и Вашему В-пр-ству извѣстно, затруднителенъ да и на рейдѣ оной глубина воды дѣлает ее несовершенно удобною, а развѣ въ семъ краю имѣть отрядъ войскъ, которой бы могъ обращаться туда, гдѣ встрѣтится надобность сдѣлать отпоръ.

Въ Ялтѣ никакой нѣтъ надобности имѣть войска, а только постъ конныхъ казаковъ для извѣщенія, ибо селеніе сіе находится на каменной въ обрѣзъ къ морю горѣ, обыватели не сѣютъ хлѣба неимѣя къ тому способа по каменнымъ горамъ ихъ окружающимъ, а питаются одними фруктами, которыя вывозятъ лодками подлѣ береговъ на продажу, къ берегу идетъ одна тропинка чрезъ гору ведетъ къ Старому Карасбазару, гдѣ они продукты свои возятъ иногда на ослахъ, лошадей же и воловъ какъ имъ вовсе ненужныхъ не держатъ сей проходъ по тропинкѣ крайне затруднителенъ и они рѣдко имъ пользуются, а лучшая тропинка къ Балаклавѣ, гдѣ можно верьхомъ ѣхать по одиночкѣ, но и тутъ надобно быть увѣреннымъ, что голова крѣпка; ибо тропинка сія по самому утесу берега морскаго и страшной вышины, такъ что можно назвать пропастью, и такъ есть ли здѣсь поставить двѣ пушки, то никакое войско изъ Ялты вытти не можетъ.

Но Ваше-пр-ство неполагаете занять Алушты и Уксюта гдѣ можно военные корабли подтянуть почти на пистолѣтный выстрѣлъ, да и якорныя мѣста весьма вѣрны; сіи два мѣста необходимо должны быть в особом примѣчаніи, равно и дороги отъ оныхъ идущія, какъ я о томъ выше упомянулъ и по которымъ можно итти съ войскомъ и везти артиллерію. Однакожъ я мыслю, чтобы въ мелкія части войскъ не разбивать, ибо въ такомъ случаѣ отпоръ вездѣ будетъ слабый и непріятель легко можетъ таковой постъ отбить, а тогда и прочіе посты уже обойдены или турнированы будутъ, посему и полагаю имѣть посты тысячъ по пяти или пѣхоты въ Акмечетѣ и близъ Карасбазара, которые могутъ въ потребномъ случаѣ оныя мѣста оборонять и занять дороги и горы, а въ вышепомянутыхъ двухъ пунктахъ имѣть конные небольшіе посты для извѣщенія.

Въ Судакѣ и Кефѣ и оттуда по берегу до мыса, который дѣлаетъ угодъ моря съ Еникольскимъ проливом и называется кажется Такинъ Бурунъ, полагаю имѣть отрядъ войскъ въ такомъ положеніи, чтобы онъ могъ обращаться куда надобно по дистанціи отъ Кефи до вышеименованной косы или угла. Въ проливъ въ Азовское море до Ениколя, а потому и почитаю я ненужнымъ занимать войсками берегъ Азовскаго моря.

Островъ Кубань полагаю черноморцами защищаться можетъ, а въ Ениколѣ, Кернѣ и Таманѣ думаю находятся потребные гарнизоны[1]).

(Продовження в черговому номері)

[1]) Ленінград, Центр. Іст. Архів (ран. Архів М. В. С.) „Дело Д-та полиціи, исполн. за 1807 г.“ № 234, л. 147.

Й. ЛІБЕРБЕРГ

Франк-масонство напередодні Великої Французької Революції, як форма громадсько-політичної самоорганізації буржуазії [1)]

До історії франк-масонського руху у Франції нас привело загальне вивчення тих форм та типів політичних організацій, що виробила в процесі свого розвитку класова боротьба у французькому суспільстві за доби Великої революції. Звичайно суто організаційний бік класової боротьби підпадає в історичних дослідженнях не зовсім достатній обробці. Коли дуже докладно досліджується ті соціяльно-економічні обставини, в яких зароджується й відбувається класова боротьба, коли старанно відновлюється фактичний розвиток її, коли сумлінно вивчається ідеологію різних груп і клас, що беруть участь у ній, то спеціяльному студіюванню її організаційних форм віддається надзвичайно мало уваги. А тимчасом, навряд чи можна досить повно вияснити, наприклад, рух класової боротьби в передреволюційній Франції і, зокрема, процес політичної консолідації буржуазних сил, що спричинився в значній мірі до перших успіхів революції, без належного вивчення тих організаційних форм, в яких ця боротьба й цей процес відбувалися.

Виходячи з цих міркувань, ми вважаємо за доцільне звернути увагу на спеціяльне вивчення організаційних форм класової боротьби. Перша доповідь, читана на пленумі семінару, витяг з якої оце подається до уваги читачів, становить собою спробу попереднього огляду першою чергою тих організаційно-політичних форм, в яких виступала передреволюційна французька буржуазія (провінціяльні штати, парламенти, муніципалітети, торговельні палати та інші органи загально-державного або місцевого апарату управління, потім салони, клуби, франк-масонські ложі, різного роду літературні, художні, філософські, наукові та економічні товариства й т. д.).

[1)] Розроблений витяг із доповіди на тему „Форми й типи політичних організацій напередодні Великої Французької Революції", читаної 7 лютого 1926 р. на відкритому засіданні пленуму марксо-ленінського міжвузівського семінару в Київі, нині науково-дослідчої катедри марксизму та ленінізму при Всеукраїнській Академії Наук.

Вивчення франк-масонства натрапляє на цілу низку труднощів. Безпосередніх джерел і документів з його історії, особливо тієї доби, коли рух тільки виникав і складався, надзвичайно мало.

Через таємний характер лож і замкнене життя, що вони його провадять (а тим більш провадили), важко дістатися до тих джерел, які існують. Нарешті, франк-масонські документи, писані особливим жаргоном і присвячені найчастіше малозначним, з погляду вияснення соціяльного та політичного характеру руху, питанням зовнішньої символіки, становлять собою, взагалі, мало вдячний для історичного дослідження матеріял.

Література питання, яка кількісно досить багата й яка відзначається так само, як і джерела, надзвичайним нагромадженням матеріялів ритуально-символістичного характеру про „ступені", „обряди", „секрети", „висвячення" й т. ин., має ще й ту ґрунтовну її хибу, що при всій „вченості" й „солідності" свого аргументаційного апарату, (особливо у Франції) в найбільшій своїй частині присвячено полеміці і через те розбивається на дві групи: твори оборонно-апологетичного і твори обвинувального, ц. т. масоножерного характеру. В книжках першого сорту, що здебільшого їх писали самі франк-масоні або близькі до них особи, туман, що штучно напускається на читача, звичайно пояснюється тим, що, ніби-то, таємниці та секрети франк-масонства можуть бути відкриті, та й то частково, відповідно до досягнених ступенів усталеної ієрархії, тільки присвяченим, цеб-то тільки членам лож. В книжках другого сорту, що їх писали звичайно клерикали, агресивний погляд, що ґрунтується часто на маловажних інтересах поточних політичних буднів, доводить до втрати тої мінімальної об'єктивности, що потрібна для правильного установлення фактів та їхніх взаємо-звязків і що відрізняє науковий підхід до історичних явищ від підходу публіцистичного [1]). Нарешті, зазначимо,

[1]) Історіографія франк-масонського руху, як і вся французька історична наука (зокрема вивчення доби французької революції), зазнає у Франції надзвичайно сильного (як сказано, значно більшого, ніж по инших країнах) тиску з боку сучасної класової боротьби. Майже всі політичні партії та угрупування мають в історіографії своє власне представництво і власних учених, готових на надмірну тенденційність, аби історично „поглибити" свою політичну ідеологію. Так, напр., клерикали, що провадять найжорстокішу боротьбу з найбезневиннішими проявами релігійної толерантности і взагалі буржуазного лібералізму, намагаються на підставі історичних документів довести, що первісною причиною всіх смертних „гріхів" Великої Французької Революції була... змова франк-масонів, цих „спільників сатани" та „агентів жидівства". Навпаки, представники буржуазного лібералізму та радикалізму (що, до речи є цілком злинялий і навіть в подальшому ступені не нагадує своїх революційних попередників) намагаються виправдати франк-масонів і довести, що або вони ніякого стосунку до такого „капосного діла", як французька революція, не мали, або, що французька революція сталася через „божевілля", що охопило все французьке суспільство, а не тільки франк-масонів. Про ці два погляди див., між иншим, Otto Karmin. L'influence du symbolisme maconnique sur le symbolisme révolutionnaire. Revue historique de la Révolution francaise, année 1910 p. 176.

що оскільки франк-масонство досі не було об'єктом марксівського історичного дослідження, всяка робота в цій галузі особливо важка [1]).

Раніш, ніж перейти до основної теми статті, до політичної ролі франк-масонства у французькій революції, або, точніш, в її підготовці, зупинімось коротко на історії виникнення самого руху.

На питання про час зародження франк-масонства буржуазна, а надто офіційна масонська історіографія давала до недавнього часу в багатьох випадках надзвичайно фантастичні відповіді. Почати хоч-би з того, що, наприклад, брат Андерсен (той самий, що з доручення англійських масонів видав року 1723 перший звіт масонських конституцій"), звязуючи франк-масонство з історією архітектури, добирається достотно до старозавітного Адама, що навряд чи не навчав своїх дітей будівництва та практичної геометрії [2]). Другому історику, а саме англійському масонові братові Олів'є, і цього не досить, і, виводячи історію франк-масонства з доби перед створенням світу, він „відкриває принципи франк-масонства, здійснені ще в первісній конституції раю" [3]). У всякому разі йому напевно відомо, що Мусій уже був великий майстер, Йошуа його оповісник, а Бецалел — великий доглядач [4]). Так само, не підлягає ніякому сумніву, за свідоцтвом деяких істориків, що Єва, як жінка, не була в тій першій масонській ложі, що її майстром був сам бог, а за членів Адам, Каїн і Авель [5]).

Скромніші історики, хоч і додержуються тієї-ж самовільної „біблійної" методи дослідження, як і попередні, на підставі дуже

---

[1]) З класиків марксизму, оскільки нам відомо, тільки Г. В. Плеханов торкався питання про франк-масонів та їхнє політичне значіння (див. його „Историю русской общественной мысли" кн. III, ГИЗ, 1925). Але Плеханов каже майже виключно про реакційне та містичне розенкрайцерство, цеб-то про те масонство, що поширилось у Німеччині, Росії та деяких інших країнах і що гостро відрізнялось від французького і англійського масонства. В тій-же невеликій мірі, в якій він торкається французького масонства, він взагалі підтверджує його радикальний та раціоналістичний переважно характер. Зазначимо, до речи, що про російських масонів та їхні політичні та громадські погляди можна знайти матеріял у М. Покровського в його „Русской Истории" т. III, у П. Сакуліна „Русская литература и социализм" ч. I, ГИЗ 1924, у великому двохтомному творі „Масонство в его прошлом и настоящем" — за редакцією С. П. Мельгунова та Н. П. Сидорова і инш. Відповідна бібліографія є в книзі „Русская словесность с XI по XIX в. включительно. Библиографический указатель произведений русской словесности в связи с историей и критикой" — уложила И. Мезнер. Спб. 1899.

[2]) J. G. Findel. „Histoire de la franc-maçonnerie depuis son origine jusqu'à nos jours". Traduit de l'allemand par E. Tandel. Paris 1866. t I p. 26. Книга є і в російському перекладі. Через відсутність в приступних нам бібліотеках німецького оригіналу, ми мусили користуватися французьким перекладом.

[3]) Ibidem.

[4]) Ibidem.

[5]) J. G. Gros. Les loges maçonniques de Toulouse (de 1740 à 1870) La Révolution Française, année 1901. t. 40.

далекої і здебільшого тільки вигаданої подібности в зовнішніх ритуалах, виводять наслідування франк-масонських організацій у залежності від амплітуди фантазії, то від різних єгипетських та римських корпорацій (напр., від так званих sodalitia або collegia будівельників), то від тих чи инших релігійних сект старих часів (напр., есеїв та садукеїв) або середньовіччя (напр., маніхейців), то від тамплієрів (храмовників) доби хрестових походів, то, нарешті, від середньовічних цехів та товариств будівельників, зокрема, мулярів[1]). З усієї цієї нісенітниці історично правильне тільки одно, а саме, що певне зовнішнє, і при тому тільки зовнішнє, наслідування в'яже франк-масонські ложі з цехами та спілками будівельних майстрів.

Виникнення цих спілок припадає, очевидно, на XII — XIII в.в. За їхню особливість було те, що через певні умови (життя всіх будівельників на протязі декількох років коло місця будівлі, а також сукупні переїзди на нові пункти роботи, колективність виробничої діяльности й тісніша взаємозалежність між різними групами робітників, які спеціялізувалися в тій або иншій роботі, нарешті, змагання зберегти, щоб запобігти конкуренції, в глибокій таємниці засоби будівельного мистецтва, що зближало всіх робітників), внутрішній звязок між їхніми членами відзначався такою міцністю та всебічністю, що накладав свій відбиток геть на всі боки громадського та особистого життя будівельників. Зовнішній свій вираз цей звязок знаходив, як, проте, і по всіх середньовічних цехах та компаньонажах, в багатьох різних обрядах та умовних ритуалах, що виконувалися всіма членами цеха при відповідних обставинах життя й праці. Зокрема, особливо розвинувшись у мулярів і взагалі у будівельників, насичення ритуалів всякого роду символістичними знаками та діями викликалось, першою чергою, вже згаданою потребою в неприступній чужому розумінню формі зберегти ті знання з будівництва, що були головним скарбом цеху та його членів.

Вперше спілки будівельників утворюються, мабуть, в Німеччині. Після певного часу вони поширюються також чи то через запозичення чи то через самостійне зародження в Італії й Франції, а потім в Англії. В цій останній вони набувають назви спілок вільних мулярів (free masons) [2]).

Особливістю англійських free masons було те, що поруч із дійсними мулярами вони в XV та XVI в.в. починають втягати в свої

[1]) Як приклад найпоміркованішого „дослідження", направленого до розшуку вигаданих коренів масонства в далекому минулому, можемо назвати статтю обережного супротивника франк-масонства G. Bord „Les precurseurs de la franc-maçonnerie au XVI et XVII siècle, вміщену в Revue de la Révolution, année 1886, sem. 2.

[2]) Між иншим, про походження й первісне значіння слова „free-mason" див. статтю І. М. Хераскова „Происхождение масонства и его развитие в Англии XVIII и XIX в." в книзі „Масонство в его прошлом и настоящем", за ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. СП. 1914. т. I, стор. 2 — 3.

лави сторонніх осіб (т. зв. accepted masons), а саме: видатних вчених, митців, філантропів, меценатів і взагалі заможних людей, що виявляли інтерес до будівельної справи і користувались впливом у питаннях матеріяльного забезпечення будівель [1]).

Формально включені, часто на почесних підставах, в склад цехів, згадані групи осіб засвоювали весь ритуальний побут мулярів і всю їхню орнаментну та архітектурну символістику. Наприкінці XVI, а особливо в XVII в. спілки мулярів, як і всі инші цехи, втратили значну долю свого значіння, і на XVIII в. од них залишились лише мізерні шматки історичних легенд та традицій.

Якраз на цю добу занепаду цехових організацій free masons і припадає виникнення сучасних громадсько-політичних організацій франк-масонів. Першу ложу організовано в Лондоні року 1717, при чому вже саме усталення в ній трьох ступенів: майстра, підмайстра й учня і, взагалі, засвоєння будівельної термінології відкриває той зовнішній наступницький звязок, що існує між першими франк-масонськими ложами і останніми цеховими об'єднаннями [2]). Ще яскравіш цей звязок ілюструється тим фактом, що серед членів перших лож були в певній кількості й дійсні муляри, а також особи, що хоч і не мали безпосередніх стосунків з будівельною професією, були членами цехів. J. G. Gros в своїй статті „Les loges maçonniques de Toulouse“ [3]) розповідає, як відбувся цей організаційний сплив різнорідних елементів у масонських ложах. „Чотири братства або товариства вільних мулярів, — каже він, — мізерні послідки міцних у середні віки корпорацій будівельників — ниділи в Лондоні. Але кілька енергійних людей, що увійшли в їхній склад, влили свіжу кров у спілки, що віджили свій вік. Зберігши назву, внутрішню організацію, церемоніял старих товариств, що їхній символізм так відповідав мріям про будування нового суспільства, нові люди перестали застигати в оглядуванні минулого й сміливо рушили вперед назустріч майбутньому“ [4]).

Отже, вступ, в останні братства мулярів, що агонізували, нових членів, які не мали ніякого стосунку до будівельної справи й намагалися

---

[1]) Проте, як показує І. М. Херасков (цит. твір., стор. 5), инші спілки, напр., кравецька, також приймали у свій склад „сторонніх осіб“. Приймання „сторонніх“ членів у спілки мулярів набувало иноді такого розмаху, що, як це було в Абердинській ложі року 1670, в якій із 49 членів тільки 12 були дійсно професійними мулярами, вони (сторонні) опинялись у більшості.

[2]) Ці останні, між иншим, також звалися ложами, від слова lodge, що відзначало барак для зберігання струментів (німецького мовою Bauhütte).

[3]) J. G. Gros. Les loges maçonniques de Toulouse (de 1740 à 1870). La Rèv Fr. 1901. стор. 235.

[4]) Про склад останніх цехових об'єднань і про перетворення їх на масонські ложі див. J. Findel „Histoire de la franc-maçonnerie“ t. I p.p. 149 — 152. Картина, що малює Фіндель, мало чим відрізняється від описів Гро.

лише використати стару організаційну форму для злучення нових громадських сил [1]) відживив їх остільки, що вони зробилися вихідним пунктом для нового руху.

Як вище згадувалось, наступницький звязок між цехами та ложами мав виключно зовнішній характер і виявлявся лише в тому, що франк-масонські ложі засвоїли значною мірою ту символіку й ті ритуали, які склались на ґрунті колективної виробничої діяльности членів будівельних цехів. Досить простого й цілком найповерховного порівнання цехів із ложами, щоб упевнитись, в якій мірі обидві ці організації, хоч і звязані поміж себе певною обрядовою подібністю, по суті є різні. В той час, як цехи були переважно організаціями професійними, економічними, ложі з самого виникнення служать в основному, як ми побачимо далі, меті громадсько-політичній.

Факт виникнення перших франк-масонських лож саме в Англії пояснюється тими-ж причинами, які викликали в цій країні взагалі раніше, ніж де по инших країнах, піднесення політичної та громадської активности буржуазії. Стоячи на чолі, з часів великих географічних відкриттів, економічного розвитку Европи й встигши вже до початку XVIII в., цеб-то за 100 років до Великої Французької Революції, пережити аж дві буржуазні революції, Англія цілком природно йшла попереду всіх країн і що до організаційно-політичної культури.

Саме в Англії, що клала підвалини промислового капіталізму, вироблялись, принаймні до революції року 1789, ті форми громадсько-політичної діяльности, які знаходили по инших країнах, в міру досягнення відповідного ступеню соціяльно-економічного розвитку, найширше застосування.

Але, коли й зрозуміла провідна, до певної міри, роля Англії у виробленні організаційно-політичних форм для буржуазії, що йде до панування, то, з другого боку, не менш зрозуміло, що ці форми запозичала буржуазія инших країн. Воно пояснюється тим, що організаційно-політичні форми не вигадуються, а складаються в певних історичних умовах і що політична активність, яка зароджується та шукає собі виходу й організаційного оформлення, користається попервах з усякої можливости організаційної реалізації і, простуючи лінією найменшого опору, використовує, в першу чергу, старі або приступні до запозичення організаційні форми.

Під особливо сильний вплив Англії що до політичної культури підпала передреволюційна Франція (2), що пояснюється так територі-

---

[1]) Otto Karmin (див. „L'influence du symbolisme maçonnique sur le symbolisme révolutionnaire") доречно приписує франк-масонству організаційне здійснення своєрідної „мімікрії", що мала на меті ввести в ужиток нові ідеї під старим прапором".

[2]) Пізніш (як це зокрема показує Г. В. Плеханов що до Росії в своїй „Истории русской общественной мысли"). міцним джерелом політико-ідеологічного впливу на всю Европу зробилась замість Англії Франція.

яльною близькістю обох країн, як і тим, що Франція була найпередовішою країною континенту, і що в ній раніш, ніж по инших країнах, мусила вибухнути буржуазна революція.

Про англійське походження французького масонства каже перш за все сама історія зародження у Франції перших лож. Майже всі їх безпосередньо організують сами англійці й до виникнення самостійного французького центру вони підлягають „Великій Ложі Англії".

Хронологічно виникнення масонського руху у Франції припадає на 20-ті роки XVIII в., цеб-то на час, коли громадсько-політичний рух, що підготував революцію, тільки-що починався. Важко зазначити точно, в якому місці і в якому році відкрилась перша ложа [1]). Судячи за неповними даними, що є в нашому розпорядженні, першу ложу під назвою ложі „Дружби та Братерства" (de l'Amitié et Fraternité) організовано в Дюнкирхені року 1721. Початок їй поклав сам великий майстер Англії герцог Жан де-Монтегю. Через короткий час масонські ложі виникають у Парижі, а також і по инших великих містах Франції. Перша паризька ложа відкрилась при найближчій участі англійських масонів — аристократів: Дервентвотера, Мекслайна, Гекверті та ин. року 1725 в ресторані, що належав англійцю Гюру, друга відкрилась скоро занею у англійця шліхувальника Гуфтана [2]). Року 1729 в Парижі організувалися нові чотири ложі, а саме св. Хоми (de saint Thomas), св. Мартина (de saint Martin), св. Петра (de saint Pierre) й св. Павла (de saint Paul). Року 1732 в ресторані Лянделя виникла, мабуть, з ініціятиви першої ложі (Дервентвотера та ин.) ложа під назвою ложі д'Омон (la loge d'Aumont).

В провінції перші франк-масонські організації виникають у Бордо (l'Anglaise) року 1732, в Валансьєні року 1733, в Тулузі (la loge de la Sagesse) року 1735 і в Гаврі року 1739.

В 50-ті й, особливо 60-ті роки рух охоплює собою всю Францію, і в наслідок цього мережа франк-масонських лож остільки густішає, що напередодні революції (точніш року 1782) вона поширюється не менш, як на 232 міста [3]). Досить сказати, що в самому Парижі цього року нараховується понад 80 лож, а з провінціяльних міст — у Ліоні

---

[1]) За Фінделем (цит. твір) багато з істориків визначають час виникнення першої ложі то в 1721, то в 1725, то в 1732 р.

[2]) Назви цих перших двох лож нам невідомі.

[3]) За сучасником Барюелем (L'abbé Barruel-Memoirer pour servir à l'histoire du jacobinisme, в нашому розпорядженні Гамбурзьке видання року 1893), що на його так часто посилається в своїй книжці „La franc-maçonnerie et la révolution" Тальмейр, року 1787 ложі вже існували в 282 містах Франції. Проте Барюель, що був у свій час членом масонської організації, з огляду на своє ренегатське масонство та невичерпану фантазію заслуговує дуже мало віри. Ще на меншу довіру заслуговує Тальмейр (Talmeyr), що його чорносотенство робить його працю звичайною макулатурною дурницею. Дивись рецензії на його книжку в Revue historique за рік 1905 т. 89 стор. 351 — 2 і в Revue d'histoire moderne за рік 1905 — 6, т. VII. ст. 391 — 3

того часу було 16 лож, в Тулузі 10, в Монпелье 10, в Бордо 7 і в Нанті 5. Загальна-ж кількість лож в цілій країні доходила 700[1]).

Перші франк-масонські ложі у Франції були, як ми вже зазначили, організаціями англійців, переважно політичних емігрантів, що втекли з своєї батьківщини після революції 1688 року. Здебільшого ці емігранти були супротивниками Оранської династії і намагалися поставити на англійський престіл предотавника скинутої династії Стюартів сина Якова II, Якова III, або внука його Карла-Едварда[2]). У самій Англії, а до певної міри й у Франції[3]), франк-масонство з самого початку було за засіб організації ліберальних елементів суспільства. Гро вважає, і цілком правдиво, що взагалі англійський франк-масонський рух був викликаний потребою лібералів, цеб-то буржуазії, змобілізувати свої сили проти можливого повернення абсолютизму Стюартів[4]). Лише пізніше франк-масонство, як організаційно-політичну форму, засвоїли також і контр-революціонери, що поширили його потім, завдяки еміграції по різних країнах континенту. Не зважаючи, однак, на певну спільність організаційних форм ліберального та контр-революційного руху, що устаилася в наслідок цього запозичення, деякі зовнішні відзнаки відмежовували масонство буржуазне від масонства аристократичного. Тимчасом як ліберальні ложі додержувались одних ритуалів,

---

[1]) Про поширення руху красномовно говорить факт існування лож навіть в найнезначніших та підупалих містечках, як, наприклад, в Монтреїль-Сюр-Мер, що налічував лише чотири тисячі мешканців, проте мав уже року 1761 самостійну ложу. (Див. E. Charpentier. — La loge maçonnique de Montreuil — sur — Mer (1761 — 1809) La Révol. Franç. t. 27 anneé 1894 p.p. 532 — 542). Інтересно зауважити, що загальна кількість членів Тулузьких лож, що, на думку Гро, становить собою 600 (цит. праця, стор. 254) перевищує втрое кількість масонів, що була у цьому місті року 1901. Про величезне зростання франк-масонства напередодні революції див. також Louis Blanc. L'histoire de la révolution française" t. II p. 74 etc.

[2]) Так, наприклад, перший великий майстер французьких лож Дервентвотер був щирий якобіт (див J. Findel „Histoire de la franc-maçonnerie" p. 249) і, яко такий, після повернення до Англії, був навіть відданий під суд і катований.

[3]) A.. Cochin в своїй рецензії з приводу книги Борда — G. Bord „La franc-maçonnerie en France des origines à 1815" — говорить, що останній докончe виявляє „подвійне якобітське та оранжистське походження французького масонства" (див. „Revue des questions historiques, année 1909 t. 86 p. 262). На жаль, одначе, безпосередньо в нашому розпорядженні нема Бордової книжки, що потребує, очевидячки, особливо обережного ставлення до себе.

А. М. Васютинський у своїй статті „Французское масонство в XVIII в." (див. „Масонство в его прошлом и настоящем" за ред. С. П. Мельгунова і Н. П. Сидорова стор. 36) також говорить, що „поруч з якобітським дворянством організують ложі у Франції і представники англійської шляхти, що з а л и ш и л и с я в і р н и м и н о в о м у г а н о в е р с ь к о м у д о м о в і. (підкреслили ми, — Й. Л.).

[4]) „Elle (ц.-т. франк-масонство — Й. Л.) naquit en 1717, en Angleterre, du désir de grouper les forces libérales contre un retour possible de l'absolutisme des Stuarts" — J. Gros. Les loges maçonniques de Toulouse p. 234.

Стюартистські ложі вигадували свої власні ритуали, що набували, залежно від обставин, більшого або меншого поширення [1]).

Так склалася у відміну від англійської системи, що панувала тоді, нова система, що їй дано, чи не з огляду на осередження в Шотландії головних сил контр-революції, назву шотландської. Ця нова система масонства, — каже І. М. Херасков, „що виникла у 30-х роках XVIII ст., була справді „якобітським масонством" і народилася зі спроби використати масонський прапор на якобітські цілі" [2]).

Слід, одначе, зазначити, що багато істориків, а серед них І. Херасков, що суперечить самому собі, заперечують політичний характер первісного англійського масонства.

Так, напр., Херасков гадає, що перші великі ложі виникли в Англії в наслідок того, що втомлена „безкраєю колотнечею й боротьбою попередніх десятиліть" і „колишнім захопленням політикою" „велика більшість людей вищої та середньої класи не думала вже ні про що, крім відпочинку" [3]).

---

[1]) Розповідаючи, що кілька англійських емігрантів, які були найближчими помічниками Карла-Едварда, організували в Тулузі франк-масонської ложі й наділили її одним нашвидку винайденим одмінком „шотландського ритуалу", Гро явно підкреслює його політичну підставу. Новоспечений ритуал, видимо, не мав у місті хоч трохи значного успіху, і не дивно. Оскільки він символізував не революцію, а реакцію, він заходив у гостру суперечність з настроями, що панували тоді у французькому суспільстві. Трохи більшим успіхом новий ритуал користувався лише підчас реставрації, коли на честь його проголошували здравицю на багатьох бенкетах, що знов-таки свідчить про тривке асоціювання цього, як і кожного иншого масонського ритуалу, з певними політичними ідеалами. „A côté de la Maçonnerie anglaise, — пише Гро, — se fonda bientôt une Maçonnerie écossaise, qui subsiste encore aujourd'hui; à l'origine, elle était animée d'un tout autre esprit; mais chez nous, on oublia vite l'inspiration qui lui avait donné naissance, et il n'y eut guère de différence entre les deux rites. A Toulouse, vit le jour une variété de rite écossais désignée sous le vocable assez bizarre de rite de la Vieille Bru ou des Écossais fidèles; ce rite avait été établi par le prétendent Charles-Eduard Stuart, après la bataille de Culloden, pour récompenser les Toulousains du bon accueil qu'ils avaient fait à ses partisans fugitifs, et notamment à son aide de camp, Samuel Lockard (1748). L'action de ce rite fut très restreinte. Cependant, sous la Restauration dans certains banquets, on portait encore la santé de la Vieille Bru".

А. М. Васютинський (пор. цит. твір, стор. 44) також визнає, що „гонитва за ускладненням ступенів, та буйний розквіт багатоступневих систем, очевидячки, базувалися на великому соціяльному факті. Отже таким фактом і була боротьба між дворянством та буржуазією, а поміж самим дворянством — між старим, судовим та дарованим. Якщо буржуа жадав відзнак, то не менш за його жадав їх дворянин, що пильнував на честь своїх предків: він звик до феодальної ієрархії і намагався використати в цім розумінні масонську легенду. Дбали про місце в ложі й шляхетна пані, і жінка заможного буржуа, що завоювали вже собі частину політичного й громадського впливу,— утворили салони".

[2]) І. М. Херасков „Происхождение масонства и его развитие в Англии в XVIII — XIX в." („Масонство в его прошлом и настоящем"). т. I, стр. 28.

[3]) Ibidem, стор. 16.

З цією думкою навряд чи можна погодитись. Певна річ, англійські масонські ложі були організаціями у вищій мірі мирними і малодіяльними, але цим зовсім ще не усувається їхній політичний характер.

Тим більш, що їхнє примиренство цілком відповідало тим оборонно-політичним завданням, які стояли перед переможною, а тому задоволеною, земельною та торговельною буржуазією. „Вільні з народження британські нації, — каже в першому виданні своєї „Книги масонських конституцій“ від року 1723, Андерсен,— заживаючи після зовнішніх та внутрішніх війн солодких плодів миру та волі, виявили щасливий нахил до масонства в усіх його видах і спустілі було Лондонські ложі наповнились новим життям“ [1]). В другому виданні своєї „Книги“ від року 1732 Андерсен так описує виникнення „Великої Лондонської Ложі“: „Після урочистого в'їзду в Лондон короля Георга і приборкання року 1716 повстання (мається на увазі контр-революційне повстання „якобітів“, що відбулось року 1715 — Й. Л.) кілька Лондонських лож вирішило скупчитися коло одного Великого Майстра, як осередку для єднання“. На доказ аполітичности англійських масонів Херасков наводить цілу низку уривків із книг і офіційних заяв перших масонів. Так, напр., той-же Андерсен пише, що „масон є мирний підданий громадянської влади“, і що політика масонів „є найкраща з політик — лойяльність законам і наслідування Христу, що не руйнував ніякого уряду і визнавав за кесарем законну владу“. Однак, Херасков і історики, що додержуються його точки зору, тут знов-таки не беруть на увагу тої своєрідної політичної обставини, в якій зародилось англійське масонство. Зайнявши, в наслідок порушення свого-ж власного „христового“ правила і в наслідок „руйнування уряду“ аристократії, місце пануючої класи, буржуазія зовсім не була зацікавлена в широкому поширенні „нелойяльних“ теорій про можливість і припустимість яких-будь виступів проти державної влади. Тим більш, що аристократія, як про це можна судити з її активної контр-революційної діяльности, і зокрема з інспірованих та організованих від неї повстань, зовсім не збиралась здавати своїх позицій і що, таким чином, небезпека зриву політичної перемоги буржуазії була, принаймні, на позір, цілком реальна. Очевидячки, Херасков не цілком вияснив собі конкретний зміст політичних поглядів англійських масонів. А між тим, фактів, хоч-би тільки тих, про які він сам-же повідомляє, цілком досить для визначення політичного характеру англійського масонства. Так, наприклад, розповідаючи про „перших бунтарів проти держави“, Херасков досить докладно зупиняється на історії з реакційним герцогом Вартоном, що, спираючись на підтримку деякої частини масонів, зробився шляхом незаконних і зле

[1]) Цитуємо за Херасковим.

фальсифікованих виборів гросмайстром Англії. Натрапивши, однак, на гостро-вороже ставлення до себе з боку більшости франк-масонів, Вартон мусив, нарешті, розстатись з гросмайстерською владою. „В червні року 1723, — читаємо ми в статті Хераскова, — герцог Вартон став видавати опозиційний листок „Справжній Британець" (The true Briton), направлений проти Гановерської династії, і почав діяльні зносини з закордонними якобітами; через 2 роки він емігрував з Англії, а, прийнявши за кордоном католицтво, став одвертим прибічником Стюартів" [1]). Пізніш герцог Вартон, за його власними словами, вступив в якесь „Товариство Гормогонів", в якому всі масонські звичаї й зокрема „різноманітний склад" підпадали немилосердному глузуванню. — „Слабий мозок різних шинкарів, малярів, голярів, допущених у масонство, — писав герцог, — не тільки викликав до нього призирство, але й піддав Орден небезпеці".

Таким чином, — як пише Херасков, що перечить собі й своїй „аполітичній" оцінці масонства, — „в добу років 1723 — 4 в масонство проникли політичні незгоди, при чому більшість зберегло однак вірність династії та проголошеним нею принципам лібералізму" [2]).

Але повернімось до Франції. В своїому дальшому розвитку французьке масонство майже цілком губить свій первісний емігрантсько-чужоземний характер. Акліматизувавшися в новому оточенні, воно скоро стає досить поширеною формою організації громадських, переважно буржуазних сил Франції. А проте, і тут слід відрізняти певні етапи розвитку. Попервах до франк-масонства приєднуються майже виключно вищі аристократичні елементи французького суспільства, понаджені, очевидячки, новиною та оригінальністю масонських символів і ритуалів. Якого-будь серйозного громадського або політичного значіння франк-масонство в цю добу, певна річ, не має. Вся діяльність аристократичних лож обмежується влаштуванням окремих зібрань, звичайно присвячених прийманню нових членів або піднесенню кого-небудь до вищого „ступеня", та організацією балів, маскарадів, бенкетів та инших розваг. Зазначимо, однак, що до певної міри небезпідставна думка, яку висловив А. Васютинський, що для шляхетства франк-масонство все-ж було певним політичним рупором, який передавав його старі претензії що до королівської влади [3]).

---

[1]) I. M. Херасков „Происхожд. мас. и его развитие в Англии XVIII и XIX в.", стор. 23.

[2]) Ibidem, стр. 24.

[3]) Ця думка А. М. Васютинського має своє підтвердження в такому місці з „Journal de l'avocat Barbier" t. II, p. 148.— 9 (цитуємо за Dictionnaire historique des institutions, moeurs et coutumes de la France par A. Chéruel, Paris 1885 стор. 1163): „Nos seigneurs de la cour ont inventé tous nouvellement, un ordre appelé des frimassons, à l'exemple de l'Angleterre, ou il y a aussi différents ordres des particuliers, et nous

Починаючи з 30-х приблизно років XVIII ст., склад франк-масонських лож починає сильно поширюватись, поповнюючись буржуазними елементами. В члени лож починають записуватись підприємці, купці, інтелігенти, урядовці, ремесники і навіть попи.

Проходження в рух „третього стану“ йде остільки успішно, що незабаром він опановує за невеликими винятками, весь франк-масонський рух цілком. Так, уже багато разів цитований нами Гро, говорячи про урядову аристократію Тулузи, яка масонствувала, зазначає, що однак не вона, а буржуазія складала в дійсності напередодні революції основне ядро славнозвісного товариства[1]). Крамарі, ремесники, лікарі, адвокати, сенешальські уповноважені, професори університету — ось хто складав головну масу відданих і горливих членів більшости лож[2]).

Цікаво також зазначити, що коли пізніш франк-масони допустили в свої ложі жінок і для їхнього прийому в багатьох містах Франції відкрились спеціяльні так звані „адоптивні“ ложі (loges d'adoption), в рух знов-таки показалися втягненими не аристократичні, а переважно буржуазні елементи. Правда, повне витискання зі складу лож шляхетських елементів, як ми це вже вище зазначали, коли говорили про буржуазію лише, як про основне ядро руху, ніколи не мало місця. До того-ж і сама буржуазія, що мала найбільше кількісне й якісне (цеб-то в розумінні питомої ваги і керовництва рухом) представництво в франк-масонстві, була в складі свого активу дуже неоднорідною. Поруч із ремесником, бідним кюре й інтелігентом, видатніше місце в буржуазних ложах мали член парламенту, відкупник податків і промисловець-мануфактурист.

---

ne tardons pas à imiter les impertinences etrangères. Dans cet ordre-ci étaient enrôlés quelques uns de nos secrétaires d'Etat et plusieurs ducs et seigneurs (підкреслили ми — Й. Л.). On ne sait quoi que ce soit des statuts des règles et de l'objet de cet ordre nouveau; il s'assemblait, recevait les nouveaux chevaliers, et la première règle était un secret inviolable pour tout ce qui se passait. Comme de pareilles assemblées, aussi secrètes, sont très dangereuses dans un Etat, étant composés des seigneurs, surtout dans la circonstance du changement qui vient d'arriver dans le ministère, M. le cardinal de Fleury a cru devoir étouffer cet ordre de chevalerie dans sa naissance; et il y a fait defence à tous ces messieurs de s'assembler et de tenir de pareils chapitres“.

[1]) А проте, численні свідоцтва показують, що члени парламенту і взагалі урядовці становили як до кількости в масонських ложах не останню групу. Див., напр. J. Findel. Histoire, ets., J. Gros. Les loges etc., Charles Gerin. — Les francs maçons et la magistrature française au XVIII Siècle. — Révue des Questions Historiques t. 18 année 1875 p. 546 та ин.

[2]) J. Gros цит. твір, стор. 244. З огляду на важливість тексту наводимо його і в оригіналі. „Mais la bourgeoisie formait en réalité á la veille de la révolution, le noyau de la célèbre société: négociants, artisans, médecins, avocats, procureurs au sénéchal, professeurs de l'Université comptent parmi les membres assidus et zélés, tandis que les hautes classes fournissaient surtout des dillettanti“.

Шляхетство й попівство, не виключаючи найвищих їхніх представників[1]), входили в франк-масонські ложі в досить значному числі, при чому існували навіть такі чисто аристократичні ложі, куди доступ особам нешляхетного походження було цілком закрито. Більш за те. Захоплення франк-масонством серед вищих верств, здавалось, почало вже дуже застигати, але в той час членами лож несподівано зробилось багато видатних аристократів з почоту короля, а року 1775 була організована спеціяльна ложа в самому палаці (т. зв. loge Militaire-des-Trois-Frères-Unis, à l'Orient de la Cour), і до неї, за прикладом австрійського імператора Франца і пруського короля Фридриха II, вступили Людвик XVI та його обидва брати (пізніше Людвик XVIII та Карл X)[2]).

Однак факту організації від вищого дворянства і від королівського двору франк-масонських лож так само мало перечить та обставина, що основною громадською силою, яка використала франк-масонство і при тому не для екстравагантних забав, а для серйозних політичних завдань, була буржуазія, як мало революційному характерові „Фігарового Весілля" перечить факт його постановки на королівській сцені і як мало революційній суті філософії XVIII в. перечить факт її популярности при дворах Катерини II і Фридриха II.

Не в більшій мірі проти буржуазного, по суті, характеру передреволюційного французького масонства говорить і факт присутности

---

[1]) Як розповідає Gros (стор. 238), тулузькі ложі мали в своєму складі часто як майстрів велику кількість попів, ченців, абатів і професорів теології. Для ілюстрації цього факту він називає, наприклад, таких членів лож духовного стану: Joseph Lalaury — августинський чернець, промовець ложі Мудрости (de la Sagesse), Corazze, Chambrière, Cement, Legris, Dubourg — абати, Monatz, Cipière, Itey, Saint-Romain, dom Létang — професори теології. Claudio Jannet, наводячи в своїй статті „Les francs-maçons pendant la Révolution" (Revue de la Révolution, année 1883, pp. 273 — 280) цитату з „Monde maçonnique" за грудень року 1880, згадує ложу „les vrais zélés" в Оксері, в якій із 50 членів 20 були особи духовного стану, ченці, бендиктинці та инш. В Монтрейль-сюр-Мер, не вважаючи на керовничу активність офіцерів, адвокатів, крамарів та ин., діяльними членами ложі були також бенедиктинці та бернардинці (Див. E. Charpentier „La loge maçonnique de Montreuil-sur-Mer (1761 — 1809) La Rév. Fr. t. 27 année 1894 pp. 532 — 42).

[2]) Див. L. Amiable. Les Bourbons francs-maçons. La Rev. Fr. année 1895, p. 527. M. H. Monin. Les Bourbons francs-maçons. Revue Bleue, année 1895, pp. 653 — 658. Було-б, певна річ, наївно думати, що організацією власної „своєї величности" ложі король та його близькі приєднувались в якій-би не було мірі до франк-масонського руху в цілому та до його політичної програми. Аміябль у иншій своїй статті „Louis XVI et les Neufs Soeurs" (Rév. Fr. t. 31, année 1896) підкреслює, що королівська сім'я „відчувши прогресивний та реформаторський характер лож, дуже скоро збайдужіла до франк-масонства". Історія ложі Trois-Frères показує, що реакційні погляди її членів цілком відповідали тій обстановці та оточенню, в якому вона виникла. Монен розповідає, як ця ложа, що відродилась після закінчення революції (року 1804) і зберегла в повній мірі свої бурбонські симпатії, повела боротьбу бонапартистської організації, що тимчасово перемогла в франк-масонстві.

серед його найближчих наслідувачів певного числа представників духівництва — попів, ченців, абатів, теологів та ин.[1]). Правда, багато з них зберігали навіть у ложах свої католицькі переконання[2]) в той самий час, як боротьба з церквою й ортодоксальним католицтвом мала трохи чи не центральне місце у всій політичній діяльності буржуазії. Але це тільки дозволяє припустити, що, по-перше, у франк-масонській організації, яка не знала, як і все громадсько-політичне життя тієї доби, суворого організаційно-політичного розмежування груп та вчень, знайшли собі місце всі опозиційні елементи французького суспільства, починаючи з найпомірковаиіших і кінчаючи найрадикальнішими, та що, по-друге, при широкому розвитку руху, окремі ложі стали формою організації сил і для громадських проверстків, які або взагалі мали незначне відношення до боротьби, що відбувалась в той час, або відповідно до своїх класових та групових інтересів були по той бік буржуазної політичної барикади.

Зародившись, таким чином, серед англійських емігрантів-аристократів і поширившись через французьке шляхетство серед широких мас „третього стану", змінивши при цьому у відповідний спосіб свою форму, організацію й соціяльний зміст, і пристосувавшись, або, точніше, „підпавши" пристосуванню до нових умов та завдань,— франк-масонство набуло цілком иншого значіння, ніж те, яке воно мало спочатку. З напівмістичної забавки, що розвіювала нудоту верхів французького шляхетства, яке переситилось і розкладалось, воно перетворилося на небезпечне знаряддя боротьби революційної буржуазної класи, що здіймалась до влади.

---

[1]) Цікаво зазначити, що певним успіхом франк-масонство користувалось також і в армії. Вищезгадану ложу в невеликому містечку Монтрейль-сюр-Мер організували офіцери з місцевої залоги (Див. E. Charpentier La loge maçonnique etc). Про поширення масонства серед паризьких частин французької гвардії каже безпосереднє звертання деяких військових груп в Grand Orient de France з проханням надати їм конституційного патента. (Див., напр., Otto Karmin, Une loge de Gardes — françaises à la veille de la Révolution, Revue historique de la Rév. Fr., année 1913). Відомо далі, що більша частина революційних генералів (напр., Ля-Фает, Гош. Клебер, Жубер, Келерман, Масена та ин.) також належала до числа масонів. (Див, Otto Karmin L'influence du symbolisme etc).

Оскільки великою була роля масонів у армії, показує, очевидно недавно написана, робота G. Martin'a (La franc-maçonnerie française et la preparation de la Rév. Paris, Presses Universitaires, 1926), про що ми довідуємося з рецензії R. Vivier на цю роботу (у нас цієї книги немає), уміщеної в Rév. Française за 1926 р.—квітень—червень, ст. 173. В рецензії ясно сказано, що „військові ложі сприяли дезорганізації королівської армії".

[2]) Це особливо вперто підкреслює Матьєз, який каже, що „масонська філософія до самої революції залишалась філософією християнською". А проте тут-же він примушений, перечучи самому собі, визнати, що при всьому своєму католицтві попи, які вступали до франк-масонських лож, були релігійними новаторами, спільниками „філософів" і навіть єретиками (Див. A. Mathiez „Chaumette franc-macon La Rév. Fr. année 1901, p. 141).

Демократизація франк-масонського руху одразу-ж викликала недовірливе ставлення до себе й навіть занепокоєння з боку аристократії й уряду. Вжито всіх заходів, щоб припинити як збільшення кількости членів у вже заснованих ложах, так й дальшу організацію нових лож. „Спочатку,— каже Фіндель,— тільки благородні мали в принципі доступ до лож, і доти, поки цей стан речей тривав, масонство не зазнавало ні з якого боку ніяких утисків. Одначе, коли середні класи (les classes moyennes), зацікавившись рухом, почали висловлювати бажання стати його складовою частиною, і коли неблагородні (impurs) елементи дійсно попали в ложі, виникла думка про необхідність підкорити їх такій системі репресій, яка раніш себе не виправдала-б“ [1]). Особливо збільшились репресії проти франк-масонів року 1738, коли папа Клемент XII видав спеціяльну буллу In Eminenti (Bulle de l'excommunication), що відлучала їх од церкви та загрожувала анатемою всім, які вступали з ними хоч-би в далекі відносини [2]). Ще раніш, а саме 1737 року Людовик XV видав едикт, що рішуче забороняв його „вірним підданим“ підтримувати звязки з франк-масонами [3]). Аристократів, членів франк-масонських лож, позбавлено права з'являтися при дворі. Дійшло до того, що хоч парламент, який гаряче співчував широким громадським колам, категорично відмовився зареєструвати антимасонську папську буллу, поліція суворо заборонила ресторанам та готелям здавати свої помешкання для влаштування зібрань франк-масонів. Часто траплялось, що таємні зібрання, відкриті поліцією підчас облав, які спеціяльно провадились, розганялося силою, і заарештованих при цьому осіб передавалося до суду [4]).

Одначе, всі ці репресії, що сприяли лише надзвичайному зростові популярности франк-масонства, були цілком безсильні знищити франк-масонський рух, що встиг уже пустити надто глибоке коріння [5]). До того-ж, первісне різко-вороже ставлення до масонства

[1]) J. G. Findel „Historie de la franc-maçonnerie“, t. I p.p. 235 — 6.

[2]) Повний текст булли ми знаходимо у Фінделя стор. 238 — 41. Року 1751 р. папа Бенедикта XV буллою Providas підтвердив буллу Клемента. Про ставлення до франк-масонства голови католицької церкви напередодні самої революції див. лист кардинала Чіярамонті (пізніше папи Пія VII) на ім'я папи Пія VI, що вміщено в Revue de la Révolution (стаття La franc-maçonnerie et la Révolution, année 1884).

[3]) Перед виданням едикту було досить жваве листування про франк-масонські ложі між представниками центральної та провінціяльної влади. Документи, що стосуються до цього, див. в статті Charles Gérin. Les francs-maçons et la magistrature française au XVIII siècle в Revue des Questions Historiques année 1875 p. 546 etc.

[4]) Оповідання про одну з таких облав можна знайти в доповіді Монена „Les Bourbons francs-maçons“, читаній на річному засіданні Сорбони та надрукованій в Revue Bleue, année 1895, p.p. 653 — 8.

[5]) Про це свідчать чимало сучасників; напр., відомий мемуарист Башомон (див. Mèmoires de Bachaumon, за 21 березня 1778 р.) каже, що „після зазнаного на протязі кількох років переслідування... франк-масони почали відогравати у Франції дуже значну ролю“.

з боку Людовика XV замінилось толерантнішим ставленням до нього, завдяки, зокрема, приєднанню до руху низки видатніших аристократів (напр., принца Конті або графа де-Клермон, якому король дозволив стати великим майстром), що відограли таким чином ролю легального прикриття для буржуазного руху[1]). В міру зростання кількости лож та їх членів все гостріш ставало перед франк-масонським рухом питання про його внутрішнє об'єднання та про те, щоб поставити на чолі його якійсь один авторитетний і загальновизнаний центр.

На світанку франк-масонського руху, він, як відомо, організаційно підлягав „Великій ложі Англії". Між окремими ложами по різних містах Франції ніякого звязку не було. Кожна з них одержувала свій первісний конституційний „патент" безпосередньо з Лондону. Лорд Дорвентвотер, що стояв на чолі першої паризької ложі, був великим майстром скоріше через призначення, аніж через обрання. Першим дійсно обраним великим майстром був лорд Гернвестер, що став виконувати свої обов'язки р. 1736. Лише року 1738 на чолі французьких масонів став француз, герцог д'Антен, якого року 1743 заступив уже згаданий вище граф де-Клермон. Однак спільне обрання кількома (далеко не всіма) ложами великого майстра ще зовсім не визначало усталення постійних звязків між ними. Ще в меншій мірі міг великий майстер заступити керовничий орган, який через свою колегіяльність міг-би бути безпосередньо звязаним із найважнішими та найбагатолюднішими організаціями. Року 1755 було, нарешті, закладено незалежну від історичної метрополії масонства (цеб-то від Англії) „Велику ложу Франції" (La grande loge de France), що була обрана на спеціяльно скликаному для цієї мети зібранні представників лож[2]).

Одначе „Велика Ложа", як це показали найближчі часи, не знайшла визнання з боку всього руху і, зокрема, з боку провінції її делегатів не було запрошено на виборче зібрання. Суперечки навколо „Ложі" стали вихідним пунктом для глибших незгод, що охопили скоро весь франк-масонський рух і довели далі навіть до розколу. Зробившись виразом загострених класових суперечностей між соціяльно-різнородними групами суспільства і, першою чергою, між аристократією й буржуазією, незгоди ці лежали в площині організаційних питань. Буржуазія, яка почувала в звязку зі значним поширенням руху свою силу, почала все настирливіше вимагати самоврядування лож, цеб-то знищення того порядку, за якого ложами майже безконтрольно розпоряджались незмінні і, звичайно, дворянського походження майстри. Дворянська частина франк-масонства, звичайно,

[1]) J. Gros каже про видатних членів парламенту, що їхня участь у франк-масонських ложах була для останніх наче за охоронну грамоту.

[2]) Власне кажучи, вже з року 1743 в Парижі існувало щось подібне до центру — „Велика англійська ложа Франції",— але вона, як показує її назва, не мала повної незалежности від англійського масонства.

як-найенергійніше змагалася проти будь-яких організаційних реформ, добре розуміючи, що, за суттю справи, питання було не в тому, яка організаційна структура краща, а яка гірша, а в тому, кому за тієї чи иншої організаційної системи, належатиме перевага в рухові. Цікаво зазначити, що вимагаючи демократизації франк-масонської громади, буржуазія разом із тим домагалася й її централізації. „Більшість лож,— каже Гро,— була певна, що вона конче потрібна енергійна та раціонально-організована центральна влада“ [1]). Буржуазія, очевидно, як і шляхетство, розуміла, що, утворюючи в суспільстві переважну більшість, вона через демократичний централізм зуміє як-найлегше оволодіти рухом. І справді. Тільки за допомогою демократизму буржуазія могла скинути аристократичний вершок руху і замінити майстрів-дворян людьми зі своєї верстви і тільки за допомогою централізму вона могла потім здійснити з'єднання й дисциплінування франк-масонських лож.

Як уже сказано, організаційні незгоди серед членів франк-масонської громади довели її до розколу. На початку 60-х років збунтувавшись, буржуазні ложі утворили в противагу аристократичному центрові „Великої Ложі Франції“ свій власний центр „Велику Ложу“. Діяльність її була дуже успішна і в наслідок цього коло „Великої Ложі“ об'єдналась дуже значна кількість старих та нових лож. Зростання буржуазного масонства почало набувати такого розмаху, — за чотири роки організовано по всій країні близько 50 нових лож,—що стурбований уряд примушений був встряти в боротьбу, що відбувалася всередині масонської організації, та силоміць припинити року 1767 існування „Великої Ложі“.

Однак, на цьому справа не закінчилась. Загнані в підпілля буржуазні ложі вперто вели далі розпочату боротьбу. Ще до смерти „Великого Майстра“ графа де-Клермона, що сталася року 1771, їм удалося перетягти на свій бік адміністратора „Великої Ложі Франції“ герцога Люксембурзького, що умовив, своєю чергою, герцога Шартрського (пізніше Луї Філіпа — Рівність) стати на чолі буржуазних масонів і виставити від їхнього імени свою кандидатуру на найближчих виборах нового „великого майстра“. А проте, навряд чи варт було великих зусиль притягання до буржуазного масонства Луї Філіпа, що готував себе до ролі буржуазного монарха і що виявив уже задовго перед революцією свої видатні демагогічні здібності „захисника“ „третього стану“.

Не доводиться казати, що в наслідок голосування, переведеного на зібранні представників на цей раз уже не тільки паризьких, але й провінціяльних лож (останні було представлено в кількості не менш 90 чоловіка), на гросмайстра французьких масонів обрано герцога Шартрського. Організаційні вимоги буржуазії змогли знайти, в такий

[1]) J. G. Gros. Les loges maçonniques etc. p. 238.

спосіб, хоч і не без дальшої впертої боротьби з феодальними елементами руху, повне задоволення. Видано нову конституцію лож, збудовану на принципі демократичного централізму, що висувався раніш. Незмінність майстрів знищено, практика нарад взаємної інформації стала частішою, звязок між окремими ложами та їх центром, що набув тепер назву „Великої Національної Ложі“ (Grande Loge Nationale) або „Ложі Великого Сходу Франції“ (Grand Orient de France), помітно збільшився.

Зміни, що відбулись, „визначали собою,— як каже Гро,— справжню революцію. Олігархічне правління ордена поступалося місцем системі представництва; відтепер влада встановлювалась знизу, а не згори“ [1]). Негайно після утворення нової Центральної Ложі, до неї приєдналося 132 ложі. Далі кількість місцевих лож, що були під керовництвом „Ложі Великого Сходу Франції“ зросла майже в два рази, а напередодні самої революції вона досягла 688 [2]).

Таким чином, керовництво рухом, не вважаючи на те, що ще існували й инші масонські центри (напр., le Grand Chapitre général de France або le Grand Chapitre de l'ordre de Heredom), перейшло в основі до буржуазії.

Вище ми казали про те, що склад франк-масонських лож був переважно буржуазний. Чи не свідчить цей факт сам собою про те, що франк-масонство служило як-раз політичній меті, а не иншим. Безсумнівно, свідчить, бо в умовах запеклої класової боротьби, що клекотіла, хоч і в заличкованій формі парламентської опозиції, літературно-філософських виступів і релігійної дискусії, ще задовго перед революцією, всяка організація, який-би зовнішньо поміркований та аполітичний характер вона не мала, чи була то академія, торговельна палата, літературне товариство або салон, неминуче набувала великого політичного значіння. До того-ж, і це треба особливо мати на увазі, членами франк-масонських лож були не стільки рядові представники буржуазії, скільки ті її добре всім відомі політичні діячі, що складали її бойовий політичний авангард. Досить сказати, що нема майже ні одного хоч трохи відомого діяча революції, який-би свого часу не був членом франк-масонської організації й не пройшов її школи. „Більшість революціонерів, — каже в своїй „Histoire de la révolution française“ Луї Блан,— входила в свій час до складу таємних товариств франк-масонства“ [3]).

В списку членів славнозвісної паризької ложі „Дев'яти Сестер“ (Neuf soeurs)[4]), до якої року 1778 з такою урочистістю прийнято

[1]) J. G. Gros, цит. твір, стор. 238.

[2]) Див. Charles Bernardin. Précis historique du Grand Orient. Nancy. 1909.

[3]) Louis Blanc. Histoire de la Révolution française, t. III p. 208.

[4]) Історія ложі є в книжці: L'Amiable. Une loge maçonnique avant 1789 la R*.*. L*.* les Neuf Soeurs. Див. рецензію Etiénne Charavay в Rév. Fr. t, 34 année 1898 p.p. 285 — 88.

самого „фернейського патріярха“ (Вольтера)[1]), ми знаходимо таких стовпів буржуазної політичної думки й таких поборників інтересів „третього стану“, а як Лаланд (фундатор ложі), Кондорсе[2]), Брісо, Гара, Байльї, Каміл Демулен, Дантон, Шеньє, Гельвецій, Франклін, Ля-Метрі, Шамфор, Рабо-де-Сент-Етьєн, абат Сієйс, Коло д'Ербуа, Петіон, Кабаніс, Мерсьє, Дюпаті, Курт-де-Жеблен, Ром, Франсуа де-Нешато, Верньо й абат Фоше.

По инших ложах (напр., в орлеаністській ложі Candeur[3]) або в дуже радикальній ложі des Phiallèthes ми зустрічаємося з особами, що відогравали або мали відогравати не менш важливу ролю в політичній долі буржуазії, ніж члени ложі „Дев'яти Сестер“. Це — Лафает, Барер, Шомет, брати Ламети, д-р Гільотен, Барнав, Мірабо, Гаде, Марат, Давид, Кутон, Карра, Шабо, Дюпор, Пасторе, Лакло, Силері, Буасі д'Англа, Камбасерес, Карно, Гебер, Лаплас, Леревельєр-Лепо, Вольней, Грегуар, нарешті, Грім і значна частина Гольбахової „республіки філософів“[4]).

---

[1]) Докладний опис церемоніялу приняття Вольтера в ложу ми знаходимо в роботі Louis Amiable. Voltaire et les Neuf soeurs. (Rév. Fr. t. 31, 1896). Цікаво між иншим зазначити, що приняття Вольтера до ложі „Дев'яти Сестер“ викликало серед дворянської частини франк-масонства і зокрема в королівській ложі Militaire der Trois-Frères-Unis деяке незадоволення. Проти ложі „Дев'яти сестер“ було навіть вжито репресивних заходів, з метою дискредитації її й виключення з франк-масонської організації, але цьому стала на заваді буржуазна більшість у ложах.

В „Lettres historiques, politiques et critiques sur les evenements, qui se sont passés depuis 1778 jusqu'à présent“, Londres 1788 t. II p.p. 81 — 91, один лист вміщає дуже цікавий опис жалібного зібрання ложі „Дев'яти Сестер“, присвяченого пам'яті перед тим померлого Вольтера.

Не позбавлені цікавости також і відомості що до вступу Вольтера до франк-масонської ложі, подібно до Монтеск'є, ще підчас його перебування в Англії. Див. про це у L. Amiable. Voltaire et les Neuf Soeurs. La Rév. Fr. t. 31, année 1896, p. 64: „On ne pourrait s'étonner que, comme Montesquieu, il eût été initié en Angleterre pendant le séjour qu'il y avait fait un demi siécle auparavant“.

[2]) Деякі історики, як напр., M. Guillois (див. рец. на книжку Аміябля „Une loge maçonnique avant 1789“), вважають, що Кондорсе не був франк-масоном. Louis Blanc зараховує Кондорсе в число членів ложі Bouche de Fer (див. його Histoire de la révolution française t. II p. 84). Ложа ця, між иншим, перетворилась на початку революції на славнозвісний Соціяльний гурток (Sercle social); на чолі його став абат Фоше, який ширив ідеї соціяльних реформ, або, як висловлюються складачі одного „Словника французької революції“, соціялістичних теорій (théories socialistes). (Див. Dictionnaire de la Révolution française, par E. Boursin et Augustin Challamel, Paris 1893).

[3]) „Коли вибухла революція, читаємо ми у Луї Блана (Hist. de la rév. fr., t II p. 84), ложа Candeur зробилась місцем постійних зустріч прибічників Філіпа Орлеанського“.

[4]) Про належність всіх перерахованих осіб до франк-масонства див. Grand Dictionnaire Universel, par Pièrre Larousse t. VIII p.p. 763 — 4. Louis Blanc. Histoire de la Révolution française, t. II, p.p. 82 та инш., Mathiez. Chaumette franc-maçon, Rév Fr. t. XLIII, J. Gros. Les loges maçonniques etc., Louis d'Estampes et Claudio Jannet. La franç-maçonnerie et la révolution. Aulard. Etudes et leçons sur la révolution française.— L. Amiable. Une loge maçonnique avant 1789 та инш.

Одначе, буржуазно-політичний характер французького масонства виявляється не тільки фактом перебування в ложах майже всього політичного активу „третього стану“, але також і всією діяльністю франк-масонів і всіма їхніми програмовими змаганнями.

З огляду на велику обмеженість місця ми для ілюстрації зупинимося в двох словах на внутрішньому житті лише одної, правда, найцікавіщої ложі, а саме тулузької „Ложі Енциклопедії“ (l'Encyclopédique)[1]), що зорганізувалася за два роки перед революцією.

Відкрита з великою урочистістю та під найближчим керовництвом Grand-Orient, ложа за перший рік свого існування втягла до своїх лав понад 120 членів.

Цікавою особливістю цієї ложі було, як показує її назва, глибоке перейняття її членів раціоналістичною філософією енциклопедистів. Недурно друковані видання останніх служили для членів ложі головними настільними книгами. Організація l'Encyclopédique з'явилась, як каже Гро[2]), продуктом реакції, що захопила певні кола масонської громади проти містичного, першою чергою, мартіністського[3]) напряму в масонстві. Про радикалізм цієї бойової ложі особливо яскраво свідчить її суто демократичний як на ті часи склад. Головною масою її членів були прості ремесники. Хоч у ній, за словами Gros, були й представники ліберальних професій (митці, скульптори, архітекти, адвокати, лікарі) і навіть шляхтичі та попи, проте безперечна більшість належала до представників ремесницької людности (столярів, токарів, циноливарників, мулярів, теслярів, ювелірів, золотарів, граверів на металі та инш.)[4]).

Відомий Мерсьє в своїй „Tableau de Paris“ (Amsterdam 1783) t. 7, p. 224 каже, що в ложі „Дев'яти Сестер“ можна було зустріти всіх сучасних і відомих людей („on a vu tous les hommes celèbres et contemporains“).

[1]) Такі назви, як „Енциклопедія“ подибуємо в історії передреволюційного французького масонства досить часто. Нам відомі, напр., ложі „Рівности“, „Братерства“ „Соціяльної угоди“ (Contrat social) та инш.

[2]) J. G. Gros, цит. твір, стор. 249.

[3]) Як відомо, засновником мартинізму був учень португальського містика Martinez Pasqu lis'a Saint — Martin, що видав року 1775 під псевдонімом Le philosophe inconnu книжку „Des Erreurs et de la Vérité, ou des hommes rappelés au principe universel de la science“. Містичне вчення мартиністів, що мало до деякої міри опозиційний що до офіціяльної церкви характер, знайшло через це певне поширення серед франк-масонів. Таке-ж поширення серед них мало, очевидячки, і рідне мартинізму містичне вчення ілюмінатів, головним творцем якого був німець Вайсгаупт. Ми позбавлені можливости докладніше освітлити ролю містичних напрямків у французькому масонстві, через брак відповідного місця. Див. цікавий розбір поглядів Сен-Мартена у Плеханова, цит. твір, книга III, стор. 245 — 7.

[4]) J. G. Gros, цит. твір, стор. 250. Ця ложа з ремесницькою більшістю не була єдина. По инших містах ми часто знаходимо навіть ложі з виключно ремесницьким складом. Див., напр., про „ложу ремесників“ (la loge des Arts réunis в Діжоні у J. Thomas. Les origines de la loge maçonnique de Dijon).

Відмінно від дворянських лож, що всю свою енергію витрачали на те, щоб весело згаяти час та влаштовувати „ритуальні“ збори, „ложа Енциклопедії“ найбільші бралася до масової агітації. Щоб притягти увагу широкого загалу до ідей енциклопедистів, ложа під виглядом філантропії організовувала приватні лекції на наукові, літературні, філософські та инші теми. Поруч, із цією агітацією серед народніх мас[1]), в діяльності ложі видатне місце мала пропаганда серед своїх власних членів. Для піднесення рівня їхнього політичного, наукового й філософського розвитку ложа організувала 7 спеціяльних комітетів: сільсько-господарський, філантропічний, громадянський, механічних мистецтв, художній, науковий, філософський і вивчання масонства. Комітети ці розгорнули дуже значну роботу й притягли до свого складу майже всіх членів ложі. Що до безпосередньо політичних виступів ложі, то з убогих матеріялів Гро ми, на жаль, довідуємося лише про один факт цього роду, а саме про участь ложі в урочистій зустрічі, влаштованій опозиційному переслідуваному парламентові, що повернув до Тулузи.

А проте палка підтримка парламентів підчас їхніх виступів проти королівської або міністерської сваволі, як і підтримка взагалі всякого виразу незадоволення пануючим політичним режимом, являла одну з важливіших проявів активности буржуазних франк-масонів.

З наближенням революції франк-масони зміцнили свою діяльність, намагаючись стати на чолі громадського руху, що почався. В головах багатьох із них зароджуються плани скинути Людовика XVI, як короля, що надто сильно звязаний із дворянством, і замінити його монархом, що був-би здатний боронити, першою чергою, інтереси третього стану. Вже обранням герцога Орлеанського (пізніший титул герцога Шартрського), цього явного супротивника Людовика XVI, на свого „гросмайстра“, франк-масони недвозначно підкреслили, що вони хотіли-б бачити нового короля на французькому престолі. Про це свідчать пропозиції, що зробив масонам Талейран, про бажаність посадовити на французький престол герцога Брунсвіка й сильна популяризація в деяких масонських колах, як майбутнього короля Франції, сина англійського короля, герцога Йоркського. Революцію, що вибухла, франк-масони прийняли із що-найбільшим співчуттям, щоб не сказати із захопленням. „Коли в липні року 1789 — розповідає в своїй

[1]) Агітацію в дусі філософії енциклопедистів вело багато лож. Так, напр., відома паризька ложа „Дев'яти Сестер“ (les Neuf Soeurs) організувала з метою систематичної агітаційно-пропагандистської роботи особливу освітню установу, так зв. „Музей“ або „Ліцей“; його щотижневі зібрання „притягали таку масу народу, що, щоб попасти в залю, треба було прийти надзвичайно рано“. За політичний характер цих зібрань говорить, між иншим, факт організації спеціяльної вечірки, присвяченої шануванню славнозвісного В. Франкліна та його американської батьківщини. Див. L. Amiable. Les origines maçonniques du Musée de Paris, Rév. Fr. t. 31, année 1896.

Histoire de la franc-maçonnerie Фіндель — ложа Parfaite Union в Ренні одержала відомості про захоплення Бастилії, політичні настрої охопили її членів. Негайно ложа висловилась за переворот, що відбувся, і за ті нові принципи, що Національне Зібрання було закликано здійснити“ [1]). По багатьох містах франк-масони брали найпалкішу участь у різного роду політичних зібраннях і зокрема в зібраннях, присвячених складанню наказів і виборам делегатів до Генеральних Штатів. „Сила наказів, — пише Вів'є, — були інспіровані масонами“ [2]). „Як видно з книги Мартена́, — пише Олар, — франк-масони допомагали складати Накази, які були адресовані Генеральним Штатам, і навіть з фінансового боку брали участь в виборчій кампанії року 1789“ [3]). „Коли приходить час Генеральних Штатів,— читаємо ми у Е. Шарпантьє,— скликаються зібрання трьох станів для виборів представників, які мають обговорити й редагувати всі накази. Монтрейльські франк-масони при цьому відіграють важливу, я-б сказав, навіть керовничу ролю“ [4]). „Бальяжні накази Монтрейльського духівництва, дворянства й третього стану являли собою просту зводку принципів, що проповідують і здійснюють франк-масони“ [5]).

Викриваючи класову суть франк-масонського руху й вияснюючи його в суті справи, буржуазний характер, встановлюючи, инакше сказати, факт загальної геґемонії в ньому буржуазії, ми в той-же час зовсім не повинні випускати з поля зору тієї обставини, що соціяльний діяпазон цього руху був надзвичайно широкий і що, стоючи між двома такими крайніми полюсами суспільства, як рядові ремесники й члени королівської сем'ї, рух мав у собі найрізнорідніші елементи. Не розходячись із вищесказаним, ми можемо, таким чином, сміливо сказати, що майже ввесь соціяльно-політичний спектр французького суспільства знаходив своє досить повне відбиття у франк-масонській організації. Ми говоримо не розходячись, б о п е р е в а ж н а

[1]) В листі паризької ложі la Philadelphique центральній ложі Grand-Orient див. La suspension des travaux de la loge „La Philadelphique“ pendant la Révolution в Revue historique de la Rév. Fr. за 1913 р., стор. 690) ми знаходимо такі місця: „Революція — це щаслива мати волі“. „З великим задоволенням звертає наша ложа свої погляди на майбутнє, яке чекає Францію і яке буде засновано на волі“. „Ми щасливі тим, що наші громадські справи розвиваються успішно та що дух рівности встановився, нарешті, в самому суспільстві“. „Ми ладні на всі способи підтримати щасливу революцію, що породила той дух рівности, приклади якого ми вже давно дали в наших ложах“.

[2]) Рецензія R. Vivier на книгу G. Martin'a La franc-maconnerie française et la préparation de la Révolution, що її вміщено в La Rév. française за р. 1926 (квітень-червень), стор. 173.

[3]) Рецензія Олара на ту-ж книгу в Quotidien за 25 квітня 1926 р.

[4]) E. Charpentier. La loge maçonnique de Montreuil-sur-Mer (1761 — 1809). La Rév. Fr. t. 27, année 1894, p.p. 532 — 42.

[5]) Ibidem.

роля, що належала в франк-масонстві буржуазії, лише відбивала все міцнішу переважну ролю її у всьому соціяльно-економічному житті країни. Конгломеративність і спектральність соціяльного складу франк-масонства зумовлювала, особливо спочатку, нестійкість і недостатню оформленість організаційної структури руху, неоднорідність і різнохарактерність практичної діяльности окремих лож і, нарешті, розпливчатість, а то й суперечливість програмових положень організації.

Одначе подібно до того, як із розвитком руху відбувалася все більша демократизація, цеб-то обуржуазнення складу франк-масонства, подібно до того, як із зростанням числа буржуазних масонів відбувалось перетворення франк-масонського товариства на організацію, що обслуговувала найважливіші тогочасні політичні потреби буржуазії, цеб-то на організацію, що об'єднувала її політичний актив і готувала буржуазії кадри до революції, що настигала, подібно до того, як із зміцненням буржуазного впливу через середово-масонський „переворот" зліквідовано необмежену владу дворянських великих майстрів і досягнено відносної єдности організаційної структури, нарешті, подібно до того, як із загостренням класової боротьби у французькому суспільстві франк-масонські ложі перейшли в значній кількості до виразно-політичної діяльности (масова агітація, підтримка парламентів, різного роду виступи, керування революційною хвилею, що здіймалася),— подібно до того й ідеологія франк-масонства, яка спочатку, як щось загальновизнане, хоча-б і в деяких тільки пунктах, була цілком відсутня, починає набувати певної сталости й принциповости.

Відкидаючи на бік, як ми це зробили, розглядаючи організацію й діяльність руху, все непотрібне сміття ритуалів, символів та инших зовнішніх аксесуарів франк-масонства, нагромаджених у наслідок самовільного запозичення й химерного сполучення різного роду історичних традицій, легенд та біблійних переказів, ми встановлюємо три основні положення франк-масонської ідеології — це — принцип рівности (певна річ, рівности буржуазії з дворянством), принцип опозиційного що до офіціяльної церкви поміркованого деїзму та принцип інтернаціоналізму (цеб-то міжнародньої солідарности буржуазії проти феодалів).

Не важко побачити в цих франк-масонських принципах квінтесенцію політичної ідеології передреволюційної французької буржуазії. Недурно Луї Блан пише, що „філософія енциклопедистів і домагання буржуазії знайшли собі найширше місце в масонських ложах"[1]). Заслуга франк-масонів саме й полягала в тому, що деякі основні ідеї буржуазної філософії узагальненням та спрощенням

[1]) Louis Blanc. Histoire de la révolution française, t. II, p. 83.

перетворили на програмові твердження й гасла цілого організованого товариства.

Програма рівности знайшла в масонів своє практичне потвердження насамперед в самій організації, що демократичність складу її нам уже відома. „Вже самим фактом своїх конституційних основ, — каже Луї Блан,— масонство вступало в гостру суперечність (tendait a décrier) з лозунгами та ідеями зовнішнього світу, що оточував його“ [1]).

„Благородний і міщанин, урядовець і ремесник, ганебно об'єднані в одній ложі, користуються тими-ж правами“ — з очевидним обуренням пише королівський прокурор в Орлеані в своїому донесенні в Париж [2]).

Правда, королі й принці, як і аристократи, що вступали до франк-масонської організації, не завжди здавали собі справу в її дійсному політичному значінні, вважаючи, що в гіршому разі вона на своїх зібраннях, балях і бенкетах грає лише веселу комедію рівности. Однак та драматизація, якої цій комедії надала класова боротьба й революція, пустила скоро за вітром ці наївні ілюзії і витверезила голови навіть найбайдужіших дворян. Для всіх них стало нарешті ясно, що здійсненням рівности в рямцях своєї організації франк-масонство, висловлюючись словами Луї Блана, читало всьому французькому суспільству „живу проповідь“ і вело серед його „пропаганду дією“ [3]).

А проте для герцога Орлеанського та його аристократичних друзів становище було, як виняток, ясне із самого початку. „Я вступив, — казав він пізніш підчас революції, — до франк-масонського руху, як до організації рівности, так само, як я вступив до парламенту, цього відбитку волі“ [4]).

В якій мірі ідея рівности була у франк-масонів основним програмовим твердженням видно з того, що стіни кімнати, в якій відбувалось посвячення нових членів організації в перші „таємниці“ масонства, були поспіль завішані гаслами, подібними до такого, напр.: „Коли ти дотримуєшся відзнак між людьми, вийди відціля, тут їх не знають [5]).

Один невідомий сучасник передреволюційного французького масонства заявляє, що більшість лож служила засобом об'єднання

---

[1]) Ibidem, p. 75. „Чи як дивно після цього, — питає Gros, описуючи організаційну структуру руху,— коли франк-масонський орден намагався поширити на все суспільство ту ліберальну організацію, що була його власною основою (див. I. G. Gros, стор. 238).

[2]) Charles Gérin. Les franc-maçons et la magistrature française au XVIII siècle. Revue des Questions Historiques, p. 546.

[3]) L. Blanc. Histoire de la rév. fr., t. II, p. 76.

[4]) J. G. Findel Hist. de la franc-maçonnerie, t. II, p. 61.

[5]) L. Blanc. цит. твір, t. II, p. 75.

„людей тієї філософської системи", що знаходить свій повний вираз у гаслі „рівности й братерства" [1]).

Як уже мимохідь згадувалося, франк-масонська ідея рівности не являла собою голої, безтілесної абстракції.

Породжена певними громадськими потребами й направлена своїм вістрям у певний бік, вона була по суті справи бойовою політичною вимогою, висунутою однією суспільною класою (буржуазією) проти другої (дворянства). Буржуазія, певна річ, зовсім не годилася при всій своїй демократичності встановити рівність не тільки що до верхів — аристократії, але й що до низів — робітників, селян і ремесників. Як повідомляє J. Thomas, Grand-Orient de France розіслав навіть всім підлеглим йому ложам спеціяльного обіжника, що забороняв приймати в члени лож рядових ремесників, не кажучи вже про робітників та инший демократичний елемент [2]).

Проповідуючи рівність, франк-масони, як про це говорить в одній із своїх рецензій А. Олар, сами „здійснювали рівність тільки в межах вибраного суспільства, з якого вони виключали бідних, неуків і всіх тих, кого ми тепер називаємо пролетарями [3]).

Антифеодальний політичний зміст масонського гасла рівности добре пояснює в своїй „Історії Французької Революції" Луї Блан, що наводить надзвичайно характерний діялог, який відбувався підчас піднесення члена товариства на сьомий ступінь франк-масонства. Форми й ритуали для переведення обряду піднесення на цей ступінь франк-масони позичили з історичного оповідання про вавилонський полон євреїв і про руйнування храму. Піднесений на вищий ступінь член товариства, підлягаючи іспитові, грає ролю Зерубавеля, що питає в царя Кира дозволу відбудувати святий храм. Ролю Кира грає майстер, що переводить іспит. „Хто ви? — запитує масонський Кир підлеглого іспитові. — Я перший серед рівних, муляр станом, невільник через немилість, — відповідає Зерубавель ...—Що вас привело сюди? — Сльози та страждання моїх братів.— Розкажіть мені секрет масонства, і ви будете вільні. — Коли Соломон встановлював основні принципи масонства, він вчив нас, що рівність мусить бути для нас найвищим законом. Тут, як я бачу, його нема. Ваша ранга, ваші титули, ваше бундючне першенство, ваш двір — все це ніяк не сполучається з таємними принципами нашого ордену [4]).

Чи треба при тій прозорості соціяльно-політичних алегорій і аналогій, яку визначає наведений діялог, ще додавати, що в особі Зерубавеля у визнанні франк-масонства виступала вся французька буржуазія, а в особі Кира—все вельможне панство з його становим королем?

---

[1]) Les Francs-maçons ecrasés. Amsterdam, 1747; цит. за Gros.

[2]) J. Thomas. Les origines de la loge maçonnique de Dijon, 1907.

[3]) Рецензія Олара на роботу Б. Мартена в Rév. Fr. за 1926 р., квітень — червень

[4]) L. Blanc, цит. твір, t. II p. 80.

В якій мірі ідея рівности оформляла політичні змагання буржуазії знищити станові привілеї духівництва та дворянства, видно також із разючої подібности (навіть текстуальної) між багатьма масонськими гаслами й гаслами революції. Досить сказати, що таке популярне гасло, як „рівність, братерство й воля", франк-масонського походження [1]).

„Ми всі народились братами,— заявив, напр., року 1751 майстер ложі de Saint-Jean-du-Secret у Монпельє в промові, що мала характер видимого трафарету.— Вища істота, що нас утворила, не мала на оці здійснення в нас инших відзнак, крім тих, що виникають від переваги наших талантів і високости нашої доброчесности" [2]). „Всі громадяни рівні перед законом,— читаємо ми в „Декларації прав людини й громадянина" (параграф VI),— а тому всі вони мусили користуватися в однаковій мірі з доступу до всіх рангів, місць та посад — без ріжниці, крім тої, що встановлюють між ними їхня доброчесність та таланти" [3]).

„Ви оголосили громадян рівноправними,— читаємо ми в інтересній адресі драгіньянських масонів Установчим Зборам,— ви знищили всі титули; ви хочете, щоб відтепер доброзичливість була нагородою тільки за особисті якості.

Але серед нас завжди існувала рівність; наші брати відмовляються від своїх відзнак вже при самому вступі до ложі, де кожного цінують лише за його заслугами". „Через те, що доктрина нашого ордену цілком погоджується з високістю вашої творчости, не відмовте, шановне панство, нас підтримати... За часів неосвічености й гоніння масони були мучениками ваших принципів, і чи не вони заслуговують бути їх пропагандистами? Ми присягаємось підтримувати Установчі Збори всіма засобами, що є в нашому розпорядженні, і виступити, коли буде потрібно, з ясними мечами проти аристократії, деспотизму та всіх тиранів землі" [4]).

В одній із своїх численних статтей, присвячених франк-масонству, Отто Кармен показує, в якій значній мірі масонський риту-

---

[1]) L'Amiable. Voltaire et les Neuf-Soeurs. La Rév Fr., t. 31, année 1896.

В цій статті Аміябль, між иншим, каже, що Вольтер був одним із найвірніших наслідувачів масонства, тому що він був прибічник рівности, волі, міжнародньої солідарности та відокремлення церкви від держави. Иншими словами, веде далі Аміябль, Вольтер був франк-масон тому, що був демократ, республіканець, інтернаціоналіст і деїст.

[2]) J. G. Gros. Les loges maçonniques etc., p. 246.

[3]) Переклад цього параграфу запозичено з книги В. Блоса „Історія французької революції".

[4]) Une adresse Maçonnique à l'Assemblée Constituante (Revue des Questions Historiques, t. 88, année 1910, p. 532—3). G. Gautherot, що наводить документ, точно зазначає його місценаходження: Arch. Nat. C 123 n⁰ 398.

альний символізм вплинув на політичний символізм революційної доби [1]).

Низкою вдалих прикладів він ілюструє, яким джерелом запозичень було франк-масонство для деяких звичаїв революції, напр., так званий voute d'acier, цеб-то пропуск осіб під склепінням, утвореним піднятими догори перехрещеними шаблями; для революційної фразеології, напр., вираз, „храм доброчесности", „ложе волі" або „нарід будує свої стіни, держачи в одній руці лопатку, а в другій шаблю"; для поезії, напр., така пісня, що її наводить Луї Дамад в його „Histoire chantée de la révolution française",

„La loge de la liberté
S'élève avec activité
Maint tyrans s'en désole
Peuples divers même leçons,
Vous rendront frères et maçons
C'est ce qui nous console",

для вбрання, напр., фригійський капелюх, мідяний пояс із різного роду гаслами й т. д.; для образотворчих мистецтв, напр., десятки жетонів, картин, фігур, монет із фігурами, одягненими в масонську одежу, що висловлювали мовою масонської символіки ту чи иншу ідею й т. д.

Не зважаючи на присутність у його складі численних представників духівництва, франк-масонство відповідно до філософії доби, носило, безсумнівно, деїстичний характер. „Вербуючи своїх прибічників поміж дворянством, буржуазією, королівськими офіцерами, урядовою буржуазією, духівництвом, переймаючи своїм впливом армію, особливо її офіцерський та унтер-офіцерський склад, франк-масонство обіймайло собою розумінні в соціяльнім та духовнім добірні (élite intellectuelle et sociale), які в надто великій мірі сприяли поширенню реформаційних та філософських ідей XVIII сторіччя" [2]). Про деїзм франкмасонства свідчить перш за все те, як поставилась до руху офіціяльна церква. Папа, як відомо, віддав франк-масонів анатемі. Сорбона оголосила їх вартими вічних мук [3]), а по инших країнах пізніше справа дійшла навіть до організації спеціяльних антимасонських католицьких товариств [4]). Цікаво зазначити, що й видання королівського едикту

[1]) Otto Carmin. L'influence du symbolisme maçonnique sur le symbolisme révolutionnaire. Revue historique de la Rév. Fr., année 1910, p. 176 etc.

[2]) Рец. R. Vivier на книгу Мартена La Rév. Fr. за 1926 р.

[3]) L. Blanc, цит. тв. t. II, p. 80.

[4]) Див. Grand Dictionnaire Universel par Pierre Larousse, t. VIII, p. 764.

А проте і в самій Франції було також розпочато спроби організації антимасонських товариств. Такий, напр., так званий „Орден Ноя", організований року 1742 під керовництвом королівського радника Вуазена.

року 1737 проти франк-масонів було наслідком повідомлень, одержаних з провінції Жолі де-Флері й охоронцем печатки Дагесо про байдуже і в деяких випадках явно негативне ставлення до релігії з боку масонських лож. „Ігноруючи ріжницю в походженні й навіть релігії, франк-масони зухвалою приймають до своїх лав єретика, безвірника та поганина“ — читаємо ми в донесенні одного урядовця[1]).

Різко вороже ставлення до франк-масонства католицької церкви примусило масонів до надзвичайної обережности у виявленні своєї релігійної опозиційности[2]). Щоб краще заличкувати свої дійсні цілі, вони через це всіма засобами намагались притягти до своїх лож представників уряду й церкви, що, як ми бачили, їм майже завжди вдавалось. Свій найяскравіший вираз релігійний радикалізм франк-масонства знаходить в інтерелігійності персонального складу — в ложах легко було зустріти й некатоликів, протестантів та євреїв[3]) —

---

[1]) Charles Gérin. Les franc-maçons ef la magistrature française au XVIII siècle. Revue des Questions Historiques, t. 18, année 1875, p. 546.

[2]) „Pour rassurer la Royauté ef l'Eglise, la Franc-maçonnerie s'interdisait officiellement toute controverse sur le gouvernement et sur la religion“ J. G. Gros. Les loges maçonniques, p. 247.

[3]) Так, напр., видатним членом ложі „Дев'яти сестер“ був відомий протестант Курт де-Жеблен (див. A. Atger. Court de Gébelin — franc-maçon у Bulletin historique et litteraire de la Société de l'histoire du protestantisme français, année 1902), а португальський єврей, правда, він прийняв християнство, Martinez Pasqualis роз'їжджав по містах Франції з метою агітації на користь містичного франк-масонства (див. Gros). А проте бували випадки, коли ложі відмовлялися приймати до свого складу іновірних, зокрема євреїв. Цей факт, між иншим, став для деяких істориків підставою для твердження, що до масонських лож приймали ніби-то виключно християн. Навіть Г. В. Плеханов, що хоч і не вивчав спеціяльно західньо-европейського масонства і знайомився з ним, як це видно з його „Истории русской общественной мысли“, тільки з небагатьох книжок російською мовою, каже (т. 3 стор. 249), що „доступ навіть до найраціоналістичніших масонських лож відкрито було тільки християнам: євреїв, магомеган та инш. туди не приймали“. Однак, це твердження, безперечно неправильне. І при тому не тільки що до „найраціоналістичніших“ французьких лож, які має на увазі Плеханов, але й що до наймірковаиіших англійських і навіть містично-розенкрайцерських німецьких лож. Багатий матеріял, що підтверджує факт прийому до масонських лож нехристиян, ми знаходимо в невеликому дослідженні Ю. Гессена „Евреи в масонстве“, що вийшло року 1903. (Спб.) Автор дослідження показує, як англійські масони зміняли редакцію андерсенівської „Книги Уставів“, щоб забезпечити доступ до лож представникам всіх релігій, зокрема, єврейської, і наводить значний список євреїв, що входили до ложі. Так, напр., в числі членів, лондонської ложі № 84 були такі євреї: Salomon Mountford, Salomon Mendez, Abraham Chiminez, Jacob Alvarez, Isaak Baruch і Abraham de Medina. В числі розпорядчиків та дослідувачів за трапезою „Великої Ложі“ ми теж зустрічаємо євреїв — Isaak Muere, Meyer Schamberg, Isaak Schamberg, Benjamin da Costa, Moses Mendez, Isaak Barreth, Samuel Lownan. Для більшої довідности подаємо ще таку цитату з книжки Гессена (стор. 10): „В „Daily Post“ за 22 вересня року 1732 є замітка: У неділю о другій годині в готелі Роза в Cheapside, в ложі вільних і прийнятих масонів, в присутності багатьох шановних братів як євреїв, так і християн пана Ed. Rose прийняв у братство майстер пан Daniel Delvalle,

та в пропаганді найтолерантнішого ставлення до іновірних та атеїстів[1]).

великий єврейський крамар, який торгує тютюном для нюхання, капітан Wilmoth та инш."

У Франції євреїв масонів було, мабуть, не менш, ніж в Англії, хоч антисемітизм і тут був таким самим частим явищем, як і у всіх країнах Европи. „У Франції,— каже Гессен,— існували ложі, що не приймали євреїв (напр., Велика Ложа Франції), але це негативне відношення зовсім не було переважним; так, були ложі, в яких релігійний елемент було зовсім усунуто (недурно Васютинський каже, що у французькому масонстві „прориваються і пантеїстичні, і навіть матеріялістичні елементи"— Й. Л.) і які, вважаючи себе за звичайні зібрання, приймали євреїв. Деякі дані свідчать, що вже з середини XVIII віку євреї не тільки мали доступ до французьких лож, але й одержували патенти на закладання лож по инших країнах. Так, року 1761 паризький єврей Стефан Морин одержав од Ради Імператорів Сходу й Заходу в Парижі патента, яким він був призначений за Депутата і Великого Інспектора для Америки й був уповноважений поширити на тім боці океану 25 ступнів, що він виконав з успіхом, відвідавши С.-Домінго, Ямайку та инші місця. Взагалі, французьке масонство багато де в чому сприяло притяганню євреїв до союзу; так, ми бачили вище, що першу гамбурзьку ложу, яка приймала євреїв, заклав був француз; віденський єврей Гоніг мав французький патент; азіятський орден (в Німеччині — Й. Л.) також мав, видимо, якийсь звязок із французьким масонством — німецькі книжки з приводу приймання туди євреїв зараз-же після виходу в світ перекладались на французьку мову. Далі ми бачили, що й майнцька ложа й ложа Зійшлої Зорі виникли завдяки Великому Сходу Франції. Французькі-ж масони, а саме артилерійські офіцери, бувши в роках 1796—7 в Тоскані, утворили ложу в Ліворно, Les amis de l'union parfaite, в якій працювали й євреї... Року 1806 у Франції виник новий обряд, Ecossais ancien et accepté, що складався з 32 ступнів, закладений п'ятьма євреями: John Mitchel, Friedrich Dalcho, Emil de la Motta, Abraham Alexander і Jsáak Aulb, які для чисто комерційних вигод присвоїли собі місця Великого Командора, намісника Великого Командора й т. д. й захопили в свої руки всю адміністрацію. На початку XIX в. авіньйонський купець, єврей Michel Beddaride (інтендантський урядовець в Італії), насадив і поширив у Франції за допомогою своїх двох братів систему Міжраїм, що існує й нині".

Далі Ю. Гессен виясняє, що, як сказано, навіть у Німеччині з її реакційним ровенкрайцерством, євреїв проте, всупереч бажанню деяких масонських верховодів, приймали в ложі, і вони досягали в них вищих ступнів. Часто також євреї виступали, як ініціятори, підчас відкриття нових лож.

В книзі Гессена ми знаходимо, нарешті, вказівки й на те, що до складу англійських, португальських, еспанських, італійських, голандських та німецьких масонських організацій входили, правда, через посередництво окремих, т. зв. „мельхісидекових" лож також і турки, перси, копти то-що.

Таким чином, помиляються Бегеман та І. М. Хорасков, що покликаються на нього (див. його статтю в книзі „Масонство в его прошлом и настоящем", т. I, стр. 20), коли вони кажуть, що „пануючим напрямком Великої Ложі (в Англії — Й. Л.) був не космополітизм, а християнський націоналізм". Англійські, французькі та инші масони були безсумнівно „космополіти" в тому звичайно історично-конкретному розумінні, що поривалися до певного інтерелігійного об'єднання буржуазії, як у межах своєї власної країни (про що свідчить приймання до лож євреїв, магометан і представників инших релігій), так і в межах всієї Европи й навіть Америки.

[1]) Між иншим, проти деїстичного характеру масонства заперечує І. М. Хорасков (див. його статтю в книзі „Масонство в его прошлом и настоящем"). В своїй

Між иншим, інтерелігійність складу, цеб-то факт широкого прийому до лож „осіб всіх релігій і сект", більш за все дратує, як це показує відповідний абзац папської булли, „святий престіл". Рівноправність всіх віровизнань, організаційно здійснена у франк-масонському рухові, очевидно, так само гостро суперечить єзуїтсько-католицькій винятковості, як суперечила становому режимові рівність у ложах осіб різного соціяльного становища.

Реформістський та деїстичний характер релігійної ідеології франк-масонів не лишається поза увагою навіть і в таких істориків, як А. Матьєз, який вважає, що прибічники Вольтера й Руссо складали серед масонів безумовну меншість і що вся масонська організація

„Книзі Уставів" Андерсен так визначає масонське розуміння релігії: „За старих часів масони мимоволі дотримувались у кожній країні її місцевої релігії, яка-б вона не була, але за нашого часу люди навільно вибирає собі віру, і лише одна релігія обов'язкова для всіх, — це та загальна (catholic) релігія, що об'єднує всіх людей і що складається з обов'язку кожного з вас бути добрим і вірним обов'язкові (loyal), бути людиною чести й совісти, яким-би іменем не звалося ваше віровизнання і які-б релігійні догмати не відрізняли нас від инших людей". Наводячи цю цитату, Херасков питає: „Що таке загальна католічна релігія, про яку говорить тут Андерсен? Чи є це „природна релігія" деїстів або, як думає Бегеман, проста „сукупність християнських віровизнань Англії" — те загальне, що приймали всі узаконені в країні церкви (churches by law established)?" І далі Херасков відповідає: „Останнє, здається, правдоподібніше й не тільки тому, що деїзм вважали тоді лише за вид атеїзму, через що його й відкидає Андерсен, але й тому, що тлумачення Бегемана краще погоджується з тим історичним середовищем, яке породило й Велику Ложу та її перший офіціяльний устав" (стор. 20).

Слід, звичайно, погодитися з тим, що певне історичне середовище, а не щось инше, зумовило виникнення в Англії, Франції та инших країнах потяг до такої „католічної" релігії, яка була-б протиставлена феодально-аристократичній релігії й яка об'єднала-б всі групи буржуазії. Але чи не був цей або инший, подібний до нього потяг головною основою деїзму? Адже останній, хоч і був певною „філософською системою", тим самим зовсім не відривався від земного життя й зовсім не перебував поза історичним середовищем. І деїзм, хоч які абстрактні та абсолютні положення він мав, генетично звязаний з як-найконкретнішими соціяльно-політичними домаганнями буржуазії. В одних країнах, напр., у Франції, де напівреформістський галіканізм був досить слабий, саме завданням радикального деїзму була безпосередня соціяльно-політична перемога над духівництвом, що належало до пануючої класи; в инших країнах, напр., в Англії, де англіканізм був сильний, помірний через це деїзм був присвячений иншій, скромнішій, не стільки негативній, скільки позитивній меті замирення й об'єднання всіх буржуазних груп, що ворогували поміж себе. Правда, в своєму чистому вигляді деїзм припускає принципове заперечення всякої, якої-б не було посередницької церковної організації, що стоїть між людиною й богом, але від того повного, близького до байдужости „приняття" всіх релігійних організацій, не виключаючи єврейської, магометанської та инших, яке ми зустрічаємо в англійських масонів, до повного відмовлення від них віддаль, властиво, надзвичайно невелика. Тим більш, що, як показує в своїй роботі „La Révolution et l'Eglise" А. Матьєз, навіть радикальний французький деїзм був все-ж досить обмеженого маштабу. Досить сказати, що, напр., майже ніхто з „філософів" не висував вимоги відокремлення церкви від держави (див. A. Mathiez La Révolution et l'Eglise, Paris, 1910, розд. I).

в цілому зовсім не була ворожа церкві. В своїй статті „Chaumette franc-maçon", з якої, між иншим, видно, який добромисний християнський вигляд примушені були в свій час приймати навіть найрадикальніші революціонери, Матьєз проте визначає франк-масонство, як єретичний орден, вважає його за продукт реакції проти папського абсолютизму й церковних зловживань і порівнює його з радикальними реформаційно-християнськими рухами середньовіччя, з бегардами, катарами та иншими [1]).

Інші автори, особливо масоножерсько-клерикального напрямку, вважають релігійно-реформаторські тенденції франк-масонства остільки нерозривною й невідійманою рисою руху, що навіть саме походження його безпосередньо відносять до релігійних сект, до гностиків, маніхейців, альбігойців, патаренів та инш. [2]). „Франк-масонські ложі,— пише секретар Едінбурзької Академії, Робізон, видимо, сильно захоплюючись і втрачаючи через це значну долю об'єктивности,— являли собою лише школи скептицизму й свавільної розпусти, в яких релігія, церква, духівництво, король і громадянська влада служили постійним предметом різного роду вразливих глузувань і в яких загальну рівність вітали, як нову еру волі й безхмарного щастя" [3]).

Зміст і розмах франк-масонського деїзму знаходять досить вдале, на наш погляд, визначення в книжці (хоч і антимасонського напрямку) д'Естампа й Жане, в якій сказано, що, бувши поміркованими релігійними реформаторами, франк-масони добивались перетворення абсолютного бога на конституційного монарха [4]).

Про інтернаціоналізм франк-масонської ідеології говорить перш за все факт швидкого поширення руху по всіх країнах Европи. Уже в 30 — 40 роках XVIII в. важко було знайти европейську державу, в якій-би не було цілої мережі франк-масонських лож [5]). Хоч франк-масони в кожній окремій країні мали свої особливі завдання й через це об'єднувались в самостійні національні організації, що підтримували поміж себе лише випадкові звязки, все-ж в ідеалі всі національні великі ложі творили філії єдиної світової ложі.

Не доводиться, звичайно, говорити, що інтернаціоналізм франк-масонів, який живився, видимо, почуттям і розумінням загальних політичних завдань всієї европейської буржуазії в її боротьбі з феодалізмом [6]), носив що-найбільш нереальний і декларативний характер.

[1]) A. Mathiez. Chaumette franc-macon. La Rév. Fr., année 1901, p. 141. Див. примітку 34.

[2]) Louis d'Estampes et Claudio Jannet. La franc-maçonnerie et la révolution. Avignon 1884.

[3]) Ibidem.

[4]) Ibidem.

[5]) Див. Findel. Histoire etc., t. I.

[6]) Тепер франк-масонство своїм вістрям скероване, звичайно, цілком в инший бік. Про це добре говорить, напр., таке звернення до робітника, що ми знаходимо в

Однак, і голі інтернаціональні декларації мали за тієї доби зростання й достигання буржуазної революції своє самостійне значіння.

В сучасних умовах збройного імперіялізму розслаблене пацифістсько-ліберальне гасло дрібної буржуазії — „всі люди брати“, бриніло в вустах франк-масонів, що вперше виставили його, майже революційним закликом. Загальні фрази про братерство, рівність і волю, що не мають тепер ніякого значіння, лягали в той час своїм конкретним агітаційно-політичним впливом важким тягарем на терези класової боротьби.

Про свої інтернаціоналістичні завдання франк-масони говорили дуже часто. Ось типова промова на цю тему: „Людей не можна відокремити один од одного мовами, на яких вони розмовляють, країнами, в яких вони живуть, пошаною, що їм роблять; увесь світ являє собою тільки велику республіку, в якій кожна нація є родина, а кожна особа — дитина. Завдання нашого суспільства й полягає в тому, щоб відродити й поширити ці старі істини, закладені в самій природі людини“ [1]).

За думкою Луї Блана, боротьба проти шовінізму й расових та націоналістичних почуттів є навіть одною з найхарактерніших рис франк-масонства.

З усього вищесказаного видно, в якій мірі франк-масонство, не зважаючи на всю різноманітність свого складу і на всю иноді містичну розпливчатість та неоформленість своєї програми, служило напередодні революції меті організаційного та ідейного єднання буржуазних сил в боротьбі з феодалізмом і королівським самодержавством, в якій мірі воно, инакше сказати, було формою громадсько-політичної самоорганізації буржуазії [2]).

типовій для сучасного, міжнароднього масонства промові: „Покірливим трудівникам масонство говорить: „Відважуйтеся! робітники, пролетарі, громадяни, робіть, боріться, зростайте. Ніякої ненависти до багатих. Вони, може, менш щасливі, ніж ти. Ми дали тобі республіку й цим дали тобі життя. Чого-ж ти, французький громадянине, хочеш ще? Чи не є це найпочесніше й завітніше звання... Ми тебе зробили людиною, поводься-ж так, як людина“. (Adrien Leroux. La franc-maçonnerie sous la 3-me République d'aprés les discours maçonniques, prononcés dans les Loges. Paris, t. II).

Чи дивно після цього, коли французька комуністична партія виключила з своїх лав тих своїх членів, які хотіли сполучити несполучне й залишитися в комуністичному рухові франк-масонами, а в франк-масонському — комуністами?

[1]) Gros, цит. твір, стор. 246.

[2]) Після революції, відповідно до загального поправіння буржуазії, сильно поправішало й франк-масонство, яке, припинивши свою діяльність підчас революції, починає відроджуватись з падінням якобінської диктатури. За Наполеона I й реставрації франк-масонська буржуазія в значній своїй частині зближається з урядовою аристократією й дворянством, послідовно утворюючи з ними єдиний цезаристський і роялістський фронт. Див. Jean Delmas. Les loges maçonniques de Saint-Flour au XVIII siècle, 1897 й рецензію F. A. Aulard в Rév Fr., année 1897, а також надзвичайно цікавий лист секретаря одної з паризьких лож до редакції „Messager du

Звичайно, не можна погодитися з такою явно перебільшеною, чисто бутафорською оцінкою політичної ролі франк-масонства, яку дає видимий масоножер і клерикал Тальмейр, що намагався зчорнити в очах реакційної буржуазії сучасне франк-масонство й заявив тому, що передреволюційне французьке суспільство було геть чисто „масонізоване", і що „нема ні одного з великих днів революції, який не був-би більш-менш давно підготовлений та опрацьований у ложах, подібно до того, як підготовляють та опрацьовують п'єсу в театрі" [1]).

Однак, що роля франк-масонських лож в підготовці революції була все-таки, поруч з иншими організаціями (парламентами, салонами, клубами й инш.) досить значною, це навряд чи може викликати сумнів. У всякому разі більшість французьких істориків без хитань визнає політичний характер передреволюційного масонства. Так, напр., Олар в одній з своїх статтей про Дантона каже, що „в масонських ложах майбутні промовці революції вправлялися в політичних промовах" [2]). Аміябль говорить, що, не зважаючи на участь у франк-масонському рухові представників династій, він „підготував французьку

Soir" від 23 фримера 5 року (13 грудня 1796 р.), що вміщений у Rév. Fr., année 1897, p.p. 278 — 280, і документи (запитання про прозінціяльних франк-масонів Фоше, донесіння департаментського префекта Созей та инш), надруковані Матьєзом у статті „La franc-maçonnerie à l'an VII et IX" (La Rèv. Fr., année 1901, p.p. 32 — 34).

Про реакційність післяреволюційного франк-масонства промовисто говорить той факт, що зараз-же після падіння Наполеона всі 900 лож, об'єднані Великим Сходом Франції „поспішили прилюдно вітати поворот у країну й урочистий вступ у столицю" батька французів", цеб-то Людовика XVIII (Див. Monin „Les Bourbons francs macons", Révue Bleue, 1895). Звичайно, при всій своїй реакційності франк-масонство не переставало бути буржуазною організацією. Відбиваючи всі політичні настрої й хитання буржуазії, франк-масонський рух цілком вкладав свою тактику в річище загальних інтересів класи, що її представником воно було. І як реакційність останньої доходила лише до певної межі, так і реакційність франк-масонів була обмежена. При всій ворожості свого ставлення до Наполеона, що виконав своє завдання пограбувати всю Европу іменем успішного закінчення первісного капіталістичного нагромадження у Франції, що погрожував тепер своєю недоречною войовничістю зірвати перехід країни до мирної економічної діяльности, при всім своїм нахилі мира ради піти на згоду навіть із бурбонською династією, буржуазія, а з нею й франк-масонська асоціяція все-таки зовсім не збиралися відмовлятись від основних здобутків революції і зокрема від контролі державної політики. Саме цим і пояснюється ніби-то добровільне октроювання Людовиком XVIII конституційної хартії та участь франк-масонських лож у ліберально-опозиційному рухові доби реставрації. „Відомо,— пише Монен,— що переважна більшість (l'immense majorité) масонів здебільшого були палкими прихильниками літери й духу хартії". У всіх так званих банкетних кампаніях, що служили для буржуазії найулюбленим методом політичної боротьби з крайніми роялістами, франк-масони відогравали видатну ролю. „Римські анатеми, атаки ультра-роялістів і громадська думка, — читаємо ми у того-ж Монена,— вгнали франк-масонство в ту велику національну партію релігійної й політичної волі, що в самому утворенні її воно взяло таку участь"

[1]) Maurice Talmeyr. La franc-maçonnerie et la Révolution Franaçise, Paris, 1904, p. 2.

[2]) A. Aulard, Etudes et leçons sur la Révolution Française, Paris, 1909.

революцію“ [1]). Гро вважає, що „франк-масони частково є автори революції“ [2]). Шарпантьє каже, що „масони культивували в своїх храмах республіканські чесноти“ [3]). Жан Дельма в своїй брошурі „Les loges maçonniques de Saint-Flour au XVIII siècle“ пише, що „ложі в Сен-Флурі відограли важливу ролю в розвиткові місцевого революційного руху“ [4]). Отто Кармен, виступаючи проти істориків-клерикалів, що намагалися „вивести“ французьку революцію з діяльности франк-масонських лож, говорить, що революція, звичайно, не могла бути наслідком діяльности невеликої франк-масонської асоціяції, але що вона все-ж таки відбулася в наслідок того, що „дух часу був сповнений ідеями й звичаями франк-масонства“ [5]). Він'є, викладаючи Мартена, визнає, що й „буржуазне масонство допомогло третьому станові об'єднатися й перемогти той опір, що його привілейовані класи чинили новому духові“ [6]). Готро в коментарії до цитованої вже адреси драгіньянських масонів визначає франк-масонство XVIII в., як „могутню політичну силу“ (puissance politique [7]).

Політичне значіння франк-масонства передреволюційної Франції знаходило часто правильну оцінку й освітлення ще від своїх сучасників. „Яка дивна й невідома сила об'єднала в одній організації представників найрізноманітніших сект?“ — питає анонімний автор книги „Les francs-maçons ecrasés“, виданої року 1747 в Амстердамі. „Авторові запитання, — каже Gros, — було, без ніякого сумніву, ясно, що цією звязковою силою була не втіха й не філантропія. Звичайно, були ложі, в яких засідання відбувались рідко, а серйозне обговорення питань ще рідше і в яких за найбільшу справу вважалося організацію двох-трьох бенкетів протягом року. Але то були винятки.

---

[1]) L'Amiable. Les Bourbons francs-maçons. La Rév. Fr., année 1895, t. 29, p. 533.

[2]) J. G. Lros. Les loges maçonniqus de Toulouse. La Rév. Fr., année 1901, t. 12, p. 254.

[3]) E. Charpentier. La loge-maçonnique de Montreuil-sur-Mer (1761 — 1809). La Rév. Fr., t. 27, année 1894, p. 534.

[4]) Jean Delmas. Les loges maçonnique de Saint-Flour au XVIII siècle. Clermont Ferrand. 1897.

А проте, як цілком правильно виправляє Олар у своїй рецензії на книгу Дельма (див. Rév. Fr., t. 33, année 1897, p. 381 — 2), ложі Сен-Флура мали скоріше реформаторську, ніж революційну мету. Та й взагалі з того, що франк-масонський рух був за організаційну форму для з'єднання буржуазних сил, ще не значить, що він був відміною революційного руху. Буржуазія напередодні революції, уперто вимагаючи перетворення всього політичного режиму, не відразу здала собі справу про неминучість примусової революційної ліквідації феодалізму. Як відомо, хитання буржуазії, особливо великої й середньої, між реформою та справжньою революцією тривало аж до 1792 року.

[5]) Otto Karmin. L'influence du symbolisme maçonnique sur le symbolisme révolutionnaire, Revue historique de la Rév. Fr., année 1910, t. I, p. 177.

[6]) Реп. Він'є в Rév. Fr. за 1926 р. квітень-червень.

[7]) Gustave Gautherot. Une adresse maçonnique à l'Assemblée Constituante Revue des Questions Historiques, t. 88, année 1910, p. 533.

Асоціяція могла набути значіння лише через те, що в її роботі велике місце віддавано ідеям, инакше сказати, через те, що товариство було в більшій мірі організацією філософською, ніж філантропічною.

Як уже раз визнав вищецитований автор, силою, що об'єднувала всіх цих людей, була філософська доктрина, а її головними положеннями були принципи рівности й волі“ [1]).

„Вже своєю агітацією серед різних верств суспільства, — говорить напередодні 89 року секретар центральної ложі (du Grand Orient) Базо, — і особливо серед проміжної класи, що містилася між дворянством і народом, франк-масони підготували велику моральну революцію“ [2]).

[1]) J. G. Gros, цит. твір, стор. 244 — 5.

[2]) ... Le secret de la franc-maçonnerie. Paris, 1905. Анонімного автора, видимого масоножера та чорносотенця, як і Тальмейра, треба визнати за мало їмовірних (див. рецензію на його книгу в Revue historique за 1905 р., т. 89, стор. 351 — 2 і в Revue d'histoire moderne за 1905 г., т. 7, стор. 391 — 3). Однак, з цією оговоркою ми дозволяємо собі через недостатність матеріялу, що є в нашому розпорядженні, навести документа, що цитував невідомий автор.

М. ЯВОРСЬКИЙ

Кирило-методіївці

I

Ледве-що покінчив самодержавний режим Миколи I з декабристами, як над головою того режиму ще грізніше пронісся ураган справжньої революції; супроти його декабризм явився наче-б то незначним попереднім сигналом, як це бува при землетрусах. Польське повстання 1830 — 31 років, що захопило собою й Україну й куди більше загрозливо повісило Дамоклів меч над сатрапом і европейським жандарем в особі Миколи I, як і над цілим дворянсько-крепацьким укладом, і було цим ураганом. Воно підготовлялося ще в 1820 роках Польським Патріотичним Товариством[1]), рахуючи декабризм у Росії й на Україні своїм принагідним спільником, а на Україні прямо-таки змагаючи вчинити його своєю українською експозитурою. Ложа „Об'єднаних Слов'ян" у Києві, а далі „Товариство Об'єднаних Слов'ян" якраз фактично й відогравали подекуди цю ролю української експозитури підготовлення польського повстання. Недоведені до кінця з „южанами" переговори польського повстанчого комітету не оформили цього відношення й що до „слов'ян", але фактичне відношення існувало, як невсипуща пропаганда „слов'янами" слов'янської федерації на руїнах самодержавної Росії та підготовка повстання до слушного часу, коли вся нація зможе піднятися, що й було в програмі польського повстанчого комітету. Поразка декабристів, що виступили окремо в Росії, не відсунула цього сподіваного моменту на далеке майбутнє, а, навпаки, ще приспішила. Російсько-турецька війна та французька революція 1830 р. р. були вельми

---

[1]) Між иншим, уже 1820 р. під керуванням Лелевеля Матвій Зан заснував був у Варшаві навіть окреме Товариство Променістів, згодом перейменоване у Спілку Філяретів, що провадило не тільки теоретичне розроблення планів знищення „аристократії богатств", але й вело цілком практичну працю в цьому напрямкові, а саме: збирало економічні, географічні й соціяльні дані згідно виробленого анкетою дані, що мали бути матеріялом для оперативних і політичних заходів на випадок революції. Студенти та гімназисти, що влітку роз'їжджалися по країні, збирали вельми сквапливо ці дані, що їх розроблювано згодом у центрі. Пор. Ф. Смит. История польского восстания 1863, т. I, ст. 89 — 90.

сприятливим моментом для цього приспішення. І 1830 р. знялася велетенська повстанча завірюха в Польщі, що, крім відбудування польського республіканізму мала ще стати початком здійснення широких планів слов'янської федерації, об'єднаної біля Польщі й демократизованої Росії.

В силу, однак, історичних умов плановане повстання не пішло далі встановлення диктатури на деякий час, навіть не на цілий рік, і то в одній Польщі.

Через те раніш, аніж це можна було сподіватися, його й придушив ген. Паскевич, придушив 1831 р. після недовгих та впертих боїв у Польщі й на Україні, придушив при допомозі власної магнатської контр-революції [1]).

На Україні оцей польський революційний рух, що йшов двома руслами: з одного боку, поміщицько-конституційним, а з другого — дрібнобуржуазним, радикально-республіканським, вніс куди більші пертурбації, аніж декабристи. Обидві течії польського повстання і тут мали для себе досить велику базу, і тут вели вони вперту пропаганду за здійснення своїх революційних гасел, продовжуючи таким чином на Україні почату „слов'янами" працю. Роки 1827 і 1828 — пише біограф знаного нами пропагандиста на Україні — цього предтечі народників Тимка Падури — минали серед вічної метушні. Браття однієї ідеї, заняті однією метою, часто розбігалися, то знов на різних місцях сходилися, єдналися, щоб поділитися вістями, підкріпитися надією [2]).

В роках 1829 — 1830 ця польська метушня на Україні, як каже Василь Щурат, стала ще більша. Почали тоді по всіх селах появлятися вже й такі революційні емісарі, що замість лірницьких пісень у роді Падури кидали між нарід прокламації, в яких касувалося некрутчину, панщину, всю московську владу. Без вражіння не могли пролунати такі слова прокламації, що влучали в найбільші болячки тодішнього селянського лиха [3]). Пропаганда ця подекуди вельми захоплювала селянство, вже й так розбуркане пропагандою „слов'ян" напередодні 1825 р. Хвилювання сильно росло, хоча уряд вживав усіх заходів супроти „злонамеренных людей, кои покусились действовать к распространению преступных своих правил между мирными жителями".

Вже після декабристів було видано для втихомирення селян царського маніфеста з 12 травня 1826 р., що заперечував чутки про майбутнє ніби-то визволення поміщицьких селян, закликав їх до

[1]) Стороженки, I т., 354, 412 — 413.

[2]) Prawdziwy zyciopys Tomasza Padury, Poznan, 1875, ст. 42.

[3]) Василь Щурат. Основи Шевченкових звязків із поляками. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. 1917, ст. 119 – 120, ст. 222, а про одну з таких прокламацій див. „Золота Грамота" того-ж В. Щурата в „Ділі" за 1913 рік, ч. 9.

послуху землевласникам Наказано читати цього маніфеста протягом шости місяців кожної неділі по церквах, на торгах і ярмарках, але цареві безупинно летіли доноси, що й після маніфесту 1826 р. „деякі з виновників непослуху, вперто залишаючися в закостенілому своєму заблудженні, не слухають ані слів високого маніфесту, ані пояснень, ані порад начальства й навіть, легковажачи саму кару, не перестають виявляти свій злочинний непослух владі", що „дух буйства й своволі поширюється до такого ступеня, що селяни цілком одмовляються від послуху, і переконування начальства не мають ніякого впливу" [1]).

Але хвилювалися не лише одні селяни, хвилювалася не менше дрібна шляхта, хвилювалися її вільнодумні поміщики, готуючи себе до повстання.

Повстання те на Україні не вдалося. На Лівобережжі Запольському й Тишкевичеві, ватажкам підготовлення повстання в цьому районі, не вдалося навіть зібрати поважного повстанчого відділу; більшість інсургентів, як каже сучасник Сміт, воліла тут вижидати того моменту, доки загальне повстання докотиться аж сюди [2]), а на Правобережжі, хоч і було організовано сильні й численні повстанчі ватаги, вони не могли, однак, ставити надовго опору царським військам.

Селянство не підтримало повстанчий рух, правда, не з тих причин, що їх подає Сміт, мовляв, що „все эти лицемерные приманки сокрушились о здравый смысл народа" [3]), а через те, що якраз надзвичайно сильно пішла чорносотенна контрпропаганда з боку православного духовенства серед цього народу, „ободряемого и укрепляемого" духовенством, супроти поміщиків. Самодержавна влада, злякавшись повстання, вхопилася навіть таких вельми загрозливих для дворянсько-крепацького укладу засобів, як оце підбехтування мужиків супроти поміщиків. Генерал Остен-Сакен, що втихомирював повстання на Україні, оголосив навіть 19 травня 1831 р. окрему відозву від уряду до українських селян, у якій обіцяв їм волю й землю, наколи виловлюватимуть повстанців [4]). І дехто з мужиків, справді, як каже Сміт, замість іти в повстанці ради свого визволення кинувся виловлювати „своих бывших владельцев, старавшихся прежде столь заманчивыми обещаниями склонить их в пользу восстания" [5]).

Через те й повстання пройшло на Україні не такою значною хвилею; як у Польщі, хоч і тут повстанці виступили із значними си-

[1]) Пор. А. Романович-Словатинский. Дворянство в России; ст. 375 та Заблоцкий-Десятовский. Граф Киселев и его время. II, ст. 204 — 206.

[2]) Смит, I, ст. 409.

[3]) Смит, I, ст. 411.

[4]) Русский Архив, 1884, V., ст. 26.

[5]) Смит, II, ст. 419.

лами. Особливо на Поділлі йшло інтенсивне підготовання до цього виступу. Повстанці виступили тут під командуванням 80-літнього партизана Колиско, що об'єднав біля себе сильні ватаги Собанського з-під Ольгополя, Орликовського з Гайсинщини, Потоцького з Уманщини та инших. На Київщині йшла також організація повстання. В її районі оперували сильні ватаги Головінського, що доходили аж до Овруча, Галецького біля Радомишля, біля Житомира Ружицького то-що, на Волині собі-ж організував повстання ген. Дверницький. Під-Дашевом розбито, однак, головні повстанчі сили напередодні їхньої концентрації, і після того вже ген. Рот і Шереметєв навіть при допомозі польської аристократії, як, прим., гр. Браницька на Білоцерківщині, взялися ліквідувати инші повстанчі ватаги.

Але ліквідація повстання проходила туго.

Повстанці боролися, як справжні герої, з очевидним презирством до смерти [1]). На місце однієї ватаги виростала нова. Партизанщина не вгавала. Вона ще в 1830 р. докочувалася до Одеси й Севастополя. В Одесі та ще більш у Севастополі з нагоди повстання піднялися й собі матроси та дехто з рядового міщанства. Приходилося урядові на допомогу кликати не тільки православне духовенство на Правобережжі, але ще й мобілізувати на Лівобережжі в скрутний час на давній лад козацьке ополчення.

Було навіть пущено в маси чутку про намір уряду видати указ „Об обращении малорусских казаков к первобытному их состоянию", щоб тільки зібрати сили для задушення повстанчої крамоли. Поразка однак, повстання в Польщі 1831 р. полегшила розправу із заколотами на Україні, тим більше, що, як вже сказано, до задушення повстання притягнуто селян. Розправа з повстанцями була дуже жорстока. В Севастополі, напр., із 101 обвинувачених повстанців 7 матросів присуджено до розстрілу, а 92 на каторгу з попереднім укаранням то батогами, то різками та ще і клеймом „указанных знаков", цеб-то розпаленим до білого клеймом випікали на чолі „мятежника" знак бунтара — „Б" [2]).

Такий був фактичний стан речей, як вихідна база до розвитку революційного руху 1840 років на Україні та для боротьби з цим рухом з боку реакції.

Повстання декабристів та ще більше повстання 1830—1831 р.р. вельми налякало самодержавну реакцію в Росії. Реакції треба було подбати за всяку ціну забезпечити себе на майбутнє перед подібними неприємними несподіванками. І вона взялася всіма силами довести це забезпечення до кінця. Намагаючися ласкати, з одного боку, багате купецтво, щоб роз'єднати його з „мнимо просвещенным врагом", якого

---

[1]) Смит, II, 415.

[2]) Летопись революции, № 5, ст. 233 — 236.

затіям приписувано крамоли з 1825 й 1830 років на Україні, з другого боку, демагогічно навіть, як це ми бачили з нагоди польського повстання, притягаючи на свій бік селянство головним чином на Правобережжі, дворянська реакція, з нашим таки землячком „світлійшим князем“ Кочубеєм на чолі, повела рішучий наступ на всяку ліберальну думку, беручи під своє пильне око всі ті кола, що скомпромітувалися в її очах і змовою декабристів, і польським повстанням. Передусім, як проява загального недовір'я реакції до всієї суспільности, було сконцентрування верховного управління в окремих відділах „собственной его величества канцелярии“, що ними керував безпосередньо сам Микола І., виявивши вже з нагоди повстання декабристів витончений характер провокатора й охранника. Відомо також, з яким підступом витягував Микола дізнання з декабристів, безпосередньо сам керуючи і слідством у цій справі та безпосередньо сам і переслухуючи обвинувачених декабристів. Оцей-то „коронований жандар“ і вирішив, що організація поліцейського догляду в країні є основою й найважливішою державною справою. Для переведення в життя цього догляду Микола І виділив його з відання міністерства внутрішніх справ, залишаючи за ним тільки завідування загальною явною поліцією, а для догляду за становищем політичним у державі та рухом настроїв населення визнав потрібним утворити окрему установу під своїм власним керуванням.

Вже 25 червня 1826 р. було видано царського указа про відкриття „Окремого корпусу жандарів“ під завідуванням ген. Бенкендорфа; одночасно скасовано окрему канцелярію міністра внутрішніх справ, що в ній дотепер концентрувалися справи тайної поліції, і всі її справи передано в оцей новий „третій відділ власної його величества канцелярії“.

Вкупі з цим, не задовольняючися утворенням окремого жандарського контролю над суспільністю, реакція з Миколою І рішила ще міцніш загострити чуйне око дотеперішньої поліцейської цензури. Законні рямці, що ними жило дотепер друковане слово, навіть ті, що їх заведено положенням з 1827 — 1828 р. з метою контролі видань і продажу нових творів словесности, науки й мистецтва, які, мовляв, являють собою крамолу, шкідливу для віри, добрих звичаїв і чести горожан, уже 1832 р. настільки звужено в новому напрямкові, що виріс справжній терор над усяким друкованим словом, над наукою, над громадським вихованням.

Суспільство ще більш скручено новим режимом, аніж при Аракчеївщині. Православ'я, самодержав'я й народність — ось три основні лейтмотиви цього більш утонченого скручення, що його запропонував гр. Уваров в 1832 р. у своїй докладній записці ще тоді, як був тільки товаришем міністра освіти[1]), та які положено в основу не

[1]) Пор. М. Лемке. Очерки по истории русской цензуры, ст. 185.

тільки миколаївського режиму, але і всієї дальшої політики російського самодержавства.

На Україні це зміцнення самодержавної реакції особливо дало себе відчути, бо якраз на Україні, виключаючи, очевидно, Польщу, найбільш глибоко нуртувати не перестав революційний рух. Правда, характер цього революційного руху часів декабристів та повстання 1830—31 років на Україні не носив на лівому своєму крилі виразного суто українського автономницького руху, одверто сепаратистичного руху, а, навпаки, тісно звязався з федералізмом і через це наче-б то губив своє властиве національне українське обличчя на зверх під російською та польською вивіскою. Це і привело Драгоманова, ба не тільки його, а поголовно майже всіх дослідників революційного руху в Росії, до явно помилкового висновку, наче-б то, як висловлювався Драгоманов, уся дотеперішня революційна думка й революційні течії на Україні, втягаючи в себе західно-европейські ідеї демократизму й лібералізму, з'являлися не в українському, а в російському або польському змістові й одягові, через що й властива українська думка залишилася консервативною, менше-більше чужою західноевропейському демократизмові й лібералізмові, а звязаний з нею український етнографічний патріотизм не міг набути ніколи ваги справжнього революційного напрямку політичного[1]).

Не один тільки Драгоманов був цієї думки, що її ще й нині дехто проповідує з легкої руки. Такої-ж думки в ті часи були й офіційні кола. Це й виявилося, між иншим, у тім, що навіть після викриття жандарями Кирило-Методіївського Братства шеф корпусу жандарів, граф Орлов, писав 1847 р. у своєму докладі Миколі I: „С полным чистосердечием приемлю смелость об'яснить: Малороссия, верная престолу, непоколебимая в вере, питает действительно в своих воспоминаниях мысль о прошедшем, она на досуге жалеет о минувшей самобытности, о своем гетмане, о разгульном козачестве, об обращении в крепостное право вольных ее жителей, об утрате местных привилегий, может быть, об утрате вольной продажи горелки, но нельзя украинскому духу ставить в вину преступные замыслы нескольких безумцев, с коими без сомнения ни высшее сословие, ни туземное духовенство, еще менее неисчислимое большинство мирных и покорных жителей не имеют ничего общего[2])". Але вага повстання й значіння революційного руху того часу не в тому, чи він висував усюди свої автономницькі гасла, а в тому, що той рух змагав до зміни тодішнього порядку речей в ім'я нового громадського укладу, все одно, чи під національною вивіскою, чи під прапором слов'янофільства. Инша

[1]) М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 15.

[2]) Доклад гр. Уварова Миколі I. Нові джерела про Кирило-Методіївське Братство подав Д. Багалій. Наше Минуле, 1918, ч. 2, ст. 176 — 177.

справа, що за цим гаслом могли ховатися і ховалися національні мотиви та виявлялися національні властивості. А що такі мотиви й властивості справді були, в цьому переконує нас увесь процес федералістичного революційного руху доби Олександра І. Але реакції треба було самій себе обманювати, що так воно з українським населенням не мається, що у всьому винні польські затії, хоч на дні серця лежав ляк, що ті затії куди далі й глибше сягають, аніж писалося в офіційних донесеннях і звідомленнях. Ось через що той самий граф Орлов все-таки рахував доцільним на Україні „усугубить все меры предосторожности, дабы отделить од плевел доброе семя". Так було й тепер після декабристів і повстання 1830—1831 р. р. Вже тепер на Україні було вчинено всі можливі на ті часи „меры предосторожности".

А заходи з боку реакції були справді радикальні. Перш за все було остаточно ослаблено давній козацький елемент на Лівобережжі. Мобілізовані козацькі полки для втихомирювання польського, як говорилося, повстання, прямо погнали на поселення на Кавказ у числі 12.500 козаків, чим-до решти обезкровлено опозиційні українські кола: попередніми бо роками, 1820—1825, було вже вислано—і то вдруге за часів Олександра—25.627 козаків з їхніми родинами на Кубань; тепер ще й заряджено мобілізацію дівчат для виселенців. Одночасно звільнено з посади генерал-губернатора Лівобережжя кн. Репніна, відомого козакофіла й українського автономіста, та заборонено 1835 р. вживати для Лівобережжя слово „Малоросія". Врешті, щоб цілком покінчити з усякими зовнішніми хоч-би видами української відрубности від Росії, мовляв, „в России не должны быть терпимы отдельные самостоятельные части, или, лучше сказать, федеральные соединения провинций на особых правах, как то делалось во время царствования Александра Павловича[1])", на пропозицію київського генерал-губернатора Бібікова, що в своїх записках з 1839 р. особливо настоював на скасуванні указом Миколи І лишків української автономности, мовляв, останні підтримують на Україні сепаратизм та зайве пригадують давні часи самостійности. З 21 серпня 1840 р. припинено не тільки праці окремої кодифікаційної комісії під головуванням харківського професора Данилевича в справі українського законодавства, але й скасовано всі ті окремі закони, що ними користувалася дотепер як лівобережна, як і правобережна Україна[2]). Для міста Києва це скасування вчинено ще 1835 року. Тут зокрема лякався уряд несподіванок. Недаром у часі польського повстання цей ляк дійшов навіть до того, що коли вірнопідданчий київський патриціят, бажаючи задокументувати свою відданість Миколі, на власні

[1]) М. Слабченко. Матеріяли, ч. І, ст. 67.

[2]) Пор. А. Нольде. Очерки по истории кодификации, І., ст. 244—283.

кошти організував був 1830 р. сильний відділ самооборони перед повстанцями в силі 1000 піхотинців та 200 кавалеристів, Микола дав пильного наказа негайно обеззброїти оцю „гражданську стражу“ [1]). На пропозицію того-ж ген.-губ. Бібікова указом з 23 червня 1839 р. скасовано і греко-уніятську церкву на Правобережжі, а всіх уніятів одним начерком пера повернено „на лоно єдиної православної церкви“, забезпечивши себе одночасно відповідно зредагованою постановою собору уніятських єпіскопів у Полоцьку. Сільське та здебільшого міське населення Правобережжя з XVIII ст. втиснуто було польською шляхтою в унію, тепер цей мостик ідеологічний міг явитися подекуди засобом революційної пропаганди; його і знищило тепер російське самодержав'я, щоб цілком запевнити собі не тільки протиставлення цього населення польській пропаганді, але ще й виховування цього населення в дусі відомої записки Уварова. Не випадково-ж сталося з кандидатом „1-го отделения философского факультета“ харківського університету Костомаровим „небольшое приключение“ 1840 р., що написав магістерську дисертацію, доводячи про культурне значіння церковної унії на Україні. Костомарова було за те не тільки не допущено на основі цієї дисертації до публічної оборони, але й саму працю наказано негайно знищити [2]).

А з другого боку, як-раз на Україні йшло оце загрозливе для самого самодержав'я ласкання з боку реакції селянства в революційних районах. Самодержав'я помилково довбачало тут увесь корінь революційного для себе лиха виключно у вільнодумстві польських дворян і, щоб повернути селянські маси проти цього вільнодумства, на всі лади підбехтувало їх проти отього польського дворянства. Про це підбехтування чули ми вже при нагоді повстання 1830—1831 року. Але на цьому не скінчилося. Бібіков, всевладний сатрап Правобережжя, пішов ще дальше. Ним було скликано р. 1845 повітові комісії для зложення інвентарних правил, якими самодержав'я пробувало обмежити панщизняні обов'язки правобережних кріпаків. Правда, для Миколи цей експеримент спершу видався вельми загрозливий, навіть конкретний проект Бібікова явився для нього надто ліберальним, але треба було з цим лихом годитися й він все-таки з деякими обмеженнями й застереженнями на цей проект в основі його пішов і 26 травня 1847 р. правобережних селян порадувано цими інвентарними правилами [3]).

Але реакційні заходи самодержавного режиму за знищення всяких умов революційного руху ледве чи змогли його зупинити, тим

[1]) „Киев. Старина“, кн. III., ст. 188.

[2]) Пор. І. Айзеншток, Перша дисертація Костомарова, „Україна“, 1925, книга 3, ст. 21—27. Один примірник цієї дисертації переховується в харківській центр. наук. бібліотеці.

[3]) Див. про це „Русский Архив“, 1884, № 5, ст. 32.

більше, що вони навіть не попадали туди, куди треба було та вдаряли тих, що найменше тепер були звязані з цим рухом. Записка графа Орлова, про яку ми згадували, надто виразно показує, як помилковими були здогади жандарів про корінь цього руху, який і не вгавав і після повстання 1830 року.

В чому-ж була ця помилка?

Дотеперішня революційна практика, одкинувши національний характер її об'єкту, як відомо, тісно в'язала себе з дворянською опозицією, що за її плечі ховалася революційна буржуазна думка. Тепер, однак, на кін революційної боротьби виступили нові соціяльні групи, що з них одна виступала, як безпосередній уже агент революції, виступала в першу чергу інтелігенція, з якою самодержавна реакція дотепер мало вже була знайома, як мало була знайома і з її методами боротьби. Правда, інтелігенція — оцей справжній „мнимопросвещенный враг", уже перед цим стояв перед очима тієї реакції, а „коварство" „Об'єднаних Слов'ян" дало вже деякі докази, як небезпечний був цей новий ворог, куди небезпечніший від дворянської опозиції зі своїм радикалізмом, хоч і не мав зброї у своїх руках, ані цього суспільного авторитету, яким користувалася дворянська опозиція доби Олександра I і його попередника Павла. Але тоді цей новий ворог для самодержав'я губився серед дворянської опозиції й через те окремої уваги він на себе не звертав. Не звертав він і тепер, доки події 1840 років не відкрили перед очима жандарів у всій повноті цього нового, справжнього „мнимопросвещенного врага". А цей новий, справжній „мнимопросвещенный враг" вперто починав наступати тепер на самодержавний режим та його суспільний уклад. Тепер справді наставали инші часи, що впихнули цього „врага" на перший план цього соціяльно-політичного наступу та вчинили з його ідеолога революційної боротьби й носія революційних течій на довгі десятиріччя.

Доба Миколи I була добою високого економічного піднесення не тільки України, але і всієї Росії. Навіть поміщицьке господарство, що перебувало майже до кінця 30 років у перманентній кризі, починало в цю добу рухатися вперед. Правда, заборгованість, відсутність капіталів душили все ще його безупинно, як це, напр., можна було бачити на такому багачеві, як С. Кочубей на Полтавщині, про якого писав 1831 р. один із його вірителів, Могилянський, до кн. Репніна, що він перебуває „в самом ничтожном и бедственном состоянии" [1]). Але, починаючи з 1830 років, поміщик, у першу чергу український, знову почав іти вгору й латати свої драні кешені. Загальна криза почала виявляти своє послаблення вже наприкінці 1830 років. Вивіз збіжжя за 1838 рік піднісся в два рази в порівнанні з вивозом 1836 р. та в два рази вище за середній вивіз за останніх п'ятнацять років. Ціни

[1]) „Киев. Старина", 1895, т. 48, ст. 408.

на збіжжя в Одесі піднялися з 18 асигнацій на 26 асигнацій за чверть. Але подійсну революцію на збіжевому ринкові, як пише М. Покровський, викликало скасування збіжових законів у Англії та голосний надто неврожай у західній Европі 1846 — 1847 р.р. Із аграрного безвихідного становища Росія нарешті вийшла. Її провіденційне призначення бути „житницею Европи", що спостерігалося на початку XIX ст., не залишало вже ніяких сумнівів що до себе. Поміщицький маєток починав працювати на ринок більш енергійно, ніж коли-небудь; і дивно було-б, коли-б це не відбилося на внутрішньому укладі цього маєтку та ще й в означеному виразно напрямкові. Велике сільське господарство на кріпацькій праці ставало що-разу більш буржуазним: в йому раз-у-раз, то більшу ролю починав відогравати капітал [1]).

І той поміщик, зокрема на Україні, що-раз більше виходив із своєї феодальної закорузлости в цих умовах. Недавно ще так одірваний столичним життям та військовою службою від свого господарства, він тепер, як писав в 1840 роках Гакстгаузен, не тільки більш, як колись, живе на своїй землі, займається питанням організації сільського господарства, але ще й інтересується соціяльною політикою оцього господарства. Він не тільки організує на Україні вже в 1830 роках цілу низку „Обществ сельского хозяйства", починаючи від Одеського „Общества сельского хозяйства Южной России" з власним багатим на зміст періодичним органом „Записками" того-ж О-ва, він не тільки пильно обмірковує питання організації ринку збуту для власного підприємства, як, напр., В. Стороженко, що 1851 р. з нагоди будування Петроградсько-Варшавської та Московсько-Петроградської залізниці нарікав у листі до свого батька на конкуренцію його польських і московських сусідів, та вельми цікавився планом заснування українського товариства для будування залізниці Харків — Теодосія та Харків — Москва [2]). Він ще й починає що-раз глибше обмірковувати, куди дальше, йому бути з його кріпацькою системою. Це питання ставив він ще на початку XIX ст. з нагоди свого росту того часу ба і раніш — згадати хоч-би заснування з української ініціятиви „Вольного Экономического Общества", про працю харківського професора Якуба з 1809 р. Тепер він його знову підняв на сторінках преси та в окремих працях і записках. І коли дехто все ще рахував кріпацтво за основу поміщицького господарства [3]), а вкупі з цим пропагував навіть місячництво, як найкращий засіб експлоатації підневільної робочої сили, то инші з українських поміщиків одверто співчували теоретичним міркуванням свого чернігівського земляка В. П. Заблоцького-

[1]) Русская История, IV, ст. 52.

[2]) Стороженко І., ст. 290, 298.

[3]) Шостак. Работа барщиною и наймом, Зап. О-ва сел. хоз. Юж. России 1848 I, ст. 289.

Десятовського, урядовця І (селянського) відділу царської канцелярії, що доказував потребу змінити соціяльну структуру поміщицького підприємства з феодальної на капіталістичну[1]), для якої стільки зразків було на Україні, вже від початку XIX ст., особливо на півдні України, де, як відомо, відсоток кріпаків був вельми низьким і де підприємства працювали, головним чином, найманою працею заробітчан. Він навіть витворив власну теорію політичної економії, збудованої на принципах фізіократів, виложену в 1840-х роках харківським професором Степановим, автором „Записок по политической экономии".

Але ще більш, аніж у сільському господарстві, що з хліборобського ставало промисловим, ц.-т. крамовим, тенденції капіталізму пробивали собі шлях у фабричній промисловості. Загальний зріст фабричної промисловости та ще й капіталістичної в добу Миколи відчувався сильно в ті часи в Росії. В Росії з 5260 фабрик і 210568 робітників у 1825 р. виросло на 1847 р. біля 9029 фабрик з 532056 робітниками[2]), при чому цей зріст, головним чином, ішов по лінії капіталістичної фабрики, тоді як поміщицько-вотчинна та польська фабрика явно падала[3]). Що-правда, на Україні в порівнанні та й у звязку з розвитком сільського господарства та з переходом його з хліборобської на промислову базу, ц.-т. на базу товарового підприємства, загальний зріст фабричної промисловости наче-б то почав притуплюватися. Коли бо з 649 фабрик в 1825 році виросло на 1844 р. 1542 фабрики, то після 1844 року через скасування збіжових законів у Англії 1846 р. число фабрик на 1851 р. ледве піднялося до числа 1655[4]). Сукняна промисловість почала навіть різко падати, до чого вельми причинився тариф 1832 р., дозволяючи російській сукняній промисловості всевладно запанувати на українському ринкові. Так, напр., на Київщині вироблялося сукна в 1842 р. на 668.500 карб. а в 1847 р. тільки на 373.300 карбованців, при чому число сукняних фабрик з 15 в 1842 р. зменшилося в 1847 р. до 10[5]). Падала й полотняна промисловість під ударом конкуренції володимирських та костромських кустарів[6]). Але оскільки падали чи припинялися у своєму розвиткови старі ділянки української промисловости, в першу чергу сукняної та полотняної, то зате надзвичайно бурхливо почали виростати инші. Сюди в першу чергу треба зарахувати цукрову промисловість. На неї жадно накинувся не тільки поміщик 1830—40 років, але й

[1]) „Отечественные Записки" 1847, № 5, ст. 40.

[2]) М. Туган-Барановский. Русская фабрика, ст. 64.

[3]) Ibid, ст. 73.

[4]) Пор. В. Оглоблин. Очерки истории укр. фабрики, II, ст. 88.

[5]) Пор. Фундуклей. Стат. опис. Киев. губ., т. III, ст. 5.

[6]) М. Туган-Барановский. Русская фабрика, ст. 176. Аксаков. Украинские ярмарки, ст. 163.

вільний підприємець, деколи сам із мужиків. Нагромаджені торговельним капіталом фонди все-таки треба було кудись тривало примістити. Наколи це не вдавалося в сукняній промисловості, то стали пробувати в цукровій. Прикладом такого шукання приміщення нагромаджених торговельним капіталом фондів може нам служити головна того часу фірма Яхненко й Симиренко.

Браття Яхненко, самі кріпаки зі Смілянщини; та їх зять Симиренко, кріпак з Городища, викуплені на волю, склали протягом десятка літ мільйоновий фонд на оренді млинів та торговлі збіжжям, ставши заразом купцями І-ої гільдії[1]). Якраз в ті часи розгорілася на Україні цукрова гарячка. Успіхи цукрових заводів за кордоном, оповідає Фундуклей, звернули увагу й декого з українських поміщиків на цю ділянку промисловости. Перший, здається цукровий завод збудовано було 1831 року на Київщині в Орлівці, Черкаського повіту, в маєткові гр. Потоцького; незабаром, в 1836 р., збудовано ще один завод у Поганицях, Звенигородського повіту, та ще один в Ситнівцях, Липовецького повіту. Перші ці початки були, однак, невдалі. Доперва заснування Бобринським смілянських цукрових заводів рушило цукрову промисловість з місця. В 1847 р. на одній Київщині було вже парових цукрових заводів 12, на голому вогні 37 та ще й ціла низка в будові. Цукрова промисловість так захопила українських підприємців, що вже 1836 року навіть Грицько Квітка-Основ'яненко заснував у себе завод у спілці з М. Новицьким, а поет Гребінка не міг з цієї нагоди не висловитися з захопленням про національну промисловість[2]). В оцю-то промисловість і кинулася фірма Яхненко та Симиренко, підносячи цукрове будівництво до високої на ті часи техніки. Завод фірми Яхненко у Млієві був справді взірцем для сучасних фабрик не тільки своїм удосконаленим устаткуванням, але й взірцевим на причуд порядком і у фабриці, і в цілому робітничому містечку, де, крім газового освітлення, була й своя лікарня, для робітників школа, були і свої кооперативи для робітників[3]).

Зріст фабричної промисловости в Росії взагалі, та поява цукрової промисловости на Україні зокрема, були ще одним вельми важливим двигуном капіталістичних основ в сучасній економіці. Побудована на нових технічних досягненнях і виключно на принципі найманої праці вона, оця цукрова промисловість, мусила мимохідь та ще й своєю, прибутковістю й собі заінтересувати й переконати без окремої пропаганди не тільки одних українських фабрикантів у перевазі капіталістичного способу продукції над феодальним. А це вкупі з розвитком

---

[1]) П. Клебановский. Воспоминания о фирме Яхненко и Симиренко. „Кіев. Стар." 1896, т. 52, ст. 101 — 114, 251 — 262, 358 — 377.

[2]) Труды полт. арх. ком., т. 12, ст. 17.

[3]) „Киевская Старина", 1896, кн. І. ст. 104.

капіталізму в сільському господарстві було ще одним могутнім впливом взагалі на переміну світогляду тодішнього українського суспільства, яке не обмежувалося одними теоретичними міркуваннями з цього приводу та хоч-би переходом на практику реалізування буржуазних основ в будуванні господарства, але ще й починало тут і там до магатися проведення цих начал в соціяльній політиці. Як не намагалася реакція тримати непорушно старі феодальні традиції — ми згадаємо, напр., що таємним порядком наказувано з Петрограду на місцях пильно слідкувати за поміщиками, що пробують звільняти своїх кріпаків од панщини й переходити на найману працю [1]) — новий, капіталістичний порядок підходив тепер уперто з усіх боків, підходив нестримно як-раз і по соціяльно-політичній лінії, хоч і за економічною вивіскою, підходив на плечах самих поміщиків, дотеперішньої опори феодального устрою,викликаючи цілу низку нових, не передбачених раніш суперек.

Але ще була одна нова умова не тільки для продовжування, але й нового загострення революційної боротьби того часу, що була ув'язана з ростом капіталізму на Україні і в Росії взагалі, і яку реакція що-раз більше настроювала проти себе. Це, з одного боку, масове визначування суспільного значіння для ролі дрібних товарових підприємств, з другого — масова поява в ті часи на горизонті громадського життя інтеліґенції.

Про те, якого значіння набрав у ті часи дрібний виробник товару в ремеслі, а ще більше в кустарному промислі та яку загрозливу він вів конкуренцію для великої фабричної промисловости, тут повторювати не доводиться. Але цей дрібний товаровий виробник ріс не тільки в цій ділянці народнього господарства. Не менш жваво ріс він і в сільському хліборобсько-промисловому підприємстві. Сприятлива ринкова конкуренція для сільського господарства вела за руку на капіталістичний шлях не тільки велике поміщицьке господарство. Процес початкової акумуляції вдирався і в селянську патріярхальну дотепер гущавину, організуючи поруч поміщицького сектора цієї акумуляції ще й селянський, що позбавлений прав на примусову кріпацьку працю, ріс на наймитській системі експлоатації, ріс і на орендній системі, не маючи широкої змоги набувати землю на власність. Ринок організував і випроваджував, як-то кажуть, „в люди“ що-раз то нові глитайські господарства й то подекуди буржуазного характеру. Зразків такого випроваджування „в люди“ заможних кол селянства, навіть покріпаченого, чимало маємо для того часу. В листах українського письменника й поміщика Білецького-Носенка до своїх прикащиків прегарні знаходимо приклади для цього. Так у листі з 28.IX.1829 р. нарікає він на одного такого глитая — власного підданого, мовляв,

[1]) Харк. Іст. Арх. Журнал канцелярии штаб-офицера жандарм. корпуса за 1842 р.

„Иван Сигуль с сыновьями своими осмелились самоправно присвоить себе самовластие над моими крестьянами, начали тирански их наказывать, отнимали у них поля, сенокосы, огороды и проч., без здырства з крестьянина не выдавали ему свидетельства, стали потом вымогать и брать с крестьян лишние поборы, будто бы в казенные податки; эту власть присвоили себе и никогда не отдавали громаде отчета. Вот каким образом Сигули разбогатели. Наконец, они, накупивши много лошадей и нанявши наймитов, несмотря на то, что своя семья многочисленная, зимним путем иногда на 20 подводах крали мой лес и возили продавать в г. Мглин“ [1]). Таку саму картину малював у своєму щоденнику 1845 р. инший український діяч, Г. П. Галаган, нарікаючи, як і Білецький-Носенко, на зріст глитая. „Монополия богатых в сильнейшей степени, — записав він 18 січня 1845 р., — бедность в шестидесяти четырех семействах, не имущих земли, ужасна. Притом у остальных земля вся заложена в разных людей, у наших и дядинкиных, и у козаков“ [2]). І новонароджений глитай, як і кустар та ремесник, викоханий торговельним капіталом — пригадаймо тільки про це оспіване чумацтво того часу, так масово поширене на Україні, — і собі тепер починав думати про своє горожанське майбутнє, і куди більше за поміщика ставав у крепацькому питанні лібералом та новим опозиціонером крепацького ладу, що обмежував його спроби економічного „самовизначення“ своїми феодальними кайданами, ставав ідеологом капіталістичного ладу. А голос оцього представника дрібного капіталу, що загрозливо конкурував на внутрішньому ринку з великим підприємцем, що-раз більшого набирав суспільного значіння.

Що-правда, росла надто швидко в ті часи й буржуазія, але вона все ще власної ролі в суспільному житті активно не брала, а все ще ховалася, більше навіть, аніж коли-небудь, під крила свого природженого ворога — дворянської реакції. Правда, швидко ріс тоді і пролетаріят. Пролетаріят ріс у нас у двох напрямках: сільсько-промисловому й фабрично-індустріяльному. Годувала й виховувала його однаково українська фабрика з її капіталістичним способом продукції, як і українське поміщицьке збіжжеве підприємство, своїм наймитством і заробітчанством. Особливо останнє велику відогравало ролю на Україні в організації нової класи — пролетаріяту, та у вироблюванні нової ідеології, цілком протилежної не тільки феодалізмові, але й взагалі класовому устрою. Бунтарський дух проти сучасного устрою виховувався серед оцієї нової класи, але сама ця нова класа ще не оформила себе власною політичною програмою, бо засильні були ще звязки тієї нової класи з її селянською ідеологією дрібного власника. З другого боку, що-раз більш росло громадське значіння інтеліґенції,

[1]) Киев. Стар. 1901, т. 73, ст. 23.
[2]) Киев. Стар. 1899, т. 67, ст. 232.

що являла собою окрему варіяцію найманої праці в сучасному громадянстві, а разом часто була кість од кости цього дрібного крамового виробника. Оця-то інтеліґенція, збільшуючи із дня на день свої лави в міру зросту капіталістичних основ у народньому господарстві, і виростала тепер у головного речника не тільки інтересів буржуазної демократії, стаючи поперек дороги феодальної реакції своїм домаганням політичної свободи й соціяльної рівности, але ще й пробувала робити подекуди деякі мрійливі висновки в напрямку справжнього демократизму й волі, по суті буржуазної, по формі безкласової, в напрямку утопійного комунізму, що його вона вчилася на французьких зразках і виконувала на своєрідному ґрунті нашої молоденької капіталістичної дійсности.

А ця дійсність була така, що справді зневолювала вільну громадську думку шукати виходу з сучасности якраз по лінії утопії. З одного боку, реакційна надбудова тієї дійсности відпихала людську думку від конкретности не тільки феодальними своїми пережитками й поліцейською практикою, але ще й усією гниллю цієї практики, що не тільки зашрубовувала громадську думку, але й поневіряла її своїми неймовірними зловживаннями. Апарат тієї реакції остільки був звихнений, що не тільки революціонера, але й усякого, що не втонув був у цій гнилі, зневолював мріяти про лад протилежний гнилій сучасності, мріяти про щось далеке, незбагнене, як свого часу перші християни про царство боже. А. Солтановський у своїх „Записках“ [1]) дає нам прегарні спогади сучасника про цю гниль, зокрема про правобережних сатрапів, що їх зловживанням не було кінця й краю, і то зловживанням найгидкішого характеру. Рівенський справник 1840 р. Ушлінський, подільський губернатор Петров того-ж часу та инші — це зразки неймовірних споневірянь, вимушень, крадіжок, розбоїв, грабіжницьких нападів ночами з перебраними за розбишак відділами поліції на багатих купців і поміщиків, перед якими не було ніяких засобів оборони.

Громадську думку й зневолювало це шукати якихсь далеких недосяжних ідей, як виходу з цієї гнилої дійсности. З другого, однак, боку, тільки що пробиваючий собі шлях серед феодального консерватизму й самодержавної гнили молоденький капіталізм не встиг ще виробити в собі таких умов, щоб у них оця придушена класовим протиріччям громадська думка змогла конкретно уявити собі майбутнє громадське життя, якщо не хотіла йти на компроміс з оцими класовими протиріччями, вимагаючи від них тільки переміни класових взаємовідносин із феодальної основи на буржуазну. Ось через що так буйно починає відтепер розвиватися утопічність в українській громадській думці, суб'єктивно змагаючи, і подекуди навіть явно, до комунізму,

[1]) Україна. 1925, кн. 5, ст. 112 й слід.

об'єктивно однак промощуючи дальший шлях для капіталізму й лише для капіталізму.

II

В якому ідеологічному оточенні розвивалася ця утопічна громадська думка на Україні, що, започаткована українськими декабристами 1820 років, 1840 років вчинила ще один крок уперед, ставши предтечею народницького соціялізму?

Зріст капіталістичного способу виробництва на Україні безперечно кликати мусів до активного життя й носія нового укладу буржуазію, а вкупі з цим мусів організувати в суспільстві й буржуазні ідеї організації суспільства на капіталістичній основі. Але специфічність росту капіталізму в Росії взагалі, та ще й не розмежованого з феодальним режимом, а, навпаки, подекуди навіть тісно з ним об'єднаного, дякуючи протекційній політиці цього режиму, — в чому був свій інтерес народженої російської нації супроти закордону, — не протиставила, однак, різко цю буржуазію з її інтересами феодальному режимові самодержав'я, хоча на глибині цієї класи нуртувала сильно революційна течія, але на її верхах начеб-то йшло братання цієї класи з власним ворогом, з оцим режимом. Ласки, що посипалися на голови представників цеї класи з руки цього режиму, хоч-би у проєкті „закона о станах" з 1826 р., що його не зреалізовано справді в замислах зрівняти „именитых горожан" з командною феодальною знаттю, але який все-таки залишив по собі слід в інституті „потомственных и личных почетных граждан" та в організації „Мануфактурного Совета", що допускав до влади — в економіці що-правда — „благонамеренного и опытного россійского коммерсанта[1]), — оці-то ласки не могли не вплинути на це тимчасове братання проміж непримиреними собі з природи історичними суперниками за владу, не могли не викликати в головах цієї класи взагалі опортуністичних та реформістичних настроїв, так характерних якраз для буржуазії миколаївської доби. Самодержавний режим так піклувався економічними інтересами власної буржуазії на міжнародньому ринкові, так сильно беріг їх своєю тарифною політикою, шукав заздалегідь своєю східньою політикою навіть майбутніх шляхів та ринків збуту для підприємств тієї буржуазії, що не випадало-б і не можна було цій буржуазії одгризатися вовком на свого патрона.

На тлі цього-то братання російської буржуазії з феодальним режимом і зародився в Росії своєрідний слов'янофізм, що, тісно об'єднавши себе з уварівським гаслом самодержав'я народности й православ'я, виріс в офіційний панславізм 1840 років. Після коротких захоплень буржуазією та буржуазною інтелігенцією типу Бєлінського

[1]) М. Покровский. Русская история, IV, стр. 19 — 20.

Заходом та його культурою, переможно зацьвіло на російських землях гасло одмежування себе від шкідливого, мовляв, та хорого Заходу, гасло з теоретичною підкладкою самобутности й незалежности історичного російського процесу. Народжена російська нація оформляла себе сквапливо в це гасло, і з слов'янофільства революційного 1820 років в Росії виріс незабаром офіційний і тим самим реакційний панславізм [1]). Польське повстання 1830 років не тільки зміцнило цю національну впертість одмежування російського громадянства від Заходу, що блиснула була яскравим полум'ям уже на другий день після наполеонівського походу на Москву, але якраз і підготувало безпосередньо ґрунт для офіційного панславізму, що своєю ідеєю об'єднання всіх слов'ян під геґемонією Росії прямував до протиставлення всього візантійсько-слав'янського світу германо-російському світові. За цим-то офіційним панславізмом, що ним так був захопився в ті часи навіть Пушкін у своїх творах („Клеветникам России", 1831, „Бородинская годовщина", 1831 р.), поклавши в їх основу, за словами А. Пипіна, „тенденциозно-охранительные теории" [2]), ховалася вже тоді оця „імперіялістична" політика російсько-торговельно-промислового капіталу, що її так рельєфно розвивав Погодін у своїх „Политических письмах". 1854 р. або Достоєвський в „Дневнику писателя" в 1860 роках та що вона так недвозначно проявлялася в усій східній політиці Росії, зокрема в її змаганнях за Константинопіль [3]).

Оцей-то офіційний російський панславізм захопив був декого й з українського феодального громадянства. Польське повстання, головним чином, викликало виявлення цього панславізму й з боку декого навіть з українських культурників-лібералів попередньої доби. Так, напр., П. Артемовський-Гулак, автор відомого твору з 1818 року „Пан та собака", став „совершенно официальным сыном отечества; он являлся правительственно-официальным везде, и на лекциях своих по русской истории высказывал усвоенные им вполне николаевские принципы самодержавия, православия и народности" [4]). Він-то, між иншим, і причинився до знищення відомої дисертації Костомарова 1841 р. Таким-же офіціяльним сервілістом і царефілом став і Квітка-Основ'яненко („Листи до земляків" 1839), Метлинський, Корсун, Маркевич, Бодянський та инші поменші носії української культури того часу, що „бесконечную и подлую лесть", як казав Шевченко, виспівували самодержав'ю й тим, що з нагоди повстання 1830 р. „видавили ввесь жир із ляхів". М. Слабченко цілком правильно зауважує,

[1]) Пор. Плеханов. Очерки по истории русской общ. мысли XIX века, стаття Погодин и борьба классов.

[2]) Характеристики, ст. 84.

[3]) Дивись про це прегарні статті М. Покровського в збірнику „Внешняя политика", 1919.

[4]) Журнал Мин. Нар. Просв. 1898, I, ст. 24.

що в нових економічних умовах дехто з українського панства не міг ухилитися від переоцінки деяких „цінностей", та що з цього боку давня „національна непримиреність захиталася"[1]), і за етнографічним романтизмом та козакофільством цього панства, що неминуче мусили прийти, як рефлекс народжуваної української нації, почала виростати вкупі з принципами історичної самобутности й своєрідности українського народу, проголошуваними хоч-би тим самим Бодянським, ще й ідеалізація самодержав'я, як поняття втілення вищої категорії нації, всеросійської нації, як серця й мозку сучасного панславізму. Опортунізм миколаївської доби й тут відограв свою ролю.

Якими шляхами прийшло це українське панство до цієї переоцінки?

Ідея слов'янофільства, чи радше панславізму, була відома в нас ще в XVII ст. Вже тоді серед київських літературних гуртків — як каже слушно С. Єфремов — бачимо виразні слов'янофільські концепції на ґрунті літературного єднання[2]). В перекладі однієї з книг Івана Золотоустого на українську книжну мову Копистенський прямо закликає всіх слов'ян до культурного єднання. На початку XVIII ст. Баранович, за словами того-ж Єфремова, пішов іще дальше, і, замінивши літературну концепцію слов'янізму політичною, пропонував розвязати східньослов'янську ідею федерацією Москви, Польщі й України, що притягло-б до себе й инші слов'янські племена. На початку XIX ст. ця політична слов'янофільська ідея оживає знов на Україні під впливом загальнонаціонального визвольного руху. Засвоївши собі тлумачення цієї ідеї польським революційним рухом, вона поширюється по обох берегах Дніпра, і першим політичним її оформленням після неясних мрій київської ложі об'єднаних слов'ян, більш самостійницьких, аніж слов'янофільських, міркувань „Малороссийского Общества" Лукашевича, безперечно була ультра-радикальна програма „Товариства Об'єднаних Слов'ян", з-поза якого, однак, виглядали недвозначно інтереси охорони слов'янського торговельно-промислового капіталу перед західнім його конкурентом.

На таких-же, хоч і правих, розумінням ідей панславізму стояв дехто й з польської революційної думки того часу. Так, напр., Вацлав Яблонський бажав навіть столицю майбутньої федерації слов'янської бачити в Київі. Під цим гаслом і йшли тоді деякі групи польських повстанців 1830 р. до бою з самодержав'ям. І тільки після повстання 1830 р. серед польських слав'янофілів узяла верх думка того їхнього крила, що в центрі панславізму виразно поставила вже не Росію й Польщу, а виключно її останню з її історичним завданням визволення під своєю егідою й инших слов'ян з-під панування великих

[1]) Матеріяли. I, ст. 171.

[2]) Україна. 1924, кн. 1-2, ст. 92.

европейських держав та що під своєю ідеєю польського панславізму фактично ховала ідею „Великої Польщі“, подібно до того, як російське слов'янофільство розуміло під нею єдину неділиму Росію. В маніфесті польського Товариства Демократичного з 1836 р. бачимо вже виразно цю думку, хоч і вбрану в радикально-демократичні форми із закликом до слов'ян об'єднатися біля Польщі. Одночасно з цим польська революційна думка, особливо її націоналістична течія, з Міцкевичом на чолі, виступає чітко й собі проти західньо-европейської цивілізації, вказуючи на свіжість і незіпсованість слов'янських народів, через яких тільки під проводом Польщі може прийти здійснення ідеалів свободи й братерства, і то в їхній християнській основі [1]).

Ідея слов'янофільства, чи панславізму, одночасно взяла свій широкий так політичний, як і культурний вираз і в Чехії, як оформлення ідей національно-визвольного чеського руху. В Чехії ці ідеї почали вже оформлятися 1830 років у працях Коляра, що пропагував уперто, хоч і на німецькій мові, єдність слов'янського племени, політичну й культурну єдність [2]).

Оцей-то чеський панславізм і зайшов у Росію, між иншим, занесений сюди також його українськими прихильниками. В Росії вилився він незабаром остаточно в офіційний панславізм із Росією в центрі, звязавши себе тут і з національним консерватизмом, а вже цілком виразно з національним шовінізмом, проповідуваним Погодіним, Аксаковим, Кошелевим, Хомяковим та иншими слов'янофілами 1840 років. Права частина російської буржуазії й собі вчинила безперечно з нього своє політичне credo, понехаявши перші свої пориви західницького кольору для лівої своєї частини, революційної частини. Але остання починала вже тоді своє західництво дещо инакше розуміти, як розумів його, напр., Бєлінський. Остаточним висновком цього нового розуміння й було засвоєння ідеї утопійного західнього соціялізму, засвоєння прихильниками Фур'є-Петрашівцями в кінці 1840 років.

На Україні ідеї слав'янофільства не згасли з поразкою декабристів, а дальше себе еволюціонізували. Часи великого економічного й культурного здвигу на Україні, з одного, та феодального режиму— з другого боку, в миколаївську добу були вельми сприятливим ґрунтом для дальшого їх розвитку. Про економічний здвиг ми вже говорили. Але й культурне життя на Україні з національним обличчям сильно йшло тоді вперед. Ще в Олександрівську добу Харків став центром оцього культурно-національного зрушення, що зосереджувався біля харківського університету, заснованого 1805 р., та вже

[1]) M. Zdziechowski. Messyaniści i słowianofile. 1888, ст. 144.

[2]) Іван Брик, навпаки, гадає, що слов'янські ідеї у Коляра чисто культурно-історичного значіння, далекі від яких-будь політичних комбінацій, але й сам дальше визнає, що „політичний панславізм був безперечно і задушевним ідеалом Коляра“. Записки Наук. тов. ім. Шевченка. 1917, т. 119—120, ст. 132.

тоді встиг забезпечити собі декілька періодичних видань, хоч і під російською, здебільша, вивіскою, але з українським змістом, як „Украинский Вестник", „Харьковский Демократ", „Украинскій Журнал" то-що. За Миколи культурницьке життя Лівобережжя ще більш зростає. 1831 р. починає виходити „Украинский Альманах", а 1835 р.— альманах „Утренняя Звезда", присвячений виключно українському культурництву, з таким-же характером 1841 р. появляється „Сніп, український новорочник, закрутив Олександер Корсун", „Молодик" Бецького та 1839 р. „Южнорусский Сборник" Метлинського. Культурницьке життя України, що від половини XVIII ст. вперто добивалося декілька університетів, найшло вкінці, хоч як нерадо йшов на це російський уряд, своє пристановище й на Правобережжі в одкритому в Київі 1835 р. університеті, що про нього такі широкі заходи робив наш „хахол" і мін. освіти Завадовський вже 1804 р.[1]).

Значить, хоч умови для росту української інтеліґенції, як носіїв української національности, все-таки за жахливого миколаївського режиму в цю добу не покращали, вона, як речник національного українського капіталу, безупинно росла; її-ж і плодилося багацько здебільша з виходців убогих дворян, міщан та козаків[2]) переймаючи заразом на себе від українського панства культурницьку місію на Україні, а тим самим і місію носія політичних думок на Україні.

На цю-то інтеліґенцію й упала тепер доля носія слов'янофільства та панславізму на Україні, так буйно поширюваного того часу по землях Росії й Польщі та західніх слов'ян, впала, як на речника нового суспільного устрою, звязаного з розвитком капіталізму взагалі, та ще й такого капіталізму, що за прикладом своїх західньо-слов'янських братів і собі шукав у молодості своїй відповідного патрона. А що цей розвиток ніс із собою й диференціяцію політичних поглядів на завдання нового суспільного устрою в російській дійсності, тож очевидно, що із зростом українського культурництва й української інтеліґенції мусила вона проходити цю диференціяцію, тим більше, що на Україні на своєму ідеологічному шляху мусила вона зразу натрапити на протилежні собі проблеми. Проблеми ці — це проблеми, з одного боку, російського, з другого — українського націоналізму, з одного боку, царефільства й консерватизму, з другого — республіканізму й демократизму.

До декабристів питання цієї ідеологічної диференціяції хоч і стояло не менш гостро серед української інтеліґенції, аніж тепер, все-таки не виступило в такому змісті, як тепер. Загальна течія

---

[1]) Русский Архив. 1883, II, ст. 153.

[2]) Для характеристики деякі дані з харків. університету за 1832 р. Там було на 276 студентів 127 синів дворян, 68 синів урядовців, 61 разночинців, 11 чужинців, 9 духовників. Дивись Д. Багалей. Опыт истории Харьк. университета. II, ст. 757.

дворянського опозиціонерства робила тоді найбільш правих українських культурників демократами й лібералами. Вистачить нагадати хоч-би про цього славетного Артемовського-Гулака, автора не лише відомої соціяльної сатири „Пан та собака“, але й політичних пародій, які однак з поспіхом прийшлося йому палити, щоб обминути на всякий випадок неприємностей, звязаних з декабристами[1]). Але після декабристів та ще й після повстання 1830 р. картина починає швидко змінюватися. Загальний опортунізм, та ще й у звязку з офіційним слов'янофільством захопив і декого з українських культурників, дотеперішніх лібералів, демократів та автономістів, повертаючи їх у бік самодержавного патрона та втягуючи їх у свою нестримну течію. Економічний процес 1830 років робив їх тепер спільниками цього самодержавного патрона, що охороняв їхні інтереси не менше російських перед західньою та хоч-би й польскою конкуренцією та ще й промощував їм самим шлях на західній ринок[2]).

Тут і вся загадка цього переоцінення цінностей з боку декого з українського панства. Тож не дивно, що той-же Артемовський-Гулак, не втрачаючи свого козакофільства й українофільства, вкупі з цим стає й запеклим реакціонером та монархістом, славословить землячка ген. Паскевича за те, що видушив увесь жир з польських повстанців 1831 р. Воно й не дивно. Український культурник-поміщик шукав сильної опори у своїх капіталістичних починах, а, не маючи змоги й сили самому вдержатися на ногах, кидався в обійми могутнішого свого патрона. Один із таких українських культурників Гребінка одверто до цього признається, заявляючи, що українцям самим вдержатися годі вже хоч-би тому, що для них немає навіть природних охоронних кордонів. „Ох, коби окружити Україну широкими, глибокими морями, — зідхає Гребінка, — та ще й довкола неї піднести гори, тоді-б ми могли бути самостійні, але тепер, наче лоза при дорозі: її не топче тільки той, хто не хоче“. Ради цього опертя й складено невідомим автором 1831 р. спеціяльно присвячену здобуттю Варшави предовгу поему — під тою-ж назвою — дикий апотеоз і самодержав'ю, і його історичній місії[3]).

Знайомство з чеським слов'янофільством зміцнило цю переоцінку в українського панства. 1830 роки були в Росії добою широкої дискусії про чеські ідеї слов'янофільства. Ця дискусія не могла обминути й Україну. Тим більше, що, як сказано, українці й собі вчасно познайомилися з цими ідеями. Ідеологію Ганки, Коляра, Шафарика пильно пропагував уже в ті часи Осип Бодянський,

[1]) Наше Минуле. 1918, I, ст. 150 — 151.

[2]) Прегарний зразок таких міркувань маємо в „Письме Лукашевича ген.-губ. Бибикову“. Киев. Стар. 1893, т. 40, ст. 539 — 546.

[3]) Дивись Пауменко. Нові матеріяли для історії укр. літератури XIX в. I — II, ст. 58 — 65.

М. Максимович, Метлинський та инші. Сказати-б так по правді, то вони перші й познайомили Росію взагалі з цими ідеологами чеського панславізму, що згодом 1848 р. вилився з нагоди революції в Австрії в бурхливо-демонстративний всеслов'янський з'їзд у Празі з відкритими вже на правому своєму крилі гаслами в розумінні офіційного російського панславізму, як протиставлення паннімецькому з'їздові того-ж року у Франкфурті. На основі знайомства з чеським слов'янофільством з його русофільською закраскою й формувалася тепер переоцінка цінностей і з боку декого з українських культурників. З одного боку, за приміром чехів та поляків, складалася теорія самобутности й своєрідности української народности, як про це викладав Бодянський 1837 р.[1]), з другого боку, виростало вчення, що ця українська самобутна й своєрідна народність, хоч і инша від московської, але творить з нею одну федеративну цілість, випродуковану історичним процесом, в якій роля політичного організатора цієї федеративної цілости залишається за російською народністю[2]).

Таким чином частина української громадської думки опинилася, хоч і з деякими застереженнями на своє минуле, в одному возі з російським офіційним панславізмом. Але це була тільки частина, і то мала частина навіть тодішньої ідеології українського панства. Инша-бо частина цього панства, хоч уже менше вперто, аніж раніш, продовжувала все ще однак жити давніми традиціями української автономности й ідеями новітнього сепаратизму. Це був усе ще непримиренний з дійсністю здебільшого український феодал типу Лукашевича, Родзянко, Скоропадського, Закревського, Тарновського, Капніста та инших, що ніяк не могли погодитися з бюрократичним централізмом, і коли 1835 р. указом з 1 січня знято з Ліовбережжя навіть назву „Малороссия", Аркадії Родзянко не міг не написати в'їдливого вірша з цього приводу, що одним розчерком пера викреслював „родимый клик малороссиян", якого навіть „ни сеймских тьми клеветников, ни сталь Собеских, ни двести лет войны не отняли"[3]). Ця непримирена впертість починала однак ступенево ламатися, але це ламання деяких кол серед українського громадянства в новому економічному процесі йшло досить поволі, важко приходилося бо прощатися з традиціями української автономности і вперті самостійники та автономісти, загалом широко освічені люди й ліберали, кинулися з горя начеб-то заливати свою журу в горілці, а то й маскувати свої конспіративні зібрання та „вільнодумствования" оцією горілкою. Гуртки „мочемордів" начеб-то й п'яниць, а радше вільнодумців та хлопоманів, і явилися подекуди, як вислід своєрідного в ті часи нового оформлення реакції[4]) супроти

[1]) Пор. О. Василенко. Бодянський, ст. 117.

[2]) Пор. Петров. Очерки истории укр. літер., ст. 172 — 173.

[3]) Наше Минуле, 1918, I, ст. 155 — 156.

[4]) И. Павловский. О мнимой агитации в южной Руси. Полтава 1912, ст. 4.

цього політичного режиму, подекуди, як вислід політичної депресії, що огорнула не тільки колишніх самостійників феодалів, але й взагалі всіх тих, що зневірилися після повстання 1830 р. в можливості нової революційної боротьби. Що так воно було, про це каже нам і переконує нас та обставина, як „III отделение" надто зацікавилося навіть оцим „мочемордством", що організувало себе в п'яницькі начеб-то гуртки, але на п'яницьких зібраннях голосно говорило про „майбутню українську республіку", як, напр., офіцер Цеховський, що загинув опісля в повстанні, що на публічних зібраннях пило за здоров'я української революції та за цю українську республіку, як Віктор Закревський, „проводир общества мочемордов", що у своєму складі мало таких вільнодумців-панів, як брати Капністи, які пропагували, за приміром свого батька, за визволення селян та англійську демократію, або Де-Бальмена, друга Шевченка, засланого за революційну пропаганду на Кавказ, або хоч-би й того хлопомана Скоропадського, що про нього писав Шевченко: „у свиті ходить між панами і п'є горілку з мужиками та вольнодумствує в шинках" [1]), та козакофіла Репніна, що, крім своїх симпатій до автономности, ще й посмів, як генерал-губернатор, виголошувати промови за емансипацію з крепацтва селян. Недаром Шевченко, що так неприязно ставився до слов'янофілів-гетьманофілів, присвятив оцим „мочемордам" стільки теплих споминів, ба навіть одному з них, графу Якову Де-Бальмену, свою глибоко революційну поему „Кавказ". І коли М. Слабченко справедливо оцінює першу течію української громадської думки, як „політику двох душ", то цілком помиляється, коли приписує й „мочемордам" ніщо инше, як тільки „перебирання старих шпаргалів" [2]). Помиляється також і О. Гермайзе, коли у своїй зайво в'їдливій рецензії на працю А. Річицького необґрунтовано й загально заявляє, що, мовляв, „великі й заможні землевласники на Україні не мріяли про минуле, не кохалися у квітках української мови простого люду, а впевнено будували своє класове панування, ґрунтом якого на Україні був не тільки визиск, але й денаціоналізація, що тільки проміжні, хуторянські верстви, не маючи перед собою соціяльного та політичного майбутнього, дозволяли собі розкіш сентиментально проливати сльози над „Сердечною Оксаною", патріотично згадати про те з минулого, що ніяк не могло відродитися й відродження якого вони й не чекали" [3]). Драгоманов у своїй полеміці з Вартовим виступив цілком справедливо проти такого загального тлумачення ідеології „мочемордів" та взагалі тодішнього панства [4]).

Такий подекуди характер, як лівобережні „мочеморди", але більш

---

[1]) Пор. Материалы до биографии Галагана. Кіев. Стар. 1898, т. 62, ст. 219 — 220.
[2]) Матеріяли, I. ст. 174.
[3]) Україна, 1925, ст. 173.
[4]) Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 24 — 25.

радикальний і більш демократичний, мало й правобережне „балагульство", надзвичайно поширене серед юнацтва та дрібних, польських передусім, поміщиків 1830 і 1840 років, тоді, як „мочемордство" находило своїх прихильників серед багатих нащадків козацької минувшини. „Балагульство" — оця своєрідна хлопоманія, — за словами сучасників[1]), уявляла собою, на велике згіршення консервативної поміщицької знати того часу, начеб-то звичай мандрувати бешкетуючи від села до села, від міста до міста на мужицьких возах, запряжених поганими коняками, в мужицьких одягах, з мужицькими навиками й піснями на устах, але й з гострою сатирою на соціяльні відносини й етичні норми того часу. Оце „балагульство" по суті, як справедливо констатує один із біографів проводиря такого балагульства, Антона Шашкевича, Стефан Бущинський, було одним із маскованих засобів звязків проміж собою революційних гуртків підпольних того часу на Правобережжі, організованих Конарщиною, про що буде бесіда дальше, та пропаганди проміж селянами революційних гасел[2]). Іван Франко у своїй спеціяльній розвідці, присвяченій оцьому-то „королю балагулів" Шашкевичеві, заперечує таке тлумачення балагульщини[3]). Але й він помиляється, як помилявся Вартовий що до характеристики „мочемордів". Треба собі тільки уяснити настрої бувших повстанців у Польщі й на Україні після повстання 1839 року, щоб не повторити тієї помилки.

Ми й залишім поки-що „балагулів", а раніш розгляньмо ці настрої та їхні ідеологічні оформлення.

Невдача польського повстання 1830 років, як відомо, не припинила революційної діяльности бувших повстанців, не припинила не тільки в Польщі, але й на Правобережжі. Революційною пропагандою керувало тепер „Демократичне Товариство", засноване 1832 р. на еміграції. Невдача повстання наказувала, однак, учинити ревізію дотеперішніх революційних основ, щоб не повторити давніх помилок. З метою тієї ревізії й появився, між иншим, відомий лист А. Міцкевича „До галицьких приятелів" 1832 р., в якому він рекомендував більшу демократизацію революційної пропаганди, зокрема про відношення до селянства, до якого необхідно зблизитися пропагандистам навіть своїм буденним життям, не тільки обіцянками волі й землі[4]). З другого боку, революційна еміграція рішила тісніше звязати себе з Україною. Вже при заснуванні „Демократичного Товариства" було видано його членами відозву до українців, указуючи, що найбільше

[1]) Henryk Rzewuski „Balagolstwo" у книжці n. Mieszaniny obyczajowe Józefa Beity ст. 23 — 32 (подаю за Франком — Король балагулів. М. Я).

[2]) St. Buszczynski, Piesni, ст. 24 — 25 та Київ. Центр. Іст. Архів фонд київ. губ. справа № 23 за 1839 рік.

[3]) Див. про це його „Король балагулів", ст. 27.

[4]) А. Міцкевич. До галицьких приятелів, переклав і пояснив Ів. Франко, ст. 40—42.

горе селянам на Україні, де й землі немає й нужда найбільша [1]). 1832 року революційною еміграцією при заходах Йосипа Залєвського зорганізовано навіть окреме „Товариство литовських і українських (російських) земель“, яке й мало завдання при майбутньому повстанні організувати селянську партизанщину на українських землях. А таке повстання, як відомо, вже підготовлялося на 1833 рік. Воно справді не вдалося, повстанців, що перейшли з Галичини на Волинь і Поділля, виловлено та вивішано, але польська революційна пропаганда не припинилася. В Берні 1834 р. засновано „Молоду Польщу“, що мала продовжувати цю пропаганду. Оця „Молода Польща“ й собі не меншу увагу звернула на українські землі. На Правобережжі заходами Конарського по завданням „Молодої Польщі“ виникла ціла низка конспіративних організацій, звязаних з аналогічними організаціями в Польщі, а передусім у Литві, що здійснювали у своїй пропаганді не тільки гостру критику даного суспільного устрою але й ультрадемократичні гасла, що їх викладано в окремому часописі „Молодої Польщі“ „Pólnoc“, видаваному від 1835 р. в Парижі під редакцією Яна Чинського [2]), як програма нової революції, підготовлюваної „Молодою Польщею“ на українських, польських та литовських землях [3]).

Балагульство, як справедливо зауважив названий Бущинський, і явилося однією із варіяцій тієї пропаганди, для якої з його слів сучасна знать не найшла инших слів, як погорди, і яка тісно була звязана з конарщиною — оцим новим прототипом народницької конспірації. Ось що пише він з цього приводу: „Ухвалено, що для зближення з людом треба поперед усього взяти на себе форми, які вдаряли-б у вічі. А щоб ширити принципи товариства, порозумівати ся із собою або перевозити емісарів та папери, влаштовано поштові станції й роздано обов'язки втаємниченим у справу членам товариства, що їх жартом прозвано „балагулами“. Вирішено було прогнати із шляхетських домів усякий збиток, виректися дорогих уборів карет, ліберій, добірних страв, навіть вина“ [4]).

Не випадково посипалися чисельні арешти на голови „балагулів“ з нагоди відкриття конарщини 1838 р., при чому сам „король балагулів“, А. Шашкевич, випадково чудом викрутився від співучасти

---

[1]) Записки наук. тов. ім. Шевченка, т. 119 — 120, ст. 228 — 230.

[2]) Записки наук. тов. ім. Шевченка, т. 119 — 120, ст. 231 — 233.

[3]) Офіційний розкол серед польської еміграції виявився 1834 р., коли-то ліва частина еміграції поголовно виступила проти правої з Чарторийським на чолі, як „wyobrazicielem systemu polskiej arystokracyi“. Це було відновлення давніх спорів червоної й білої партії, яку перша „Aktem z roku 1834 przeciw Adamowi Czartoryjskiemu wyobrazicielowi systemu polskiej arystokracyi“, надрукованим у „Poitiers“ 1839 р., підписаним кільканадцятьтисячними іменами, проголошено nieprzyjacielem narodu polskiego“ К. Ц. І. А. справа повстання 1863 р.

[4]) St. Buszczynski. Piesni, ст. 25.

в долі Конарського, повішеного у Вильні 1839 року[1]). Оця,-то „балагульщина“ з її назверх дивацтвом та бешкетами й була перехідним містком, на мою думку, від українських декабристів до властивого революційного руху тих часів на Україні, до руху, що, з одного боку, являв собою ліву течію українського слов'янофільства, а з другого—гуртував біля себе вже не панських лібералів та хоч-би панських демократів типу Скоропадських або Капністів, а справжню демократію, революційну інтелігенцію, промощував на Україні шлях і для західно-европейського утопійного комунізму, хоч і прибраного у своєрідні слов'янофільські форми. Це було також слов'янофільство, але не панське, це була течія не тільки инша від цього офіційного слов'янофільства, але й протилежна йому, це була справжня революційна течія, що на ній і виросла ідеологія Кирило-Методіївського Братства 1840-х років. Її репрезентувала на Україні якийсь час тепер, в 1830-х роках, конарщина, що, вийшовши з Литви, вспіла як слід і тут розвинутися та поширитися, але за цим перейшла з Правобережжя на Лівобережжя, розлетілася в кінці 1830-х років під ударами реакції. Її репрезентували згодом кирило-методіївці, а після, 1840 років, окремі революційні змагання, що тут і там пробували себе оформити в нелегальні політичні організації.

Вплив західно-европейського утопійного соціялізму на Україні почав сильно відчуватися вже в 1830-х роках. Захоплювалася, головним чином, ним університетська молодь, що в ті часи у великих відсотках набиралася навіть не із дворян, а із инших станів. Ми вже могли бачити її соціяльний склад на прикладі харківського університету 1832 р. Про це згадує й бувший того часу студент цього університету М. Костомаров у своїй автобіографії, підкреслюючи надто, як сильно розділялися ці категорії студентства проміж собою ще й ідеологією[2]). Оця-то ліва частина студентства, ця справжня

[1]) „Короля балагулів“ Шашкевича втягнув був Конарський у всі подробиці організації, коли-ж Конарського ув'язнено з Шашкевичем, останній під допитами видав основні таємниці конарщини, чим і врятувався від смерти (пор. L. N. Pamiętnik więźnia stanu za 1835 — 1839 rok, Львів, 1876, ст. 142) а про це, що Шашкевич та взагалі балагули займалися революційною пропагандою, говорять і матеріяли київ. жандарм. упр. з нагоди розкриття на Волині з осідком у Бердичеві таємного товариства „скурсманы балагули“, „що под видом шалостей“ скривають „вредные замыслы и политические начала“, самого-ж А. Шашкевича називається „там главным лицом из принадлежащих к возмутительной пропаганде, которую старался здесь развивать емиссар Конарский (справа № 14 за 1839 р.).

[2]) Литературное наследие, ст. 24 — 25. Харківський університет ще до 1830 років визначався своїм вільнодумством. Досить згадати про проф. Шада, шелігіянця, усуненого 1816 р. з університету за пропаганду „природних прав людини“ (Див Д. Багалей, Удаление проф. Шада из харьковского университета, 1899, ст. 141 — 143) та про ректора того-ж університету і проф. математики Г. Осиповського, що йшов далі Шада та його шелігіянської метафізики, а був здекларованим лівим демократом та непримиримим виконавцем матеріялізму, за що 1818 р. позбавлено його однієї і другої посади (проф. Д. Багалей, Ист. Харьк. универс., II, ст. 112 і 121).

інтелігенція, що кінчила університет не ради формального його закінчення й атестату, сильно цікавилася, головним чином, на юридичному факультеті, західно-европейськими революційними ідеями. Не випадково жандармерією було заряджено в харківському університеті ревізію весною 1836 р. за виловленням заборонених „комуністичних“ книжок та не випадково було при ревізії в березні того-ж року найдено у проф. політичної економії Т. Ф. Степанова та у студента С. Пеша „книгу, содержащую весьма вредное учение Сен-Симона“ [1]). Правда, поширювання цих ідей під безупинним доглядом жандармерії могло відбуватися надзвичайно пиняво, але цьому на допомогу приходили відай якраз оці „балагули“, а коли-б навіть і не вони, то вже найпевніш доходили ці ідеї при допомозі пропаганди підпільних кружків Конарського, широко розкинених на Правобережжі у другій половині 1830 років. Дрібний український та польський торговельно-промисловий капітал, як і в Росії, серед упертої в ті часи боротьби з власним і російським великим капіталом, з якої він подекуди виходив і переможцем на якийсь час [2]), сквапливо й підхоплював ці ідеї і дальше культивував їх на свій лад серед своїх інтелігентських кіл.

Ось через що так помітно на ті часи ріс оцей вплив лівих революційних течій Заходу на Україні, ще більше, аніж у Росії, бо тут дрібному капіталові приходилося боротися не тільки проти власного великого підприємця, але й супроти московського конкурента, фабриканта й кустаря, що забігав і сюди, на Україну, зі своїм крамом. А зміст цього руху, його ідей, справді був ультра-лівого напрямку: „Pòlnoc“, що була євангелієм цих ідей на правобічній Україні, підводила навіть ці ідеї подекуди під комуністично-утопійні гасла, одмежовуючися одночасно від національної ворожнечі. Вже „Демократичне Товариство“ поставило собі за мету завзято боротися не тільки із шляхеччиною — поміщиками, але й з національним шовінізмом. Одна із його українських секцій навіть прийняла назву історично-українську „Умань“, як девіз цього свого напрямку, щоб підкреслити його класовий характер, що в боротьбі проти власної шляхти ще йтиме шляхами давньої гайдамаччини. Вже тоді в гаслах цього „Демократичного Товариства“ багато було елементів справжнього бабувізму та економічного егалітаризму. „Молода Польща“ та її орган „Pòlnoc“ дальше ще розвивали ці ідеї, переносячи їх на Україну. Не відходячи від принципів лівого слов'янофільства, як модуса вирішення національного питання Польщи, в цих ідеях починає виразно проявлятися ще

---

[1]) Харк. Іст. Архів. Журнал секретных бумаг канцелярии штаб-офицера корпуса жандармов Харьк. губ. за 19. III. 1836. При ревізії було найдено: виложення навчання Сен-Сімона в книжці „Doctrine le Saint-Simon“, Exposition Bruxelle, 1831, „Histoire de la Pologne par Lelevel“, „Hirtoire naturelle du genre humain“, та инші.

[2]) Пор. М. И. Барановский. Русская фабрика, ст. 64 — 174. Аксаков, Украинские ярмарки, ст. 120, 162.

й деяке розуміння властивої класової боротьби, деяке вникнення в суть тогочасної класової диференціяції навіть серед самого селянства. „Класа й так упосліджених селян ділиться ще на хазяїнів і наймитів. Хазяїн має хату і шматок землі на вжиток. Наймит же нещасливець: він не має ані захисту, ані шматка землі. То він працює, то він робить панщину, одержуючи тільки те, що йому хазяїн наділить. Нуждар навіть женитися не може, бо чим виживить жінку, чим вигодує діти. Такі-ж нещасливі і дівки-послужниці хазяйок, і вони при кривавій праці не мають притулку... Але даром пани будують в'язниці... Де одні панують, а другі служать, де одні розкошують, а инші терплять, де одні користають з освіти, а инші тонуть у темряві, там нужда, помста, одчай подадуть людині головню, сокиру, меч. Уладьмо суспільність на принципі братерської рівности так, щоб кожен при уміркованій праці мав задовольняюче забезпечення, щоб нікому не збувало на завдоволення необхідних потреб, поширимо освіту й виховання на всіх, і не побачимо нарешті ані проступків, ані злочинів[1]).

Пропаганду оцих гасел на Україні, що з боку політичного домагалися не тільки слов'янської але й світової федерації на принципах вільного об'єднання громад і племен при забезпеченні повної волі одиниці та економічного зрівнання „найбіднішої й найчисленнішої класи населення з багатіями", і взяла на себе в 1830 роках конарщина. Вона вела її й в Галичині[2]), а на Україні, що її Конарський пройшов вздовж і поперек, на протязі 1835 — 1838 р. особливо виявилася її невтомна праця в поширюванні цих ідей. Бердичів з його єврейськими ремесниками та Київ з його бурхливим студентством стали центрами велетенської організації, що нараховувала у своїому складі біля 300 пропагандистів. Організація мала навіть свій окремий „Жіночий гурток" для спеціяльних завдань пропаганди серед жінок[3]). Пропагандисти йшли в села, проміж народ, бралися за найпростішу працю й проповідували свої ідеї. Але організація недовго проіснувала. Графиня Браніцька з Білої Церкви впізнала Конарського. Його заарештовано 1837 р. і повішено 1838 р. у Вільні. Після масових арештів та заслань проводирів і учасників конарщини на Правобережжі та Херсонщині, де вона спіралася не тільки на університетську та гімназійну молодь, але й на селянство й ремесників, конарщина притихла, хоч не притихла нова хвиля революційної пропаганди, що прийшла знову на Україну в 1840 роках.

Але конарщина на Україні була на тільки одним відгуком цього також „переоцінювання цінностей", хоч і по иншій класовій лінії та в протилежному напрямку, що його робила ліва частина польської

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1917, т. 119 — 120, ст. 233 — 234.

[2]) К. Студинський, Польські конспірації серед руських питомців в Галичині 1831 — 1846 р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. 80 і 82.

[3]) Київ. Центр. Іст. Арх. Губ. Жанд. Упр. справа № 14 за 1840 рік.

еміграції, це було й власне, сказати-б, домашнє переоцінювання цінностей революційною демократією на місцях, в даному випадку— на правобічній Україні. Конарщина фактично це і є дальше формування на Україні тієї революційної тактики та революційної ідеології, що випукло підкреслені „слов'янами" в 1820 роках, найшли згодом остаточне своє довершення в народництві 1870 років. Це й був велетенський крок уперед серед українських революційних кіл, що з ними звязувала себе конарщина, тим більше, що оформлення його виросло не тільки на ґрунті однієї польської дійсности, але ще й на базі суперечностей української дійсности. До приїзду бо Конарського на Правобережжя вже існували тут конспіративні революційні гуртки, що згодом під впливом Конарського злилися в одну могутню організацію. Такий гурток був у Києві на чолі з студентом Гордоном, був і в Кам'янці також такий гурток, що ширив серед селян революційні прокламації, а на Волині від 1834 р. працювало велике таємне товариство з К. Мошковським на чолі, яке розробляло далекосяглі плани селянської революції [1]). Ось через що конарщина, хоч і розвалилася, як організація, в кінці 1830 років, але як тактика революційної боротьби та її ідеологія дальше продовжувала жити серед українського громадянства й по цей й по той бік Дніпра. Це була ідеологія крайнього лівого демократизму з виразною підкладкою економічного егалітаризму, якщо ще не можна пристосувати сюди змісту народницького соціялізму в його початкових оформленнях, це була ідеологія лівого революційного слов'янофільства, що находило свій вираз і на слов'янському з'їзді в Празі 1848 р. на лівому його крилі, яке йшло під проводом Бакуніна, і серед польсько-української еміграції у Франції та Швайцарії, і, врешті, серед лівих громадських течій в Польщі й на Україні, як предвісник майбутньої міжнародности. І цю ідеологію вперто пропагандовано усно й друкованим та писаним словом [2]) і після конарщини, і цією ідеологією вперто годувалася революційна думка на Україні й після конарщини. Ми чимало маємо доказів, як цю думку культивовано й у 1840 роках на обидвох боках Дніпра, та як „III отделение" вельми було стурбоване її поширюванням у ті часи не тільки серед інтелігенції, але серед армії, як спішно летіли приказы за приказами, інструкції за інструкціями на місця з вказівками як боротися з нею,

[1]) Пор. Древняя и Новая Россия, 1879, № 8, стаття Шульгина „Юго-Зап. край под управлением Д. Бибикова".

[2]) Кінець 1840 років особливо багатий був на нелегальну літературу. Поруч книжок і рукописів з виложенням учення Сен-Сімона, Фуріє, зустрічаємо якраз на Україні вельми поширену „Историю французской революции" Луї-Брана, брошуру „14 июля", „Катехизис русского народа" та инші, що їх масами перевожено через Австрію на Броди та через Константинополь на Одесу. Дивись про це згадку у Павловського „О мнимой агитации в южной Руси, ст. 14—15 та Журнал Канц. штаб-офицера корпуса жандармов Харк. губ. за 1846—1848 роки.

та як виловлювати оцих безчисельних „емісарів революції“, що вештались по Україні, як вести догляд за студентами та за офіцерами й стрільцями в армії [1]). Особливо багацько турбот жандармерії на Україні дали 1846 — 1848 роки, коли то на Україні виглядали Бакуніна в звязку з повстанням, що його ніби-то призначено на 1848 рік із нагоди австрійської революції. І Микола I не випадково так спішив на допомогу контр-революції в Австрії, посилаючи масу військ на її втихомирення. Галицькі гуцули ще й донині тямлять цю інтервенцію, що лишила їм на спомин жахливий сифіліс.

Такі були загалом передумови появи Кирило-Методіївського Братства на Україні.

(Кінець буде)

[1]) Русский Архив, 1870, ст. 1183.

С. Ю. Семковский. „Диалектический материализм и принцип относительности" Гос. Издат., Москва — Ленинград, 1926, стр. 236.

Між літературою, що її в такій великій кількості присвячено теорії відносности, книзі тов. С. Ю. Семковського треба віддати видатне місце. Теорія відносности — теорія по суті чисто фізична — викликала таке велике зацікавлення тому, що вона торкається найбільш основних питань пізнання, питань, що створюють ґрунт для всякої філософської системи. Тимчасом до цього часу ні в нашій, ні в европейській літературі немає належного повного систематичного дослідження, присвяченого філософським підвалинам та висновкам із теорії відносности. Є лише низка спроб (Наторпа, Касірера, Петцольда, Шліка, та низки російських авторів) „використати", як висловлюється С. Ю. Семковський, теорію відносности в інтересах того чи иншого напрямку і за всяку ціну довести її неспроможність, низки спроб, наслідком яких навколо теорії відносности згус такий туман, що розвіяти його буде не так легко. Своєю книгою С. Ю. Семковський допоміг розвіяти цей туман, озброївшись для цієї роботи методою діялектичного матеріялізму. В цьому відношенні книга тов. Семковського є яскравим зразком могутности та плодотворности діялектичної методи, могутности та плодотворности за однієї, правда, умови: уміння володіти цією методою. А для такого вміння (що властиве не всім) не досить навіть досконального знання усіх філософських робот Гегеля, Фоєрбаха, Маркса, Енґельса, Плеханова та Леніна. Треба, як це й робили за свого часу Маркс та Енґельс, завжди стежити за розвитком природознавства та заволодіти його найважливішими досягненнями. Слова Енгельса: „Матеріялізмові доводиться прибирати нове обличчя з кожним новим великим відкриттям у природознавстві" до чогось зобов'язують кожного, хто пише про матеріялізм. І це зобов'язання що до теорії відносности автор виконує цілком.

В книзі, що ми її власне обговорюємо, ми не знайдемо викладу теорії відносности „без математики", на зразок одного з тих викладів, в яких людина, незнайома з математичною формуловкою теорії відносности, майже нічого не розбере, а людина, що її знає, не найде нічого нового. З другого боку, в книзі майже нема математичних формул. Зате автор не втратив з поля зору „лісу" реального змісту за математичними „деревами" і використав досить повно також основні математичні роботи Айнштейна та Мінковського, розкрив їхній гносеологічний зміст.

В деяких випадках авторові вдається найти дуже влучну формуловку для змісту математичних висновків — формуловку наочну і в той же час досить точну. Так, наприклад, пояснення айнштейнівського скорочення рухомих тіл, як скорочення перспективного, в світі чотирьох вимірів.

Таке тлумачення допомагає усунути плутанину, що завжди виникає в літературі про теорію відносности через змішування понять про відносність та суб'єктивність. Розміри тіл та відступи часу відносні, і залежать од вибору рухомої системи координат; але в них немає нічого суб'єктивного. Згідно з теорією відносности, геометричні розміри кожного тіла, чи точніше сказати, процесу (бо теорія

відносности в дусі діялектичного світопогляду не знає незмінно загуслих суто-просторових образів) і час існування його творить одну чотирьохмірну єдність (так званий „інтервал"). Розміри ж тіла становлять проєкцію цієї чотирьохмірної єдности на три виміри просторони. Математично це виражається як окремий вид проєктування, а власне паралельне проєктування (пор. „H. Wayle Raum, Zeit, Materie", вид. стор. 183). Візьмімо такий приклад. Припустімо, що ми розглядаємо коробку, ребра якої мають довжину, скажемо, 30,20 і 10 сантиметрів. Дивлячись на неї з одного боку, ми бачимо прямокутник з боками в 30 та 20 сантиметрів, з другого боку — другий прямокутник в 30 та 10 сантиметрів, з третього — прямокутник довжиною в 20 а шириною в 10 сантиметрів. В житті це зветься „перспективою", в математиці ж говорять про проєкцію прямокутного паралелепіпеда на координатні площини, паралельні його бокам. Змінюючи напрямок координатних осів, ми можемо одержати всякі проєкції одного і того ж тіла. В теорії відносности зміна розмірів рухомих тіл, ц.-т. перехід від однієї із рухомих систем координат до другої, виразиться як зміна напрямку координатних осів просторони та часу та проєктування на нові координатні осі. Але подібно до того, як не заважає об'єктивному існуванню якого-небудь тіла (катедри в прикладі т. Семковського) та обставина, що ми це тіло бачимо порізному, з різних боків („в перспективі"), немає теж нічого суб'єктивного в різних просторових та часових проєкціях одного і того самого чотирьохмірного твору, яке виражає існування просторовного тіла в часі. Це вияснення релятивістського скорочення, що його дає нам автор, як окремого роду перспективи в чотирьохмірному світі, вносить ясність та наочність у виклади висновків із теорії відносности без усякої шкоди для наукової точности.

Цей приклад, що ми докладно зупинилися, беручи на увагу його принципіяльну вагу, характерний взагалі для методи викладу С. Ю. Семковського. Не зупиняючись докладно на фізичному ґрунтованні та дедуктивному виведенню теорії відносности, він бере найважливіші її висновки, що мають значіння для філософського світопогляду, і дає їх широке та оригінально формою тлумачення скрізь в світлі діялектичної методи. В цьому відношенні особливо цікава аналіза міцного звязку простору та часу з матерією, з погляду загальної теорії відносности.

Питання про відносність та суб'єктивність, або инакше, про абсолютність та об'єктивність, виникає знову в розділі під назвою: „Відносний та абсолютний рух". Автор розглядає основні риси розбіжности між ученням Ньютона про абсолютний спокій та абсолютний рух і вченням Айнштейна, що в згоді з діялектичним поглядом усуває усяке поняття про упривілейовану абсолютно спокійну систему координат. В полеміці з А. К. Тимірязевим автор відповідає на закиди від „здорового розуму" і показує, що теорія відносности не „спростосовує" Коперника, а доводить до кінця почате Коперником руйнування егоцентричного (точніше додамо від себе антропоцентричного) світопогляду.

Окремий розділ присвячено „теорії відносности та законові причиновости". В полеміці з А. М. Деборіном автор показує, що теорія відносности зовсім не зрікається принципу причиновости і що, згідно з теорією відносности, ніяк не можна „спершу вмерти, а потім народитись".

Далі автор показує, яким чином визнання обмеженої швидкости всіх процесів в природі, призводить в теорії відносности до ще більш суворого розуміння причиновости. Він торкається також цікавого й не досить ще розробленого питання про можливість швидкости більшої, аніж швидкість світла. Тут, на наш погляд, треба відрізняти два роди швидкостей: з одного боку, швидкості руху матеріяльних тіл, які дійсно не можуть перевищити швидкости світла, бо при наближенні швидкости тіла до швидкости світла сила, що дає тілу рух, без кінця росте, а при ще більших величинах швидкости в основних рівняннях перетворення Лоренца Айнштейна з'являються імажінарні члени; з другого боку, швидкості яких би то не було процесів, що розходяться від однієї точки простору до другої. Для таких швидкостей

питання про граничну швидкість, на наш погляд, складніше, його й досі не можна вважати розв'язаним. Розмір рецензії не дозволяє нам зупинятися на цьому цікавому питанні, про яке ми писали в свій час (в Zeitsschrift für Physik) і на якому гадаємо більш докладно зупунитися в окремій роботі.

Значне місце в роботі С. Ю. Семковського відбирає дослідження взаємовідносин між теорією відносности та різними філософськими системами. Цьому питанню присвячено чотири розділи із загального числа одинадцяти: 3-й („Теорія відносности та філософські школи"), 6-й („Кант та Айнштейн") 7-й („Теорія відносности та махізм") і 8-й („Гегель про просторінь та час").

Порівнявши теорію відносности з системою Канта, автор приходить до висновку про непримиримy протилежність між теорією відносности і вченням Канта про просторінь та час, протилежність такого порядку, як і протилежність матеріялізму та ідеалізму.

Досліджуючи взаємовідношення поміж теорією відносности та махізмом, автор з великою чіткістю відрізняє, з одного боку, питання про особисті симпатії Айнштейна до Маха і про історичний вплив Маха на створення теорії відносности, з другого боку — питання про взаємовідносини по суті між теорією відносности та філософією емпіріокритицизму. Аналіза останнього питання веде до висновку, що „теорія відносности рішуче йде всупереч з махізмові тому, що вона збудована не на „елементах чуття", а на матерії, яка определює структуру просторони та часу".

Що торкається питання про історичний вплив Маха та Айнштейна, то тут слід би окремо відмітити, що Мах не тільки філософ-емпіріокритицист, але й фізик, і як що можна говорити про вплив його на Айнштейна, то тут мова може йти не про автора „Аналізи чуття" і „Пізнання та помилка", а про автора історично-критичних робот, — „Механіки", „Вчення про тепло", в яких і зараз можна знайти не мало цінного наукового матеріялу.

В розділі „Гегель про просторінь та час" автор показує, як „поруч з елементами свавільної ідеалістичної спекуляції та логічної еквілібристики... ми знаходимо у Гегеля під містичною оболонкою геніяльні по глибині та сміливості діялектичних висновків думки, реальний науковий зміст яких вперше виявила теорія відносности". Такими, наприклад, являються думки про час, як об'єктивну зміну речей, що існують в дійсності, про міцний звязок просторони та часу й про їхню єдність в рухомій матерії.

Порівнання теорії відносности з ріжними філософськими системами автор веде, маючи увесь час на увазі вчення діялектичного матеріялізму, і в наслідок такого порівнання приходить до висновку, що „наперекір спробам тлумачення теорії відносности в дусі ідеалізму, махізму, релятивізму, вона в основі матеріялістична, і діялектичний матеріялізм знаходить в ній, як і у всій матеріялістичній науці, своє блискуче потвердження". Останні розділи присвячено питанню про етер в сучасній фізиці, експериментальній перевірці теорії відносности і, нарешті, підведенню підсумків дискусії з противниками теорії відносности, головним чином з тов. А. К. Тимірязевим.

Що торкається питання про етер, то автор зовсім справедливо вказує (у всякому разі з цим згодиться кожен фізик), що боротьба між хвилевою теорією світла та теорією світлових квант, не торкається підвалин теорії відносности, і що, з другого боку „всі суперечки поміж корпускулярною та хвилевою теорією, як і суперечки про порожній простір та етер, є суперечками в рямцях матеріялістичного світопогляду, і вирішення його філософія матеріялізму може цілком передати фізиці".

Нарешті вкажемо на деякі спірні місця та недостатки, які бажано було б виправити в другому виданні книги.

Походження основних формул теорії відносности (так званих „формул перетворення Лоренца") автор викладає таким чином, що для вияснення досвіду Майкельсона Лоренц увів гіпотезу про скорочення лінійних розмірів рухомих тіл та про сповільнення часу (стор. 33); це тлумачення виражається в виді Лоренцових формул,

а Айнштейн пристосовує тіж формули (стор. 34), але з иншої точки погляду, розуміючи скорочення не як реальне, а як перспективне. Остання інтерпретація, як ми вже говорили, вірна і вдала, але походження формул инше. По-перше, поняття про „місцевий час", яке було покладено в основу формул самого Лоренца, було введено ним значно раніше. По-друге, що не всім відомо, — формули Лоренца не зовсім тотожні з формулами Айнштейна, вони мають деякі ріжниці. Тих, які цим питанням цікавилися, ми посилаємо до статті Лоренца Electromagnetic Phenomena in a system moving with any velo ity smaller than of light (Procud Acad Sc. Amsterabam 6, 809 1901), німецький переклад якої надруковано в збірникові „Das Relativitätsprinzip вид. Teübuer'a див. формули (3) (4) і (5). В примітці до німецького перекладу своєї статті Лоренц пише: „Можна завважити, що в цій статті мені не зовсім вдалося отримати формули перетворення теорії відносности Айнштейна. З цим звязана деяка слабість деяких пізніщих висновків цієї статті. Заслуга Айнштейна полягає в тому, що він перший висловив принцип відносности, як загальний, суворо та точно діючий закон".

(„Man wird bemerken, dass ich in dieser Abhandlung die Transformabionsgleichungen der Einstein'schen Relativitäts-theorie nicht ganz erreicht habe. Mit diesem Umstange häng das Unbeholfene mancher weiteren Betrachtungen in dieser Arbeit zusammen. Es ist das Verdienst Einsdeins, das Relativitätsprinzip zuerst als allgemeines, streng und genau gelfendes Gestz ausgesprochen un haben"). Формули Айнштейна виведені чисто дедуктивним способом виходячи з постулатів про відносність електродинамічних явищ та постійність швидкости світла.

В примітці до стор. 33 автор пише, що при швидкості більшій, ніж швидкість світла, „довжина тіла повинна перетворитися в напрямкові його руху на від'ємну величину". Це, звичайно, обписка: не на від'ємну, а на імажінарну величину.

На стор. 54 автор пише: „При відсутності матерії всі ці потенціяли (19 складуючих G і K основного тензору Л. Ш.) рівні нулю, неб то без рухомої матерії ніякої простороии і ніякого часу немає". Це торкається не всіх потенціялів: на віддаленні від важкої матерії три із величин G і K рівняються i, одна рівняється t., а останні йдуть на нівець: при цьому чотирьохмірні „простороні-час" стають квазі-евклідовими, але не перестають існувати [1]).

В розділі про теорію відносности та закон причиновости, автор стверджує (стор. 80):

„Як би навіть швидкість світла була обмежена тільки для нашого сучасного рівня знання і надалі нам вдалось би найти нові проміння, які б мали швидкість більшу, ніж швидкість світла, то й це все ж таки не привело б до зворотности часу, просто тому, що в основу всього рахунку були б покладені нові проміння". З цим ми не можемо погодитися. Швидкість світла покладена в основу виміру часу не тому, що вона найбільша споміж усіх швидкостей, а тому, що вона у н і в е р с а л ь н а к о н с т а н т а, яка не залежить від руху системи координат. Принцип постійности швидкости не торкається ні менших, ні більших швидкостей, і як би останні стали можливими, швидкість світла не втратила б свого значіння для виміру часу.

В розділі, присвяченому експериментальній вивірці теорії відносности, автор, сповіщаючи про дослід д-ра Мюллера на горі Вільсон, що наробив стільки шуму, виявляє велике критичне чуття, яке підтверджується роботами, що появилися пізніше, але при цьому не згадує про опублікований в квітні 1925 року знаменитий новий досвід Майкельсона, що його присвячено впливові обороту земної кулі на розповсюдження світла, і що який дав п о з и т и в н и й результат згідно з теорією відносности.

---

[1]) Це пограничний випадок для безмежного удалення від матерії. Вихідний пункт все-ж таки існування матерії. Тому автор має рацію в тім, що він стверджує, що без матерії немає простороии та часу.

Ось недостатки, які ми, при всій напруженій увазі могли найти в книзі С. Ю. Семковського. Робота ця, на наш погляд, дає великий вклад в літературу про теорію відносности і в той же час робить значний крок вперед в розвиткові діялектичного матеріялізму.

Л. Штрум.

Я. Розанов. Основные вопросы права и государства.—Хрестоматия. ГИЗ. РСФСР. Москва — Ленинград, 1926 г., 388 стор.

В загальній системі історичного матеріялізму вчення про право та державу, відбирає, як відомо, підлегле становище, яке визначається залежною та історично-перехідною ролею права та держави. За минулих часів, в марксистській літературі, трактування питань про право та державу, було скеровано, в більшій мірі на виявлення помилок поширених буржуазних доктрин, ніж на збудування закінчених формуловок та вичерпаних узагальнень. Оскільки в юриспруденції майже виключно панувала формально-абстрактна метода, яка заховувала під різними ідеалістичними етикетами реальний зміст юридичних відношень, кожна справа будування мусила бути в цій галузі перш за все справою руйнування.

Всесвітня війна, глибока трансформація господарчих відношень в капіталістичних державах, зріст класової самосвідомости пригнічених мас,— усі ці фактори немилосердно розхитали основні правничі ілюзії, якими людство жило в останні часи. Органічний звязок права та економіки, і залежність першого від стану останньої, стало вже очевидною правдою, проти якої годі суперечити. Питання права та держави навіть в буржуазних державах набирають иншого значіння та освітлення, ніж це було раніше.

Але головним фактором, який створив границю між старим та сучасним розумінням права та держави, з'являється появлення на всесвітній арені першої пролетарської держави, що здійснила нові принципи будування правового режиму, державного устрою та управління. Старі юридичні доктрини, що не дуже давно з гордощами претендували на монополію, зараз утрачають своє право на існування перед новою правничою дійсністю, яка визначає собою реалізацію та перемогу матеріялістичного розуміння ідеї права та держави.

Одночасно нові умови й новий конкретний матеріял ставлять перед марксистською теорією права й держави нові завдання та проблеми, поруч і незалежно від критики буржуазних доктрин виникає дуже тяжке, але й дуже заманливе завдання наукового усвідомлення нових перетворень Радянської Держави. Правда, поки що в нашій радянській літературі ми маємо лише окремі спроби збудування загальної теорії права і ще немає капітальних праць, що давали-б закінчену систему. Але радянська наука права надто ще молода, щоб можна було ставити до неї такі вимоги. Шлях до синтези йде через аналізу. Для того, щоб збудувати таку загальну теорію права, яка охоплювала б диференційовану радянську дійсність, треба наперед усвідомити та вивчити деталі та індивідуальні особливості радянського правничого режиму. Надзвичайний розквіт радянської правничої думки, що охоплює з увагою найдрібніші куточки радянської правотворчости, дає в повній мірі право надіятися, що спільними змаганнями буде створено потрібну базу для збудування нової загальної теорії права.

Як би одначе не розуміти ті нові перспективи, що стеляться перед загальною теорією права в умовах радянського ладу, все ж таки дальніший її розвиток може йти не инакше, як тільки в тім напрямкові, що його яскраво накреслено теорією марксизму.

Тому, що вчення марксизму про право та державу розкидано по багатьох творах, і при тому скрізь викладається лише поруч з обговоренням зовсім инших тем та сюжетів, перший ступінь марксівського вивчення права та держави буде полягати в об'єднанню цих розкиданих багатих матеріялів.

Така й мета хрестоматії, що ми її оце обговорюємо. Хрестоматія поділяється на тринадцять розділів, в них з окремих питань права та держави наводяться

уривки з творів різних теоретиків марксизму (К. Маркс, Ф. Енґельс, Каутський, Мерінг, Лафарґ, Плеханов, Ленін, Деборін, Л. Аксельрод, Д. Рязанов).

Автор і в рецензованій збірці, як і в инших ним опублікованих збірках („Проблеми злочинности", „Марксизм та етика", „Марксизм та мистецтво"), виявив прегарне знання питання й уміння систематично угруповувати величезний матеріял. Багатство змісту хрестоматії і вдалий вибір уривків роблять цю книгу цінним підручником для студентів вузів при вивченні ними загальної теорії права та держави.

Одначе деякі зауваження, на мій погляд, треба зробити авторові.

Хрестоматія не може і не повинна претендувати на енциклопедичність. Але все ж таки є у автора деякі прогалини, які слід би заповнити. Так, наприкл., даремно автор не ввів розділу. „Застосування права" (Юстиція), (промова К. Маркса перед Кельнським судом і ин.). Оскільки автор включає в хрестоматію деякі спеціяльні питання (власність, умови), не слід було ігнорувати питання про спадкове і особливо про родинне право. (Енґельс: Походження родини приватної властности та держави й др.).

Не зовсім додержано належну пропорцію між окремими частинами хрестоматії. Загальним питанням права одведено 158 стор., а значно менш спірним у радянській літературі питанням науки про державу — 230 стор., ц.-т. $^2/_3$ всієї книги. З педагогічної точки погляду більш правильне було-б відворотне відношення частин.

Не завжди можна погодитися з порядком розподілу матеріялу. Так, напр., проблема про взаємовідношення права та сили (насильства) фігурує під розділом „І". (Ідеологія права та держави, 10), під розділом „V" (Проблема власности, 32) і являється безпосереднім предметом викладу в розділі „X" (проблема насильства та його роля в творенні та руйнуванні держави).

Уривки про історичну школу наведено в розділі „II" (З історії правничої думки) та в розділі III (Походження права).

Як не важко провести витриману систему в хрестоматії, де межі віднесення того чи иншого уривку до відповідної рубрики умовні й нестійкі, все ж таки в інтересах полегшення орієнтації бажано досягти максимальної одноманітности критеріїв групування матеріялу. У всякому разі хрестоматію треба було-б постачити абетково-предметовим показником, який помагав би находити відповіді на питання, що цікавлять читача.

Автор, здається, зовсім свідомо обмежив своє завдання „класиками" марксизму. Тому, що ця хрестоматія являється першою спробою в даному напрямкові, вона і в теперішньому своєму вигляді безумовно знайде належне місце на полиці радянського юриста. Одначе матеріяли, зібрані в цій хрестоматії, все ж таки недостатні для ознайомлення з „основними питаннями права та держави". У всій першій частині, присвяченій загальним питанням права, нема ні слова про радянське право. Правда, автор, можливо, не міг навести уривків з праць радянських правників, які могли би стояти поруч із безсмертними сторінками Маркса, Енґельса, Леніна й ин. Все ж таки ігнорувати сучасну літературу не зовсім справедливо тому, що не мало цінних міркувань, які стосуються до радянського права, у нашій радянській правничій літературі можна було-б знайти. Навести такі уривки було-б практично доцільніше, ніж наводити in extenso уривки з творів, що їх маємо в кожній бібліотеці і з якими кожний читач хрестоматії про право та державу мусить бути ознайомлений (напр. Комуністичний Маніфест — Маркса і Енґельса, Держава та революція — Леніна й ин.).

У всякім разі, для того щоб зберегти повноту збірника, можна було-б до хрестоматії прикласти бібліографічний покажчик з покликанням на відповідні твори.

Крім цього, слід було б використати частково й буржуазну літературу, в якій чимало робот, неприступних широкому колові читачів, але все ж таки цікавих (особливо фактичним матеріялом, що в них наводиться). Такі, напр., праці Данкварта, Арнольда, Ерліха та ин. Коли б до таких уривків додати потрібні коментарії, вони

безумовно принесли-б значну користь в тому розумінню, що кругозір читачів та поглиблення їхнього знання в галузі загальної теорії права та держави побільшали-б.

Нарешті ще одне побажання. Текст уривків, наведених у хрестоматії, не зовсім ясний для читача-неспеціяліста, через те в подальших виданнях цієї хрестоматії слід було-б ввести ґрунтовні пояснення. Ці примітки оживлять хрестоматію і зроблять її надійним та зрозумілим підручником в руках учня.

Е. Кельман.

Генрих Кунов — „Первобытный коммунизм“ перевод с немецкого И. И. Розенцвейг. Изд. „Пролетарий“ 1926 г. 57 стр.

Названа книжка являється перекладом статей Г. Кунова, що з'явилися в журналі „Neue-Zeit“ 1922 р. Завдання, яке тут Кунов ставить собі, — це показати безпідставність поглядів, наче б то в первісному суспільстві панувала тільки спільність майна й не було ніякої приватної власности, поглядів, що їх розповсюдження він ставить в звязок із повселюдним поширенням за наших часів, після імперіялістичної війни, комуністичного руху. Автор визнає існування первісного комунізму, але одночасно доводить що „вже на найнижчих ступенях господарчого розвитку ми знаходимо дуже яскраво виявлену ідею власности“ (стор. 57, курсив Кунова). Свій дослід автор починає від розгляду форм власности у народів, які стоять на дуже низькому рівні розвитку, найбільш первісних, а за таких він вважає тасманійців та споріднених із ними у культурному відношенню австралійців. І ось він знаходить у них разом з існуванням спільної власности всього племени на землю й безумовне існування розвиненої приватної власности на все те, що людина набуває власною працею. Це-ж саме явище він спостерігає і в инших польовничих народів, як-то у бушменів, веддасів, мінкопіїв, ботокудів, вогнеземельців та инших, що, на його думку, стоять на вищому рівні розвитку, ніж тасманійці та австралійці. Звичай, дуже характерний для цих народів, що за ним усі члени орди мають право на здобич, добуту ким небудь із членів орди, Кунов пояснює, злиднями цих народностей і стверджує, що з поліпшенням матеріяльних умов цей звичай зникає.

Розвинену приватну власність на рухомі речі автор вбачає і за так званого родинного комунізму (у індійців Америки), де одна родина що розрослася, або цілий союз родин, які не рідко жили в одному спільному помешканні, має загальну власність на землю, вкупі обробляє її і вкупі споживає її плоди. Нарешті, у океанійців, разом з загальною власністю на землю Кунов вбачає вже і особисту землевласність. Однак Кунов не вважає, що комунізм з бігом часу все дужче йшов на нівець; на його думку комунізм та індивідуалізм чергуються один за другим; так, розвинений аграрний комунізм слов'ян, кельтів, та німців зустрічається далеко вже не на початку їхнього господарського розвитку. Що в первіснім суспільстві була не тільки спільна власність, але також і власність приватна на рухомі речі, які набуваються особистою працею, — це зовсім очевидно. Слід сказати навіть, що це твердження з часів Тейлора та Леббока стало вже загальним місцем в етнографії. Одначе, що Кунов зменшує ролю комунізму в первісному суспільстві,— це також зовсім очевидно. Важко взагалі бачити в дикунах, яких малює етнографія, первісних людей: дикуни — не первісні люди, але люди, що пройшли великий історичний шлях; вони можуть нам тільки допомогти, виробити собі загальне уявлення про первісних людей. Але ніяким чином не можна вбачати первісних людей в тасманійцях та австралійцях, бо ці останні носять на собі явні сліди дуже довгого розвитку. Як відомо, релігія австралійців носить на собі відбиток дуже розвинених релігійних уявлень, вони мають образну письменність, вони знайомі з хліборобством. Нарешті, їхні племена находяться в дуже жвавих торговельних взаємних зносинах. Тасманійці-ж хоча і відрізняються від австралійців по своєму фізичному типу, але в культурному відношенні творять одне ціле. Це — „народність з зародками прогресу“, як висловлюється Іоллес. Нема тому нічого

дивного, що у них можна простежити існування розвиненої приватної власности на рухомі речі. Більш цього, у австралійців можна знайти в деяких випадках приватну власність — як виняток між иншими дикунськими народами — навіть і на землю (на потік, ділянку лісу та инш.), що і говорить уже за те, що не слід дивитись на австралійців, як на типічний зразок первісного суспільства, в сфері маєткових відношень. Не можна вважати вдалим замовчування Куновим споживчого комунізму у первісних людей: існування права в тій чи иншій формі усіх членів орди на здобич, здобуту одним членом орди, а також незгаданий Куновим звичай спільного споживання вкупі плодів спільної землі, „загальний стіл" (що зберігся навіть у стародавніх греків та римлян) є дуже характерний і, до речи, свідчить про існування первісного споживчого комунізму. Нарешті, не можна погодитись і з тим, що ніби-то розвинений аграрний комунізм слов'ян, кельтів та германців свідчить про те, що на початковому рівні розвитку людства індивідуалізм міг відогравати більшу ролю, ніж комунізм. Справа в тому, що спільна власність на землю землеробців — слов'ян, кельтів та германців — є лише продовженням спільної власности на землю всіх народів - скотоводів та народів - польовників. Кунов торкається також і другого боку первісного комунізму, не тільки спільности майна, але й спільности жінок, хоча і тут спостерігає те саме явище — поруч із загальним груповим браком брак і індивідуальний (здобута власним змаганням вкрадена жінка).

Переклад дуже точний і взагалі літературний. Лише деякі імена власні слід виправити в подальших виданнях. А. Ф.

Плехановская хрестоматия. Пособие к изучению исторического материализма под редакцией Г. Я. Маренко. Государственное Издательство Украины, 1925, стр. X+555, тираж 10000, цена 2 руб. 50 коп.

Хрестоматія, складена з творів одного й того ж автора, може ставити собі подвійну мету: перша мета — це дати, на підставі вибраних уривків, коротке загальне уявлення про наукову та літературну діяльність автора. Друга можлива мета — це вибрати з творів автора матеріял для освітлення певної дисципліни, або певних питань цієї дисципліни. В першому разі при виборі та плануванні матеріялу керовничим принципом буде, по можливості, цілковите і всебічне відкриття особи автора в його розвиткові і в позитивних наслідках його наукової роботи. Хрестоматія цього типу, мусить дати зразки творчости автора у всіх галузях його роботи. В другому разі, вибір матеріялу визначається наявністю даних, які можна знайти у автора для відповіди на всі основні питання даної дисципліни. Тут при розподілі й одборі матеріялу керовничим принципом буде служити логічна структура, що її висуває сама дисципліна. Плеханівська хрестоматія належить до видань другого типу. Складач хрестоматії, як видно з її підзаголовку, а також з передмови редактора, намагався дати студентами та молодим партійцям „можливість ознайомитися в найбільш зрозумілій для них формі з усім, що написав Плеханов по діялектичному та історичному матеріялізму" (стор. IV).

Через те, що основою та маштабом для вибору матеріялу була дисципліна історичного матеріялізму, всі розділи хрестоматії відповідають взагалі прийнятому систематичному поділові курсу історичного матеріялізму. Хрестоматію попереджує нарис життя та діяльности Г. В. Плеханова в окремій статті та в низці уривків із відомих статтей Л. Троцького, Г. Зінов'єва, А. Луначарського А. Деборіна, В. Сароб'янова та Л. Аксельрод.

За біографічною передмовою йдуть чотири основні розділи хрестоматії. З них перші два викладають в систематичному порядкові теоретичні основи діялектичного та історичного матеріялізму, а два останні призначено для ілюстрації матеріялістичного розуміння історії.

Перший розділ — „Діялектичний матеріялізм" — охоплює виклад підвалин логіки та гносеології діялектичного матеріялізму, історичний нарис „підготовлення" діялек-

тичного матеріялізму, а також критику новіших спроб еклектичного сполучення матеріялізму з ідеалізмом (Бернштейн, Мах). В історичний нарис „підготовлення діялектичного матеріялізму введено французький матеріялізм XVIII століття, нарис розвитку діялектичної методи в системах класичного ідеалізму та нарис переходового періоду від класичного ідеалізму через антропологічний матеріялізм Фоєрбаха до діялектичного матеріялізму Маркса.

Другий розділ — „Історичний матеріялізм" починається викладом сути історичної теорії Маркса і охоплює питання про свободу та необхідність, про базу та надбудову, про класи та класову боротьбу, про ролю особи в історії. Крім цього в розділ введено виклад теорії факторів та виклад синтетичного погляду на суспільне буття. Третій розділ —„Історія та теорія соціялізму"— освітлює генетичний звязок та теоретичну протилежність між утопійним та науковим соціялізмом. Розділ включає в себе характеристики соціялістичного вчення Лясаля та Маркса.

Четвертий і останній розділ присвячено критиці синдикалістського вчення Лабріоли та критиці анархічних доктрин Макса Штирнера, Прудона, Бакуніна, а також епігонів анархізму: Макая, Кропоткина та Жана Грова. Ідея редактора — виявити всі основні питання діялектичного та історичного матеріялізму в викладі Плеханова має під собою твердий ґрунт. Виключно висока оцінка науково-філософської спадщини Плеханова, дана В. І. Леніном, ставить Плеханова в перші ряди класиків марксизму рекомендує найбільш старанне вивчення всього того, що написано Плехановим по філософії марксизму.

В питаннях логіки, діялектики, гносеології, історії матеріялізму та історії філософії, в деяких питаннях полеміки з найновішими формами ідеалізму, в кардинальному питанні про базу та надбудову, про ідеології „вищого порядку"— твори Плеханова дають матеріял високої якости, в багатьох випадках навіть незамінимий для підручника по історичному матеріялізму. Звичайно, не для всіх відділів курсу історичного матеріялізму Плеханов дає в рівній мірі багатий матеріял. Верхівлі наукової творчости Плеханова — в теорії, в філософії, в теоретичному уґрунтуванні практики. Через те для розділу, який викладає філософські підвалини марксизму, можна обмежитись одним Плехановим без ніякої шкоди для повноти в трактовці всіх основних питань. Безумовно, слабший Плеханов у питаннях практики, практичної боротьби та тактики. Дуже значний, також і в цій галузі, авторитет Плеханова все ж таки темніє перед авторитетами Маркса і особливо Леніна, який досягнув невідомого ще в історії синтезу теоретичної глибини та практичного майстерства. Через те для другого розділу можливість вибору була для редактора хрестоматії дескільки обмежена, зокрема в розділі про класи та класову боротьбу. Між иншим і тут редактором була наведена дуже цінна, і, можливо, не досить відома широким колам сучасних читачів Плеханівська характеристика досягнень французької історіографії 20-х років XIX століття в питанню про класову будову суспільства та класову боротьбу. Складено хрестоматію з великою повнотою, старанно, вдало підібрано матеріял, докладно розподілено його за схемою курсу. При оцінці роботи складача треба мати на увазі, що, як видно з передмови редактора, яка має дату липня 1925 р., хрестоматія із-за незалежних від редактора причин було затримано Держвидавом України на цілих десять місяців. В часи складання книги редактор в деяких випадках мусив користуватися старими і разом із цим довоєнними виданнями творів Плеханова, які зараз уже одійшли на другорядне місце після видання повного зібрання творів Плеханова, яке видав Інститут Маркса та Енґельса.

До хрестоматії додано доволі цінну бібліографію про Плеханова, яку розробив Я. С. Розанов. Бібліографію складено зі звичайною для робіт Я. С. Розанова вичерпаною повністю, систематичністю та старанністю.

Допоміжний апарат хрестоматії доповнено покажчиком імен з поясненнями. Взагалі потрібний та корисний для непідготовленого читача покажчик грішить иноді не зовсім точними поясненнями. Наприклад, Бенедетто Кроче характеризується в по-

кажчикові лаконічно та без оговірки, як „італійський марксист" (стр. 541), що, звичайно, не вірно: історичному матеріялізмові присвячена тільки одна рання книга Б. Кроче — „Історичний матеріялізм та марксистська економія". Пізніше, в численних та обширних своїх працях по логіці, філософії та естетиці Кроче виступав, як один із видніших представників сучасного неогегелянського ідеалізму. Далі прізвище Геракліта „темний" пояснено на стор. 536 тим, що від творів Геракліта залишилися тільки уривки. Але, як відомо, ще стародавність, яка читала повністю книгу Геракліта, прозивала його темним за його стиль, навмисно афористичний, повний ігри слів, двозначних образів, звукових сполучень і т. инш. Недосить характеризовано в покажчикові Ламепні (стор. 541), є неточності в поясненнях до імен Фіхте та Шелінга (стор. 552, 553). При другому виданні покажчик треба переглянути та виправити.

Текст хрестоматії проредаговано уважно, нечисленні помилки виправлено. Тим більш неприємний є грубий недогляд коректора на стор. 35: у відомій Плеханівській формуловці логічного закону протиріччя: „*А* не є не *А*, випущене слово „не", що перетворює формулу в нісенітницю. Ця досадна погрішність (а її не відмічено в покажчикові помилок) може внести повну плутанину в думку непідготовленого читача.

Якщо відкинути вказані технічні недостатки, Плеханівська хрестоматія становить собою цінний підручник для вивчення історичного матеріяліяму.

В. А.

Чужоземна література про Бакуніна М. А. та про І-ий Інтернаціонал (по матеріялах Українського Інституту Марксизму). До 50-ліття з дня смерти Бакуніна (1-ше липня 1876 р.) та розпуску І-го Інтернаціоналу. (Резолюція останньої конференції Генеральної ради у Філадельфії 15 липня 1876 р.).

Ця бібліографія не ставить собі за завдання дати вичерпаний покажчик літератури. Вона ставить більш реальну мету: вказати, які матеріяли Український Інститут Марксизму може предоставити тим науковим робітникам України, для яких УІМ є найближчим та єдиним центром їхньої наукової роботи. Надалі сподіваємося доповнити цей список низкою ще не використаних матеріялів.

Обидві теми — М. А. Бакунін та І-ий Інтернаціонал — так звязані поміж собою, що ми вважаємо за непотрібне відокремлювати їх, а розклали увесь матеріял в алфабетному порядкові, щоб уникнути зайвого повторення.

Умовні скорочення:

N. Z. — „Neue Zeit"

Gründ. Arch. — Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. hersg. von C. Grünberg.

І. ЛІТЕРАТУРА

1. Association Internationale des Travailleurs.

Encyclopedie anarchiste sous la redaction de Sebastian Faure Paris. Ed. de „La librair'e internationale" 1926 p. p. 154 — 160.

2. Adler — Bakunin. Handwörterbuch der Staatswissenchaften 3, Aufl. B. II S. 326.

3. Axelrod P.— Russland (Bericht über den Fortgang der Sozialistischen Bewegung). Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Hersg. v. Ludwig. Richter. II, Jahr 1881, Zürich - Oberstrass. S. 269 — 287 (о Бакунине).

4. Axelrod P. — Bakunins historische Leistung. „Neue Zeit" 1914/II S. 380.

5. Der Anarchismus und seine Träger. Enthüllungen aus dem Lager der Anarchisten-von Verfasser der Londoner Briefe der Kölnischen Zeitung. Berlin. 1887. Verl. Neufeld Mehring. S. S. 1 — 8 u. 81 — 92.

6. Bach M. — Beiträge zur Geschichte Der Internationale „Neue Zeit" 1901 — 02 XX Jhg. B. I S. S. 549, 589.

7. Bach M. — Die Spaltung in der englischen Internationale. „Neue Zeit" B. 21. (1902 — 3) J. 21.

8. Bakunin Michael — Gesammelte Werke 1921, Berlin, Verl. der Syndikalist.

B. I — Vorwort. Das Knutogermanische Kaiserreich und die sociale Revolution. Geschichte des deutschen Liberalismus. Historische Sophismen der doktrinären Schule der deutschen Kommunisten. Gott und Staat. Anhang: Philosophische Betrachtungen über das Gottesphantom, über wirkliche Welt und über die Menschen: Das Weltsystem.

2. Der Mensch. Intelligenz. Wille.

3. Tierische und menschliche Natur.

4. Die Religion.

5. Philosophie Wissenschaft.

8a. Bakunin Michael — B. II. Vorwort. An die Genossen der Internationalen Arbeiter-Association von Locle und Lacheaux de Fonds. Der philosophische physiologische oder natürliche Patriotismus. Bakunins Beiträge zur Egalité. 1869: I. Brief an die Redaktion der Egalité in Genif. II. Die Zeitung Fraternité. III. Frau Andrè Léo und die Egalité. IV. Der Doppelstreik von Genf. V. Russland. VI. Die internationale Arbeiterbewegung. VII. Die Agitation der sozialistischen Demokratie in Oesterreich. VIII. Die Montagne und Herr Coullery. IX. Politik der Internationale. X. Die Einschläfernden. XI. Bericht der Kommission über die Frage des Erbrechts. Protest der Alliance. Ein Brief Bakunins an die Alliance. Anhang: Briefe Bakunins in Angelegenheiten der Alliance — Sektion. Drei Vorträge vor den Arbeitern des Tals von St — Imier im Schweizer Jura Mai 1871. Die Commune von Paris und der Staatsbegriff.

9. Bakunin M. — Rede über „die Bekämpfung des Zarismus in Russland" gehalten im Jahre 1868 auf dem zweiten Kongress der Friedens — und Freiheitsliga in Genf. in: „Marx-Engels-Lassalle". hersg v. Prager. Berlin, 1924 III. Teil S. S. 161 — 74 (französisch).

10. Beer M. — Geschichte des Socialismus in England. Stuttgart 1913. III. Teil (kap. 2. „Die Internationale und die Reformagitation") S. 424.

11. Bernstein E. — Am Gedenktag der Internationale „Neue Zeit" XII Jhg. II. B. S 806 (1893 — 94).

12. Böhmert Victor — Der Socialismus und die Arbeiterfrage. Zürich 1872 Cap. 1,5.

Der Socialismus in Deutschland: a: Karl Marx und die Internationale Arbeiterassotiation. S. S. 17 — 23.

13. Bouglé Ch. — Peucc. Le Proudhonisme dans l'Association internationale des travailleurs. (Rezension). Grünb. Arch. II. 1912. S. 169.

14. Braun A. Die Gewerkschaften. Nürenberg 1914 (Marx und die Gewerkschaften). S. 48 — 50.

15. Briefe und Auszüge aus Briefen v. Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedr. Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und andere. Stuttg. Dietz.

16. Brügel Fritz — Michael Bakunin: Die Bekämpfung des Zarismus. Hersg. v. E. Drahn. (Rezension) Der Kampf, 1925. Heft II (November).

17. Brügel L. — Geschichte der österreichischen Socialdemokratie (Wien, 1922. Verl. Wiener Volksbuch.) B. II: „Der Kampf gegen die Internationale" S. 90 — 200.

18. Bruppacher Fritz — Marx und Bakunin 1922 Berlin Verl. die Aktion.

19. Conrady A. — Reichsgründung und Kommune. Die Ereignisse von 1870 — 71 in Schriften von Max und Engels mit Einleitungen und Bemerkungen v. Conrady. Berlin 1920, Verl. Vorwärts.

20. Cunow H. — Marx oder Bakunin? — Demokratie oder Diktatur? Zeitgemässe Neuausgabe des Berichtes an die sozialistische Internationale über Michael Bakunin von Karl Marx, Friedrich Engels („Die Allianz der socialistischen Demokratie und die Internationale Arbeiterassoziation) mit einem Geleitwort und Erläuterung. herausgegeben von Wilhelm Blos. Stutg. 1920. (Rezension). N. Z. B. 38/2. № 17. S. 405 — 406.

21. Cunow H. — Karl Marx. Die Inauguraladress der Internationale. (Rezension) N. Z. 40/2 1922. S. 381.

22. Diedriché F. — Einleitung zur 3 Aufl. „Die Bakunisten an der Arbeit". (Kommunismus und Bakunismus). F. Engels. Berlin 1920. Г. 2 — 10.

23. Diehl Karl — Michael Bakunin: Gott und Staat (Rezension) Jahr. f. Nationalökonomie n. Statistik 1922, 119. B. Heft 4 (Oktober) S. 343.

24. Drahn E. — Zur Literatur über Bakunin. N. Z. 31/2 1913 S. 872.

25. Drahn E. — Forschungen über N. Lenin und M. Bakunin in: Marx - Engels - Lassalle hersg. v. Prager Berlin. 1924 III Teil. S. 155 — 156 u. 161 — 174.

26. Dubois Felix — Die Anarchistishe Gefahr (Le peril anarchiste) übersetzt v. Max Truadjen. Autorisierte deutsche Ausgabe. Amsterdame, verl. Aug. Diekmann 1894.

Cap. I. Bakunin und die Anfänge des Anarchismus.

— Cap. 2. Zwanzig Jahre Anarchismus.

27. Engels — Die Bakunisten an der Arbeit (Internationales aus dem „Volksstaat"), Berl. 1894.

— Dasseebe unter: „Kommunismus und Bakunismus" mit Einleitung v. Fr. Diederich. Berlin 1920 Verl. Vorwärts.

28. Enquête parlementaire sur l'linsurrection du 18 Mars, Versailles 1872.

Tom I. Rapports. Rapport sur le rôle de l'Internationale, par M. Ducarre p. p 323 — 40.

29. Tome II. Depositions des Temoins.

Deposition de	M. Thiers	p. p.	1 — 3
„	„ M. Barral	„ „	261 — 65
„	„ Montaud	„ „	268 — 70
„	„ Fransois		
„	„ Favre	„ „	382 — 84
„	„ Ossude	„ „	472
„	„ Heglion	„ „	539 — 52
„	„ Tolain	„ „	553 — 67
„	„ Fribourg	„ „	568 — 78
„	„ Dunouer	„ „	579 — 98
„	„ Testut	„ „	599 — 604
„	„ Corbon	„ „	605 — 21
„	„ Ducarre	„ „	622

30. Tome III. Pièces justificatives.

L'Internationale.

Quelques procés - verbaux de Conseilles federales de L'Assocaition internationale des travailleurs"... les deliberations du comité du 5 janviers au 29 Mars 1871. p. p. 211 — 49.

31. Friebourg E. E. (l'un de Fondrateurs) — L'assotiation Internationale des travailleurs. Origine — Paris. Londres — Genéve — Lausanne — Bruxelles — Berne — Bale. Paris 1871 Arm. de Chevalier.

32. Friedlaender B. — Die vier Hauptstroemungen der modernen sozialen Bewegung. Marxistische Socialdemokratie. Anarchismus. Eugen Dührings Neophisiokratie. Kritisch und vergleichend dargestellt I Theil Marxismus und Anarchismus. Berlin, 1901 Verl. S. Colvary Co S. S. 189 — 203.

33. Grünberg Carl. (Rezension über): — 1) Jaems Guillome. Karl Marx Pangermaniste et l'Association Internationale de travailleur S. 1864 à 1870.

2) Edmond Laskine. L'Internationale et le Pangermanisme.

3) Arturo Sallecci. 11 tradimento di Marx. Grünb Archiv VIII 1919 S. 477 — 79.

34. Grünberg C. — Bakunin. Wörterbuch der Volkswirtschaft. Hersg. v. Ludwig Elster. 3 Aufl. Jena B. I 1911. S. 325.

35. Grünberg C. — Die Internationale und der Weltkrieg I Kap. § 1 Beschlüsse der Internationalen Socialistischen Kongresse gegen den Krieg 1867 — 1910. „Archiv f. d. Gesch. d. Socialismus u. d. Arbeiterbewegung B. YI. 1916. S. 377.

36. Guillaume J. L'Internationale, Documents et souvenirs 1864 — 1867. Paris. 1905 — 1910 4 tomes.

37. Georges Gueroult (Redacteur de L'Opinion nationale) — Les theories de l'Internationale etude critique Paris. 1872. Didier et C°.

38. I. S. — Jaems Guillaume: Karl Marx pangermaniste (Rezension) N. Z. B. 33/2 1915 S. 220 — 223.

39. Jaeck G. — Das Ende der Internationale in England N. Z. B. 23 II. (1905) S. 28 — 32.

40. Jaeck G. — Beiträge zur Eccarius-Frage N. Z. B. 23 II. (1905) S. S. 286—290. 353 — 357.

41. Jaeck G. — Die Internationale. Leipzig 1904.

42. Jensen Otto — Gie Erste Internationale und wir. „Der Sozialist" 8. Jhg. 1922, № 19/20 27 Mai S. 318/323.

43. Kampmeyer P. — Das internationale Arbeiterprogramm von Karl Marx (Die Inauguraladresse der Internationale, N. Z. 40) I. 1922. S. 467 — 475.

44. Kautsky K. — Wandlungen der Internationale „Der Kampf" 1924, Hef. 9 (September) S. 337 — 346.

45. Kautsky B. — Gustav Jaeck. Eine Geschichte der Internationale N. Z. XXIII (1904 — 5) S. 655 — 659.

46. Kautsky K. — Die „Internationale" und die Schule. „Neue Zeit" 1894 (B. XII). S. 824 — 27.

47. Korsch K. — Der Marxismus der ersten Internationale. „Die Internationale" Jhg. 7 1924. Heft 19 — 20 (1. Oktober) S. 573 — 575.

48. Kokosky S. (Übersetzer) — Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter — Association. im Auftrage des Haager Kongresses verfasster Bericht über das Treiben Bakunins und der Allianz der socialistischen Demokratie. 1874. Braunschweig. Verl. W. Brake jr.

49. Landau-Aldanow — Lenin und der Bolschewismus. 1920 verl. Ulstein et C°, Berlin. Zweiter Teil. II kap. Die Theorien der sozialen Revolution: Michael Bakunin S. S. 99 — 116.

50. Laveley Em. de — Le socialisme contemporain. IX ed. Par. Felix Alcan, 1894.

Chap. IX. Grandeur et décadence de l'Internationale p. p., 168 — 222.

Chap. X. l'Alliance universaille de la democratie et l'apôtre du nihilisme p. p. 223 — 284.

51. Lenz F. — Die deutsche Socialdemokratie. (Staat und Marxismus 2 Teil) Berlin 1924. Zweites Kapitel. Michael Bakunin der Anarchist. S. 93 — 98.

Viertes Kapitel: „Kommunistisches Manifest und die erste Internationale" 153 — 156.

52. Longuet Jean — La politique Internationale du marxisme Karl Marx et la France. Paris, F. Alcan 1918:

Cap. IV. L'association Internationale des travailleurs de 1864 à 1869; son programme de politique étrangère; les luttes de Marx contre les Proudhonienes, les Mazinienes et les Lassaliens p. p. 81 — 177.

Cap. V. L'Internationale de 1868 à 1872, la lutte de Marx et Bakunine p. p. 178—186.

53. Die Landfrage auf den Kongressen der Internationale. „Neue Zeit" 1894 — 95

54. Malon B. — Prècis historique, theorique et pratique de socialisme. Paris, 1892; ed., F. Alcan.

Chap. XIII „Cesar de Paepe et l'Association internationale des travailleurs" p. 115 — 130.

55. Malon B. — Le socialisme intègrale. 1 vol. Chap. IV, 2 „L'internationale" p. p. 182 — 188.

Cap. IV, 4; Le socialisme russe et l'anarchisme p. p. 144 — 201.

56. Karl Marx — Briefe an Kugelmann. „Neue Zeit" 1902 II. B. (20 Jhg.) S. 26, 60, 91, 125, 188, 221, 381, 412, 541, 604, 797.

57. Karl Marx — Die Inaguraladresse der Internationalen Arbeiter Association. Herausgegeben, eingeleitet und kommentiert von K. Kautsky, 1922. Verl. Dietz. Berlin.

58. Karl Marx — Der Buergerkrieg in Frankreich. 3. deutsche Aufl. mit Einleitung v. Fr. Engels. Berl. 1891. Verl. Vorwärts.

— Dasselbe mit Vorwort v. Fr. Pfempfet. verl. „Die Aktion" Berl. 1919.

59. K. Marx u. F. Engels — Der Briefwechsel. herausgeg. v. Bebel und Bernstein. Stuttg. Dietz.

а) О Бакунине: I B. S. S. 4, 12, 13, 32, 63, 306, 427 — 434.

II B. 235.

III B. 50, 118, 144, 145, 191 — 192, 249, 252, 404, 412.

IV B. 105, 108, 124, 125 — 126, 129 — 130, 133, 134, 136, 138, 139, 144 — 145, 147, 148, 183, 184, 198, 230 — 232, 241, 243, 245, 248, 249, 259, 261, 264, 270, 271, 275, 276 — 277, 279, 280, 288, 292 — 293, 297, 305, 311, 379 — 380.

б) Об Интернационале: III B. 188, 189, 191, 192, 193, 195, 204, 205, 207, 213 — 214' 222 — 223, 226, 227, 234 — 235, 258, 244 — 246, 235 — 236, 249, 252, 256, 259, 260, 261, 262, 264, 268, 285, 288, 290, 300, 304, 309, 311, 314, 325, 327, 328, 330, 346, 357, 359, 400. 402, 403, 406.

B. IV S. S. 10, 57, 66, 71. 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 105, 106, 124, 125 — 126, 129 — 130, 137, 144, 145, 147, 165, 169, 187, 191, 192, 198, 199, 202, 206, 217, 218, 220, 221, 225, 226, 230, 231, 242, 243, 258, 259, 277, 300, 330, 332, 334, 337, 349 — 352, 367, 368, 385, 386.

60. Mautner W. — Der Bolschewismus. Voraussetzungen, (Geschichte) Theorie, zugleich eine Untersuchung seines Verhältnisses zum Marxismus. 1922. Berl. verl. Kohlammer III. Abschn. kap.

I-a „Bakunin und Lawrow" S. 75 — 76.

61. Mayer Gustav — Johann Baptiste von Schweitzer und die Socialdemokratie. 1903. Jena, G. Fischer S. S. 406 — 429; 439 — 440.

62. Mayer Gustav — Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland (1863 — 1870).

IX Die Baseler Resolution und ihre Folgen Grünb. Arch. II. B. 1912 d. 43 — 56.

63. Mayer Rudolf — Emanzipationskampf des vierten Standes. 2 Aufl. Berlin 1882. I Abteilung. Die Internationale 1 Cap. Die Idee der Internationale und ihr Vater Marx Karl.

2. Cap. Entstehung der Internationale.

3. Cap. Geschichte der Kongresse S. 11 — 19 1 I Abteilung Cap. 3. Entwicklung der Theorie des Socialismus. Bakunin S. 55.

64. Mehring F. — Karl Marx. Geschichte seines Lebens. Kap. S. 321 — 363 (Kap. 13 u. 14) S. 393 — 504.

65. Mehring F. — Geschichte der deutschen Socialdemokratie (3. B. 4-tes Buch 1 Kap. S. 167 — 180.

66. Mehring Fr. — Zum Gedächtnins der Internationale N. Z. 22 II (1904) S. S. 809 — 812.

67. Mehring F. — Ein neuer Literatenkrakeel. „Neue Zeit" 1913 — 14 B. I. S. 392 (Ответ Рязанову).

68. Mehring F. — Neue Schriften über Marx (Rezension über Fritz Bruppacher „Marx und Bakunin") „Neue Zeit" 1913 B. II. S. 985.

69. Michels Robert — Socialismus in Italien. München 1925.

I Der Italienische Zweig der Internationale. Kap. 1 Einleitung.

Kap. 2. Neapel als Ausgangsort.

Kap. 3 Die akademische Gefolgschaft Bakunins.

Kap. 4 Die proletarische Gefolgschaft Bakunins.

Kap. 5 Die ersten sozialistischen Abgeordneten in italienischen Parlament.

70. Michels Robert — Giuseppo Scarlatti L'Internationale dei lavoratori el'agitatore Carlo Cafiero. (Rezension). Archiv f. d. Geschichte d. Sozialismus und der Arbeiterbewegung. C. Grünberg III B. 1913 S. 340.

71. Michels Robert — Domanico Giovani. (Le Vagre) L'Internationale dalla sua fondazione al congresso di Chaux-de-Fonds. Con Note e Documenti. (Rezension) Grünb. Arch. B. IV 1914. S. 140 — 41.

72. Müller H. — Michael Bakunin. Der revolutionäre Anarchismus. Zürich 1919 Social. Verlagsgenosensshaft.

73. Müller K. L. — Zwischen der Ersten und Zweiten Internationale. Zwei internationale Kongresse vor vierzig Jahren. „Der Kampf Jhg. 14 H. 2/3 (Februar — März) S. 44 — 54.

74. Nettlau M. — Enrico Malatesta. Das Leben eines Anarchisten. Berlin 1922. Verlag „Der Syndikalist".

— Kap. II. Die Anfänge des italienischen Sozialismus und Bakunins Tätigkeit in Italien bis Jahr 1867. P. 13 — 22.

Kap. III. Der Sozialismus in Neapel von 1867 — 1870. S. 22 — 25.

Kap. IV. Malatesta und die Internationale in Neapel. Frühjahr 1871 bis Sommer S. 25 — 30:

— Kap. V. — Bakunin und Mazzini, die italienische Internationale von 1871 bis zum August 1872 (Konferenz v. Rimini). S. 30 - 37.

— Kap. VI. Malatestas erstes Zusammentreffen mit Bakunin im September 1872 Zürich und St. Imier P. 37 — 44.

— Kap. VII. Die italienische Internationale im Jahre 1873, der Kongress von Bologna ; Bakunin und Cafiero. S. 44 — 50.

Kap. VIII. Die Insurrektion von 1874. S. 50 — 57.

— Kap. IX. Der Prozess von Trani und andere Vorgänge vom August 1874 bis zum Sommer 1876. S. 50 — 57.

— Kap. X. Die Kongresse von Florenz und Bern (Oktober 1876) ; der kommunistische Anarchismus. S. 64 — 70.

75. Nettlau M. — Bakunin und die Internationale in Italien bis zum Herbst 1872. „Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterdewegung" v. K. Grünberg B. II. S. 275.

76. Nettlau M. — Bakunin und die Internationale in Spanien 1863 — 1873. „Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung B. IV 1914 S. 243.

77. Nettlau M. — Bakunin und die russische revolutionäre Bewegung in den Jahren 1868 — 1873. „Archiv f. d. Gesch. Socialismus u. d. Arbeiterbewegung" B. V. S. 357 1915.

78. Nettlau M. — Georg Steklow. Michael Bakunin. Ein Lebensbild (Rezension) Grünb Arch. B. IV. S. 491 — 492.

79. Nettlau M. — Einleitung zu „Gott und der Staat v. M. Bakunin 2. Aufl. Leipzig, C. L. Hirschfeld 1922 (Hauptwerke des Socialismus und der Socialpolitik. Neue Folge Hersg. v, Carl Grünberg) 2 H. S. 1 — 12.

80. Nettlau M. — Vorwort und Bemerkungen zum II. Band Michael Bakunin, gesammelte Werke. Berlin 1923. — verl. „Der Syndikaliste".

81. Nettlau M. Marx - Analekten. Grünb. Arch. B. VIII 1919.

82. Pease Edw. R. — A. W. Humprey Robert Applegasth, Trade unionnist, Educationaliste and Reformer. (Rezension Grünb. Arch. B. V. 1915 S. 288 — 289.

83. Peuch J. L. — Le Proudonisme dans l'Association Internationale des travailleurs. Preface de Ch. Andler Paris Alcan 1907.

84. Marc de Preadeau — Michael Bakunin, Le collektivisme dans l'Internationale. Etude sur le mouvement social Paris. 1912 èdition Marcel Riviere et C°.

85. Proces de l'association Internationale des travaileurs I, juin 1870 Paris ; II — juillet 1870 ed. Arm. le Chevalier Paris 1872.

86. Rholfs Ervin — Vorwort und Schlussbemerkung zum I Band : „Michael Bakunin" gesammelte Werke. Berlin 1921, Verl. „Der Syndikaliste".

87. Rjasanoff N. — Bakuniana I. Bakunin und Karl Marx II. Bakunin und J. PH. Becker III. Programm der „Allianz". „Arch. f. d. Gesch. d. Sozialismus und der Arbeiterbewegung" B. V. 1913 P. 182.

88. Rjasanoff N. — Zur Biographie von Johann Philipp Becker. Sein curriculum vitae bis 1856 „Archiv f. d. Gesch. d. Socialismus u. d Arbeiterbewegung IV. B. 1914 S. 313.

89. Rjasanoff N. — Ein Beitrag zur Geschichte der Internationale. „Neue Zeit" 1913 — 14 S. S. 8, 137. (Zwei unbekannte Artikel von K. Marx u. F. Engels).

90. Rjasanoff N. — Socialdemokratische Flagge und anarchistische Ware „Neue Zeit" 1913 — 14 . I H. S. S. 150, 226, 265, 320, 360.

91. Rjasanoff N. — Geschichtschreibung ohne Gänsenfüsschen. (ответ Мерингу) N. Z. 31/1 (1913 — 14). S. 473 — 79.

92. Rothstein Th. — Aus der Vorgeschichte der Internationale. № 17. „Ergänzungsheft" zur „Neuen Zeit" 1913 Dietz.

93. Szabo E. — James Guillaume. Karl Marx pangermaniste et l'Association Internationale des travailleurs de 1864 à 1870. (Rezension). Crünb. Arch. B. YII 1916 S. 462 — 468.

94. John Spargo — Karl Marx, Leben und Werk (Kap. XI, XII S. 245 — 295) Leip. 1912 F. Meiner.

95. Stein A. — Die erste Internationale. Die Gesellschaft 1924 № 7. S. S.1 — 8.

96. Stieklow — Marc de Prèaudeau. Michael Bakounin. Le Collektivisme dans l'Internationale . (Rezension) N. Z. 31/2 1813 S. 729 — 30.

97. Stieklow — Fritz Bruppacher. Marx und Bakunin. (Rezension) N. Z. 31/2 1913 S. 1023 — 1025.

98. Stieklow — Marx und die Anarchisten. Dresden 1913. verl cadem et C°.

Kap. 4. Die Proudhonisten und die Internationale.

Kap. 5. Bakunin und die Allianz der sozialistischen Demokratie.

Kap. 6. Die Theorie des Anarchismus.

Kap. 7. Die Kämpfe in der Internationale.

99. Stieklow — Die Bakunistische Internationale nach dem Haager Kongress 1872 — 1881. Ein Beitrag zur Geschichte der Internationalen Arbeiterassotiation. № 18 Ergänzungsheft zur „Neuen Zeit" 1914. Stuttgart, Dietz.

100. Testut O. — Association Internationale des travailleurs 1870, Lyon, ed. Imprimerie d'aimé vingt - Piniere.

Testut O. — то же, septième edition. Paris - Versailles 1871.

101. Testut O. — l'Internationale ef le Jacobinisme au ban de l'Europa I, II volumes Paris 1872. ed E. Lachard.

Testut O. — немецкий перевод (Die Internationale ihr Wesen und ihre Bestrebungen). Leipzig 1872 P. Frohberg.

102. Testut O. — Le livre bleu de l'Internationale, étude kritique. Paris. 1872 Didier et C°.

103. Toennies F. — Marx, Leben und Lehre. S. 61 — 69. 1920. Berlin Verl. für Socialwissenschaft.

104. Tscherkessoff. W. — Precurseurs de l'Internationale. 1889 Bruxelle.

105. Villetard. E. — Histoire de l'Internationale. Paris 1872 edit. Garnier frère.

106. Zacher B. — Die rote Internationale Berlin 1844. W. Hertz.

Zacher B. — то же франц. перевод. — L'Internationale rouge. Paris 1884. ed. Hinrichsen et C°.

II. БІБЛІОГРАФІЯ

107. Stammhammer — Bibliographie des Socialismus und Communismus. 3 Bände

108. Prager R. L. — Marx - Engels - Lassalle. Berl. 1924. II u. III Teil.

109. Цобель и Гейдау — Иностранная литература о Марксе, Энгельсе и марксизме VIII. К истории I - го Интернационала. №№ 227 — 265. Архив Маркса и Энгельса II том, стр. 476 — 469.

110. Браславский И. — Материалы к истории Первого и Второго интернационалов. Изд. Нов. Москва. 1926, стр. 483 — 486.

І. Розенцвейг

Катедра української історії при українському інституті марксизму в 1926 — 27 році

Катедра історії України існує ще недовго: всього чотири роки минуло в цім році, відколи катедра почала працю, як окремий науковий заклад при Українському Інституті Марксизму, а саме з того часу, коли Український Інститут Марксизму, що раніш організаційно уявляв собою єдину катедру марксизму, перекомплектувався в наукову установу з трьома основними відділами: історичним, економічним і соціологічно-філософським.

Катедра української історії й з'явилася тоді, як одна з установ названого інституту, зокрема його історичного відділу, і вкупі з кабінетом української історії, що його організовано в минулому році, втворила досить міцний організм, що поклав собі за завдання в першу чергу подбати, згідно з загальною метою інституту, про підготовлення кваліфікованих викладачів-спеціялістів української історії для наших вузів, а разом із тим і наукових дослідників у цій галузі.

Зараз особовий склад катедри такий: керовник, він же і голова історичного відділу, проф. М. Яворський, наукових співробітників чотири, аспірантів на четвертому році 8, на другому — 5, на першому — 8. На третьому році аспірантів взагалі не було на історичному відділі.

Аспіранти першого курсу за минулий рік до наукової праці ще не приступали, а тільки підготовлялися до неї, вивчаючи по навчальній лінії мови й допоміжні дисципліни та окремі питання з історії старого світу й західньо-европейського середньовіччя. Наукову працю поруч із семінарсько-навчальною провадили тільки аспіранти старших років. Наукові засідання катедри відбувалися майже регулярно два рази на місяць і два рази на місяць працювали семінари навчального типу, на яких аспіранти старших років пророблювали намічений курс української історії та призначену для них літературу. Поруч проходження навчального курсу української історії, аспіранти старших років пророблювали ще семінарським шляхом також вибрані питання з історичного матеріялізму, загальної історіографії, політичної економії та з історії Заходу. До речи згадати, що всі майже аспіранти

четвертого року вже являються кваліфікованими викладачами української й руської історії та ведуть відповідальну навчальну працю в цій спеціяльності в харківських вузах.

Основні досягнення катедри за минулий рік у науковій праці досить значні. В цьому напрямку катедра ще в минулому академічному році намітила для своїх співробітників і аспірантів окремі дослідчого характеру теми й виробила програму занять.

Одною з намічених тем було питання наукового розроблення схеми української історії. Щоб встановити окремі основні моменти в цій схемі, головним чином для XIX та XX сторіччя, кер. катедри М. Яворський зачитав на широкім публічнім засіданні наукову доповідь; на цю тему було проведено два засідання, присвячені дискусії над поставленими проблемами, в яких доповідач ставив своєю метою висвітлити шляхи історичного українського процесу, як єдиної причорноморської економічної системи та ще й не ідентичної з російською, в вузькому розумінню того слова. Також було заслухано на одному з засідань катедри доповідь тов. М. Рубача з Інституту Червоної Професури та завідувача Укрцентрархівом на тему: „Питання схеми українського жовтня".

Керовник катедри М. Яворський вивчав процес формування революційної думки на Україні в половині XIX сторіччя. З тією метою він мав наукову командировку до основних архівів України й Росії протягом передминулого ще року та виготував до друку перший том своєї праці, що якраз і вмістить у собі аналізу добутих матеріялів з тієї командировки. До речи згадати, що ним було найдено чимало цікавих нових матеріялів до історії ідеології кирило-методіївців (поширення сен-симонізму та фур'єризму на Україні, організація городищенського фур'єрівського фаланстеру), чимало нових даних до конарщини 1830-х років, до студентських рухів, з половини XIX ст., дещо для роз'яснення київської козаччини 1850-х років, цінний матеріял до історії хлопоманів, зокрема про участь їх у підготовці повстання 1863 р., дуже багато нових даних до історії народників 1860—1870 років, до історії робітничого руху 1870-х років (робітничі страйки в Одесі 1871 р., харківський заколот 1872 р.) та, врешті, до вияснення взаємин українофільського руху 1870-х років з народництвом (одеська та київська „громади", є лисаветградське соціялістичне товариство то-що).

Через те, що в українській історії питаннявн утрішньої політики російського самодержав'я на Україні за першої чверти XIX ст. найменш відоме в науковому вивченні, т. Свідзінському доручено було ще передминулого року взятися за дослідження цього питання. Наукові командировки до київського та ленінградського архівів дали змогу йому вияснити тільки основні позиції цієї політики, що по старій традиції інтервенювала проміж антагоністичними собі двома секторами акумуляцій

в українському сільському господарстві, але й багато цінних дотепер невідомих матеріялів, зокрема таких, що торкаються організації міліції 1806 р. та козаччини 1812 р. Названі матеріяли тов. Свідзінський обробляє зараз для своєї великої праці „Внутрішня політика на Україні на початку XIX ст.“.

Аспірант Волін, після вивчення матеріялу з робітничого руху на Україні і в Росії за першої половини XIX ст. в архівах Ленінграду, Харкова, Москви, готує монографічну розвідку під назвою: „Процес оформлення робітничої класи першої половини XIX ст.“. Він же одночасно працював і над вивченням харківського заколоту 1872 р. на основі нових матеріялів Харківського Центрархіву.

Аспірант Гуревич продовжував працювати над аналізою ідеології Кирило-Методіївського Братства. З метою вивчення цієї ідеології, революційної ідеології „Молодої України“ 1840-х років, відбув він одну командировку й зараз закінчив писати свою працю на цю тему і здав її до друку, маючи на увазі випустити її у світ протягом найближчого часу. Разом із тим почав він дослід над вивченням ролі українських партій у двох перших Державних Думах.

Аспірант Шпунт почав ще рік тому велику працю на тему „Криза кріпацького господарства в Росії та на Україні“. Попередня його доповідь, як і дискусія з приводу неї, виявили нові питання, поставлені молодим дослідником на основі нових архівних матеріялів Ленінграду, Москви й Харкова. Працю оту, що в її основу положено ленінову проблему двох типів буржуазної еволюції в сільському господарстві, продовжував асп. Шпунт і цього року, маючи на увазі вивчення зокрема ще фонду Одеського Портового Управління.

Асп. Каретнікова поставила собі завданням вивчати й розроблювати велику працю(на тему: „Внутрішня політика другої чверти XIX ст. на Україні“. Наукові командировки асп. Каретнікової до Ленінграду та Київа дали вжебагато цікавих і нових даних для встановлення окремих моментів цієї політики, які незабаром найдуть свій вираз в окремих друкованих розвідках, що мають собою скласти велику монографію на цю тему. Разом з тим асп. Каретнікова взяла на себе обов'язок підготувати до друку велику працю на тему: „Аграрна політика Центральної Ради“.

Знов таки виходячи з названої проблеми Леніна про „два шляхи“, аспірант Фрід працював над питанням історії соціял-демократії на Україні після 1905 р. Науковий співробітник катедри Равич-Черкаський, відомий уже своїми працями з історії КП(б)У, працював над двома темами: „Народження марксизму на Україні“ та „Аграрна реформа 9 листопада 1906 р.“. Наук. співроб. Річицький, автор публіцистичної праці „Шевченко в світлі епохи“, продовжує розробляти її з наукового боку та разом з тим почав працю над вивченням питання: „Пореволюційна промисловість в історії українського капіталізму“·

Науковому співробітникові Корякові, дослідникові історії української літератури, доручено поруч його основної праці над „Історією української літератури“ розробити таке важливе питання як „Революція 1905 р. в українській літературі“.

Аспіраит Лобахін працював над вивченням „Товариства об'єднаних слов'ян“ та почав одночасно працю з новішої доби, а саме — вивчає питання про студентські рухи підчас революції 1905 року на Україні.

Аспір. Лапіна працює над вивченням ролі партії більшовиків за часів революції 1905 року на Україні.

В таких приблизно напрямках ішла праця нашої катедри в минулому році. Вивчення й дослідження основних моментів новішої історії України, почасти й Росії, наукове встановлення їх у загальній схемі цієї історії — основні завдання тієї праці. Науковий молодняк нашої катедри взявся всіма силами за неї і вже протягом одного року виявив себе в галузі науково-дослідницької праці на Україні та завоював собі в Харкові належне місце серед харківських дослідників-істориків. Участь харківських учених в працях нашої катедри незбитий доказ цього. Міцний організований нею колектив, що поточного року дасть перший випуск комуністів-істориків Україні, протягом найближчих часів зможе зарекомендувати свою пригідність до наукової праці ще й друкованими монографічними розвідками, що стануть першим марксистським вкладом та взагалі й першим організованим вкладом в новітню історію України.

Н. С.

Умови прийому до Українського Інституту Марксизму на 1927—28 академічний рік

1. Цього року прийом провадитиметься на такі основні відділи: 1) Економічний, 2) Філософсько-Соціологічний, 3) Історичний, 4) Національного питання та на 5) Підготовчий.

2. Умови прийому на основні відділи: На основні відділи прийматимуться члени КП(б)У з 5-тирічним партійним стажем.

Крім знання української та російської мови, бажано знання однієї з чужоземних мов. Від т.т. вимагається загальна освіта нарівні з тими, хто закінчив вищу школу, а також і відрядження ЦК або Окружкому КП(б)У.

3. Т.т., що бажають вступити до Інституту Марксизму, подають не пізніше 15 травня ц. р. до Президії Інституту (м. Харків, вул. Рівности та Братерства № 21б) заяву зі вказівкою адреси та з такими документами: 1) Рекомендація ЦК або Окружкому КП(б)У, 2) Коротка автобіографія (про соціяльно-політичну діяльність), 3) Засвідчений партстаж, 4) Копію військового документу, 5) Лікарське посвідчення про стан здоров'я, 6) Друковані праці, якщо такі є.

В заяві слід вказати тему, яка бажана для даного товариша для писаної праці, та спеціяльність (економічну, філософсько-соціологічну, історичну національного питання).

4. Заяви розглядає мандатна комісія при ЦК КП(б)У й потім вони надходять до Президії Інституту. На випадок позитивного вирішення, товариш, що вступає допускається до подання писаної праці. Тема праці встановлюється в згоді з комісією по прийому до Інституту. Останній термін представлення писаних робот встановлюється 1 вересня 1927 року.

5. Товариші, що їх писані праці будуть визнані завдовільними, допускаються до усного кольоквіуму в період з 15 вересня по 1 жовтня, після чого Президія Інституту остаточно вирішує питання про прийом.

6. Кольоквіум провадить прийомна комісія Інституту із загально-освітніх предметів, теоретичної економіки, історії України та Росії, історії Заходу, історії ВКП та КП(б)У, національного питання, історії української літератури та історичного матеріялізму. Від товаришів, що вступають, вимагається відповідна підготовка з загальноосвітніх предметів: математики, фізики, хемії, біології, та з історії української літератури (в обсязі підручника Дорошкевича).

ЕКОНОМІКА

Для неспеціялістів: 1. Маркс — Капитал т.т. I та частково III (розд. з 1 до 27 вкл. з 36 до 40 вкл. та 44 до 52 вкл.). 2. Маркс — К. критике политэкономии. 3. Ленин — т.т. I, III, IX. 4. Бухарин — политэкономия Рантье. 5. Бухарин — Империализм и мировое хозяйство. 6. Ленин — Империализм. 7. Гильфердинг — Финансовый капитал. 8. Маркс — Нищета философии.

Для спеціялістів: Крім всього вищезазначеного ще й такі книжки: 1. Маркс — т. II. 2. Р. Люксемберг — Накопление капитала. 3. Бухарин — Импери

ализм и накопление капитала. 4. Рубин — История экономической мысли. 5. Каценелебаум — Учение о деньгах и кредите ч. II. 6. Каутский — Аграрный вопрос. 7. Трахтенберг — Бумажные деньги.

Обов'язково знання курсу економгеографії та економполітики СРСР в обсязі Комвуз'ів.

ФІЛОСОФІЯ Й СОЦІОЛОГІЯ

Для неспеціялістів: 1. Энгельс — Анти-Дюринг. 2. Энгельс — Л. Фейербах. 3. Плеханов — Основные вопросы марксизма. 4. Плеханов — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. 5. Ленин — Маркс, Энгельс. Марксизм (сборник) 6. Ленин — Государство и революция. 7. Ленин — Пролетарская революция и ренегат Каутский. 8. Ленин — Детская болезнь „левизны" в коммунизме. 9. Бухарин — Теория исторического материализма. 10. Семковский — Исторический материализм (сборник). 11. Ленин — Материализм и эмпириокритицизм. 12. Плеханов — Критика Богданова (от обороны к нападению). 13. Ленин — Что такое друзья народа.

Для спеціялістів: 1. Энгельс — Диалектика природы. 2. Маркс и Энгельс — Немецкая идеология. 3. Плеханов — Очерки по истории материализма. 4. Плеханов — Критика наших критиков. 5. Ленин — Вопросы о диалектике. 6. Аксельрод — Философские очерки. 7. Ланге — История материализма. 8. Виндельбанд — История древней философии. 9. Гефдинг — История новой философии. 10. Фейербах — 1-й том. 11. Стучка — Учение о государстве.

ІСТОРІЯ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

Для неспеціялістів: 1. Покровский — Русская история I — IV т.т. 2. Покровский — Очерки русской культуры I и II том. 3. Ленин — т.т. III, VI, VII, IX, XIV XV, XIX. 4. Ванаг — Финансовый капитал в России. 5. Пажитнов — Очерки по истории рабочего класса на Украине. 6. Яворський — Нарис історії України т. т. I та II. 7. Яворський — Україна в епоху капіталізму т.т. I та III. 8. Попов — Очерк истории ВКП(б). 9. Скрипник — Нарис революції на Україні. 10. Сталин — Ленин и ленинизм.

Для спеціялістів: Крім всього вищезазначеного ще такі книжки: 1. Покровский — Очерки истории русской культуры. 2. Покровский — Очерки по истории ревдвижения в XIX и XX вв. 3. Покровский — Дипломатия и войны царской России в XIX в. 4. Покровский — Внешняя политика Росс. в XX в. 5. Покровский — Марксизм и особенности исторического развития России. 6. Дубровский — Столыпинская реформа. 7. Дубровский — Очерки русской революции. 8. Туган-Барановский — Русская фабрика. 9. Оглоблин — Украинская фабрика I — III. 10. Слабченко — Матеріяли до української історії I та II т.т. 11. Лященко — Очерки аграрной эволюции в России 12. Балабанов — Очерки по истории рабочего класса в России I — III. 13. Нарис історії українського народу I — II. 14. Грушевський — Очерки історії українського народу. 15. Гермайзе — Нариси з історії рев. руху на Україні т. I. 16. Риш — Спілка.

ІСТОРІЯ ЗАХОДУ

Для неспеціялістів: 1. Лукин — Новая история. 2. Конради — История революции. 3. Энгельс — Революция и контр-революция в Германии. 4. Маркс — Классовая борьба во Франции. 5. Маркс — 18 брюмера. 6. Маркс — Гражданская война. 7. Стеклов — Интернационал ч. I. 8. Ротштейн — Очерки рабочего движения в Англии. 9. Лукин — Парижская коммуна 1871 г. 10. Зиновьев — Война и кризис социализма. 11. Зиновьев, Ленин — против течения. 12. Лукин — Очерки истории новейшей Германии. 13. Кулишер — Лекции по истории экономического быта. 14. Виппер — Учебник новой истории, ч. I и II.

Для спеціялістів: Крім всього вищезазначеного ще такі книжки: 1. Тюменев — Капитализм в Греции. 2. Петрушевский — Нарис історії середньовічного суспільства та держави. 3. Циппер — Очеркии стории Римской империи. 4. Каутский — Предшественники новейшего социализма. 5. Кунов — Борьба классови партий в эпоху Великой Революции. 6. Шлюттер — Чартистское движение. 7. Бер — История социализма в Англии.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Для неспеціялістів: 1. Ленин — т. XXI. 2. Ленин — т. XIII (о каррикатуре на марксизм и об империалистическом экономизме). 3. Маркс Энгельс — Война и революция (библиотека „Наша мысль"). 4. Сталин — Марксизм и национальный вопрос. 5. Сталин — Вопросы ленинизма. 6. Каутский — Национальность нашего времени. 7. Попов — Коминтерн об укапистах (с предислов. Н. Н. Попова).

Для спеціялістів: Крім всього вищезазначенного ще такі книжки. 1. Ленинский сборник № 3 (§ 4 к национальному вопросу) 2. К. Маркс — К еврейскому вопросу. 3. Зиновьев — Война и кризис социализма. 4. Каутский — Национализм и интернационализм. 5. Национальный вопрос и Советская Россия (Госиздат. 1921 год). 6. Политика Соввласти по национальному вопросу за 3 года 1917 — 20 (Госиздат. 1920 г.). 7. Марксизм и национальный вопрос (соб. статей под ред. Равич - Черкасского). 8. Марксизм и национальный вопрос (соб. статей с предисловием Диманштейна). 9. Национальный и колониальный вопрос РКП(б) ч. І. 10. Резолюції з'їздів та Пленумів Комінтерну ВКП(б) та КП(б)У, по нацпит. 12. Попов М. — Національна політика Радвлади (курс лекцій). 13. Скрипник — Теорія боротьби двох культур. 14. Лебедь — Национальный вопрос на Украине.

7. Всі товариші, що їх буде зачислено до Інституту, згідно з постановою ЦК партії знімаються з своєї попередньої посади та переводяться в розпорядження Інституту.

8. Товаришів, зачислених до Інституту, забезпечується грошовим постачанням та, по можливості, кватирою.

9. Прийом аспірантів на 1927/28 навчальний рік провадитиметься за конкурсом.

УМОВИ ПРИЙОМУ НА ПІДГОТОВЧИЙ ВІДДІЛ

10. Підготовчий відділ має своїм завданням підготовку до вступу на основні відділи Інституту Марксизму. Термін перебування на відділі встановлюється 1 рік.

11. Підготовчий відділ має єдину програму і на відділи не поділяється.

12. На підготовчий відділ приймається т.т., що скінчили Робфак, або мають відповідну загально - освітню підготовку, мають 5 - тирічний партійний стаж та досвід масової партроботи, (переважним правом користуються робітники та селяни).

13. Кандидатів на підготовчий відділ рекомендують відповідні окружні комітети КП(б)У.

14. Т.т., що відряджаються на підготовчий відділ, повинні подати до Ін - ту Марксизму: 1) Заяву зі вказівкою адреси. 2) Коротку автобіографію. 3) Засвідчений партстаж. 4) Відрядження установи затверджене Окружкомом. 5) Посвідчення про закінчення Робфаку, або відповідної навчальної установи. 6) Копію військового документу. 7) Лікарське посвідчення про стан здоров'я.

Подані документи розглядає мандатна комісія ЦК КП(б)У.

15. Т.т., допущені мандатною комісією підлягають іспитові в період 15 — 30 вересня 1927 року.

16. Від т.т., що вступають на підготовчий відділ, вимагається знання такої літератури.

ЕКОНОМІКА

Маркс — Капитал т. І. Каутский — Экономическое учение Карла Маркса. Михалевский — Краткий курс политической экономии. Ленин — Империализм, как новейший этап капитализма. Милютин — Основы экономической политики. Борхардт — Капитал К. Маркса. Ленин — том III.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІЯЛІЗМ

Энгельс — Анти-Дюринг ч. І. Энгельс — Л. Фейербах (философия). Бухарин — Теория исторического материализма. Энгельс — Развитие социализма от утопии к науке. Маркс Энгельс — Коммунистической манифест с комментариями Рязанова Плеханова — Основные вопросы марксизма. Ленин — Маркс, Энгельс, Марксизм (сборник). Ленин — Государство и революция.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ Й РОСІЇ

Яворський — Короткий нарис історії України. Яворський — Україна в епоху капіталізму І — III. Покровский — Русская история в самом сжатом очерке. Попов — История РКП. Т. Барановский — Русская фабрика. Покровский — Очерк русской культуры, т. І. Покровский — Очерки революционного движения в России. Вапаг — Финансовый капитал. Вапаг-Томсинский — Экономическое развитие России.

ІСТОРІЯ ЗАХОДУ

Аркадий А-п. — Очерк истории рабочего движения на Западе. Стеклов — Революция 18-го года во Франции. Лукин — Підручник нов. історії. Степанов — Паризька комуна. Энгельс — Революция и контр-революция в Германии. Маркс — Классовая борьба во Франции. Маркс — Горожанська війна у Франції. Бушуїв — II Інтернаціонал. Камишан — Нарис історії роб. рух на Заході.

По загально-освітнім предметам (математика, фізика, хемія, біологія) в обсязі робфаку ІНО, по історії укр. літератури — Дорошкевич — „Очерки истории украинской литературы".

17. Що до матеріяльного забезпечення, слухачі підготовчого відділу прирівнюються до аспірантів основних відділів Інституту Марксизму.

Зав. агітпропом ЦК КП(б)У
та директор Інституту Марксизму М. Попов

ВІД РЕДАКЦІЇ

Думка про потребу видавати на Україні науковий марксистський журнал, що ставив-би перед собою завдання боротися з ідеалістичними та опортуністичними перекручуваннями марксизму й ленінізму, серед робітників Українського Інституту Марксизму виникла вже давно. Ще на першій всеукраїнській нараді наукових робітників-марксистів, що відбулася в Харкові в травні місяці 1926 року, було іменем Інституту заявлено, що справу з виданням журналу поставлено вже на певний ґрунт, було навіть виголошено тоді-таки й попередній план першого числа журналу.

Одначе й після того справа з виданням журналу посувалася дуже кволо. Лише останніми часами було ліквідовано низку перешкод, і перше число журналу, нарешті, вийшло в світ.

І хоч на шляху подальшого регулярного випуску журналу стоятиме ще немало труднощів та перешкод, редакція все-таки сподівається, що за участю читачів та співробітників журналу їх буде повнотою ліквідовано, і трьохмісячник „Прапор Марксизму“ з найближчого часу виходитиме без запізнення.

Редакція вважає також потрібним зазначити, що редакційну колегію в нинішньому складі затверджено тоді, як перше число журналу було вже розпочато друком.

Редакція

Редакційна колегія: { **Попов М., Рохкін Г., Скрипник М., Юринець В., Яворський М.**

Відповідальний секретар **Я. Білик**

ВІДКРИТО ПЕРЕДПЛАТУ
НА ЖУРНАЛ
„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“

ОРГАН УКРАЇН. ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ ЗА ТРИ МІСЯЦІ

◆◆◆

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“

має завдання висвітлювати актуальні проблеми з різних галузей марксизму, об'єднуючи навколо себе марксистські наукові сили України і СРСР для боротьби з опортуністичними й ідеалістичними перекручуваннями марксизму й ленінізму.

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“

має відділи: 1. Філософія й соціологія. 2. Економіка. 3. Історія. 4. Націон. питання. 5. Хроніка. 6. Бібліографія.

Ці основні відділи охоплюють собою такі розділи: Ленін і ленінізм, актуальні проблеми діялектичного матеріялізму, історія матеріялізму, сучасні течії філософської думки, розвиток філософської думки на Україні, історичний матеріялізм, національне питання, мистецтво й література в матеріялістичному освітленні, психологія й марксизм, діялектика й природознавство, проблеми теоретичної економії, питання радянського будівництва, радянське право, економічна політика радянської влади й реконструкція радянського господарства, історія робітничого руху на Заході, історія революційного руху в Росії, робітничий рух та громадські рухи на Україні, листування з читачами, повідомлення, дописи, бібліографія.

ЖУРНАЛ „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“

редагує редакційна колегія: М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкин
Відповідальний секретар журналу Я. Білик

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Харків, вул. Рівности й Братерства, № 21-б. Телеф. 11-91.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

1 рік (4 вип.) . . . . . 7 крб. || 6 міс. (2 вип.) . . . . . 4 крб.

окреме число — 2 крб. 50 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ

СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ Д. В. У.

Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, 5

ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1927 ГОД
НА ДВУХМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ИСТПАРТА УКРАИНЫ

„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Задачей „Летописи Революции“ является освещение истории революционной партии пролетариата КП(б)У и борьба рабочих и крестьянских масс Украины за свое освобождение

В 1927 году журнал будет посвящен 10-тилетней годовщине Пролетарской Революции на Украине и будет помещать по преимуществу материал, освещающий основные этапы борьбы за Октябрь в различных районах Украины

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА:

1 год . . . . . 7 руб. 50 коп.
6 міс. . . . . 4 руб. — „
Отдельный номер . . 1 руб. 75 коп.

ПОДПИСКУ ПРИНИМАЮТ:
СЕКТОР ПЕРИОД. ИЗДАНИЙ ГОСИЗДАТА УКРАИНЫ
Харьков, Сергиевская площ., Московские ряды № 5,
а также Конторы Периодсектора на местах:
КИЕВ, улица Короленко 49
ДНЕПРОПЕТРОВСК, просп. К. Маркса 49
АРТЕМОВСК, площ. Свободы 109
ОДЕССА, ул. Лассаля 12
и уполномоченные во всех городах Украины, снабженные соответствующими удостоверениями

„НАУКОВО-ТЕХНИЧНИЙ ВІСНИК“

ЖУРНАЛ ТЕХНИЧНОЇ НАУКИ ТА ПРОМИСЛОВОСТИ
Орган Технічної секції Наукового Т-ва при Українськ. Академії Наук

Журнал обговорює проблеми сучасної техники; науково освітлює технику промисловости з метою її раціоналізації, освідомлює про стан і розвиток промисловости України, Союзу, а також ознайомлює широкі технічні кола з досягненнями всесвітньої технічної науки й промисловости.

В журналі беруть участь наукові робітники Української Академії Наук, техничн. науково-дослідчих інститутів, науково-дослідчих катедр, а також видатні інженери та техники.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік . . . . . 12 карб. — коп.
6 міс. . . . . 7 карб. — коп.
3 міс. . . . . 4 карб. — коп.
1 міс. . . . . 1 карб. 50 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄТЬСЯ
СЕКТОРОМ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ
Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, 5,
А ТАКОЖ ПО ВСІХ МІСТАХ УКРАЇНИ